

*Національна спілка краєзнавців України
Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Хмельницька міська організація Національної спілки краєзнавців України
Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
Хмельницький обласний краєзнавчий музей
Державний архів Хмельницької області*

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 33

Хмельницький
2021

УДК 908 (477.43)
ББК 26.891 (4 Укр-4Хме)
Хме 65

Виданий відповідно до
«Програми підтримки книговидання та читацької
культури у м. Хмельницькому на 2021-2025 роки
«#ЩодняЧитай українською»

Друкується за ухвалою
Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту
історії України НАН України
Протокол № 7 від 27.10.2021 р.

Рецензенти:

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, член НСКУ
Місінкевич Леонід Леонідович, доктор історичних наук, професор, член НСКУ, Почесний
краснавець України

Голова редакційної колегії:

Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, голова Хмельницької обласної
організації НСКУ (голова), Почесний краснавець України

Відповідальний секретар:

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, учений секретар Хмельницького
обласного краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України, член НСКУ,
Почесний краснавець України

Редакційна колегія:

Байдич Володимир Григорович, кандидат історичних наук, учений секретар ДКЗ
«Межибіж», член НСКУ

Брицька Олена Миколаївна, директор Хмельницького обласного краєзнавчого музею,
заслужений працівник культури України

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент, голова Хмельницької міської
організації НСКУ, Почесний краснавець України (співголова)

Погорілець Олег Григорович, директор ДКЗ «Межибіж», член НСКУ, Почесний краснавець України
Синиця Надія Миколаївна, учений секретар Хмельницької обласної наукової бібліотеки,
заслужений працівник культури України, член НСКУ

Телячий Юрій Васильович, доктор історичних наук, професор, директор департаменту
Державної служби якості освіти України (м. Київ), член НСКУ, Почесний краснавець
України

Чабан Катерина Анатоліївна, директор Хмельницької обласної універсальної наукової
бібліотеки, член НСКУ

Хме 65 **Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник** / [редкол.
Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп.
секр.) та ін.] – Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2021. – Вип. 33. – 210 с.

Збірник містить наукові та краєзнавчі дослідження членів Хмельницької міської
організації Національної спілки краєзнавців України та матеріали їх колег з інших регіонів.

Матеріали друкуються в авторській редакції.

Усі права захищено. Жодна частина цього збірника не може бути відтворена в будь-
якій формі або за допомогою будь-яких електронних або механічних засобів, включаючи
системи зберігання і пошуку інформації, без письмового дозволу видавця. Дозволяється
лише цитувати уривки статей з посиланням на автора.

© Автори публікацій, 2021

НАШ ЮВІЛІЯР

АДАМСЬКИЙ ВІКТОР РОМАНОВИЧ

НАУКОВИЙ ПРОСТІР ВІКТОРА АДАМСЬКОГО: СТУДІЇ 2016–2021 РОКІВ

Нам уже доводилося звертатися до неординароні постаті Віктора Романовича Адамського [1]. Зокрема, предметом нашого аналізу виступали його студії, написані до 2016 р.

У сьогоднішньому матеріалі ми спробуємо, хоча і в досить лапідарній формі, ознайомити читача з новими дослідженнями подільського історика.

Народився В. Р. Адамський 7 листопада 1966 р. у м. Красилові в робітничій родині Романа Карольовича та Лідії Микитівни. Тут він отримав середню освіту, закінчивши в 1984 р. середню школу № 3, та здобув професію токара у місцевому СПТУ № 12. Після служби в армії поступив на навчання до Київського національного університету імені Т. Шевченка на історичний факультет, який закінчив у 1992 р. Згодом його ім'я потрапить до довідково-біографічного збірника видатних випускників цього славетного навчального закладу [2].

Наприкінці 1996 р., після навчання в аспірантурі Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України, В. Р. Адамський повертається на Хмельниччину. Спочатку він працює кореспондентом газети «Красилівський вісник», а навесні 1998 р. його обирають міським головою Красилова. На цій посаді він працює до 2006 р., коли після двох термінів роботи в місцевому самоврядуванні, цілком свідомо робить вибір на користь повернення до науково-освітнього середовища.

Так розпочинається його праця в Хмельницькій гуманітарно-педагогічній академії. Втім, у пропонованій студії ми обмежимо наш аналіз лише новим творчим доробком В. Р. Адамського, написаним за останні п'ять років, позаяк попередні праці ми уже мали нагоду охарактеризувати [3].

Отже, наприкінці 2016 р. з друку вийшла чергова книга, співавторами якої виступали В. Р. Адамський, Ю. В. Телячий та Б. С. Кришук. Вона була присвячена просвітницькій діяльності на Поділлі в добу Директорії УНР і приурочена 110-й річниці з часу заснування Подільської «Просвіти» [4]. За констатацією авторів, актуальність обраної теми зумовлена насамперед важливістю вивчення культурно-просвітницьких організацій у зламний період вітчизняної історії як цілісного суспільного явища, невід'ємної складової частини національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Пору-

шена проблема визначалася потребою комплексного аналізу просвітницьких організацій, а також з'ясування загальних та особливих рис в культурно-освітній діяльності товариств «Просвіта» Подільського регіону.

Крім того, означена тема актуалізувалася необхідністю освоєння великого комплексу джерельного матеріалу, зокрема значного масиву архівних документів та різножанрових матеріалів, опублікованих на шпальтах центральних та регіональних часописів. Залучення цього ще донедавна маловідомого документального корпусу дозволяло повніше відтворити не тільки власне просвітницьку проблематику, але й інші важливі аспекти тодішнього суспільно-політичного життя Подільського краю.

Отож, у контексті повернення до практики використання в роботі навчальних закладів різних рівнів та культурно-мистецьких інституцій надбань та досвіду минулого потреба у такому виданні була вкрай назрілою. Крім того, історико-педагогічний аспект дослідження зумовлювався потребою формування об'єктивного уявлення про історичні шляхи розвитку регіональної подільської педагогічної думки як складника всеукраїнської, а також тим, що діяльність товариств «Просвіта» є невід'ємною складовою українського шкільництва доби Директорії УНР, оскільки зміст, методи і форми роботи просвітян мали суттєвий вплив на розвиток освіти дітей і дорослих та загалом сприяли визначенню національної самосвідомості українського народу.

Просторові межі дослідження охопили терени 12 повітів, що формували Подільську губернію. Це, зокрема, територія Кам'янецького, Летицького, Проскурівського, Ушицького, Балтського, Брацлавського, Вінницького, Гайсинського, Літинського, Могилівського, Ольгопільського та Ямпільського повітів. Хронологічні рамки визначалися періодом від листопада 1918 р. до листопада 1920 р., тобто від часу становлення на Поділлі владних структур Директорії УНР до остаточного переходу через Збруч українських урядовців та війська.

Власне дослідження співавтори розпочинають із аналізу історіографії проблеми та її джерельної бази. У результаті огляду найбільш важливих із теми праць, вони приходять до висновку, що аналіз історіографічної літератури з проблеми становлення та функціонування товариств «Просвіта» на Поділлі доби Директорії УНР засвідчує, що окремі її аспекти безпосередні учасники національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. намагалися розглянути ще на етапі функціонування інститутів Української влади. Однак для повноцінного розгляду питання їм не вистачало доступу до прямих джерел. Натомість вітчизняні науковці радянської доби у дослідницьких розробках були жорстко детерміновані методологічними засадами, визначеними партійними документами. Новітній історіографічний період характерний тим, що гуманітарії у студіюванні теми, базуючись на

репрезентативній джерельній базі, розглядають як окремі сюжети означеної проблематики, так і намагаються визначити роль та значення просвітницьких осередків у культурно-освітніх перетвореннях Подільського краю на завершальному етапі визвольних змагань. Та попри цей факт є вагомою підставою для констатації, що тема далеко не вичерпана в сенсі її історіософського осмислення.

Структура джерельної бази представленого дослідження визначена специфікою обраної теми, передусім її належністю до одного із ключових сегментів державотворчої практики доби Директорії Української Народної Республіки. Основу джерельного комплексу склали архівні матеріали, опубліковані документи, періодичні видання та мемуарна література.

Для всебічного розкриття теми співавтори залучили документи центральних та регіональних архівосховищ, зокрема, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України), Державного архіву Хмельницької (ДАХМО) та Державного архіву Вінницької (ДАВО) областей.

Предметом безпосереднього аналізу у науковців виступають проблеми специфіки заснування та відновлення діяльності просвітницьких осередків на Поділлі наприкінці 1918 р., їхнє матеріальне забезпечення та фінансова діяльність, основні напрямки просвітницької діяльності (організація театрального життя, хорове мистецтво, бібліотечна справа, видавнича діяльність, заходи з відродження національної школи, інституцій дошкільного виховання та реалізації інших гуманітарних ініціатив). Вагомо у книзі проаналізована участь подільських просвітян у державотворчих процесах.

У 2017 р. В. Р. Адамський видав ще одну книгу, присвячену добі Директорії УНР [5]. Це науково-документальне видання, що вводило до наукового обігу комплекс документів, які відображали діяльність інституту Головноуповноваженого уряду УНР. Останній функціонував на завершальному етапі Української революції 1917–1921 рр. За задумом упорядника, збірник мав допомогти заповнити суттєву археографічну лакуну, пов'язану із висвітленням органів державної влади достатньо непростого періоду національного державотворення, позаяк у політичному відношенні українські структури були обмежені польською окупаційною владою, а в адміністративному – територією чотирьох повітів Подільської губернії та Старокостянтинівського – Волинської. Крім того, документальне видання до певної міри доповнювало фундаментальний археографічний проект «Джерела до вивчення історії Української революції», у контексті реалізації якого київськими науковцями ще в 2006 р. був виданий змістовний та об'ємний збірник документів і матеріалів [6]. Нове видання мало

розширити наші пізнавальні практики щодо доби Директорії УНР загалом.

Незважаючи на те, що інститути Головноуповноваженого уряду УНР з об'єктивних підстав не могли істотно позначитися на перебігу національно-визвольних змагань, проте його значення в історії становлення української державності початку ХХ ст. досить вагоме. І. Огієнко, зокрема, так окреслив посаду Головноуповноваженого в історії української визвольної боротьби: «1. Коли б не створено уряду Головноуповноваженого міністра, то боротьба за Українську державність закінчилася б ще в листопаді 1919-го року, а так ця боротьба продовжилася іще на один рік. А рік у той час мав велике значення!

2. Коли б не позостався був Головноуповноважений міністр в Україні, то це дало б ворогам України підставу до сильної агітації, що Директорія й уряд втекли з України, покинувши свій народ без оборони на поталу чужому ворогові, покинули Україну навіть без протесту проти його окупаційного наїзду. Так твердило багато наших ворогів.

3. Коли б поляки, прийшовши в Україну, не застали в ній Головноуповноваженого міністра, який скрізь був офіційним свідком їхніх дій, вони сильно й безборонно пограбували б Україну, а майно повивозили б у Польщу в сотню раз більше, як вони це зробили.

4. Малооправданий виїзд Директорії й уряду, Українська армія втрачала організовані форми, був компенсований власне передачею влади Головноуповноваженому міністрові Огієнкові.

5. В Кам'янці-Подільському по виїзді Директорії й уряду позоставилися сотні урядовців з різних міністерств, а серед них було багато дуже цінних працівників. Усі вони були покинуті напризволяще, усі позоставилися без праці й без заробітку. Усі вони були люті й рознервовані. Головноуповноважений поставив собі завданням кожному з них дати працю й хліб.

А коли в травні 1920 року уряд УНР вернувся й став відновляти міністерства, то знайшов готові кадри урядників. У цьому була велика заслуга Головноуповноваженого міністра.

6. По виїзді Директорії й уряду УНР в Кам'янці-Подільському позосталося багато військових, які виїхати не могли. А з часом до Кам'янця збиралося військових усе більше та більше, які з різних країн з'їздилися сюди. Переважаюча більшість цих військових були старшини Української Армії. Усі вони були без праці, без забезпечення, з тяжкою душею супроти тих, хто їх «покинув напризволяще».

Серед багатьох сотень військовиків були офіцери дуже цінні, оставлені тепер без проводу. І Головноуповноважений міністр звернув на військовиків особливо пильну увагу – усіх їх організував, усіх поставив до праці, усім дав роботу. Поляки на все це дивилися з острахом і не раз намагалися

розігнати військових з Кам'янця, але міністр Огієнко пильно їх беріг та сильно за них заступався.

І коли настав слухний час, березень – квітень – травень 1920 року, то кадри для Української Армії були готові. На особливу увагу заслуговує ще й те, що Головноуповноважений зберіг навіть військову Юнацьку школу, з якої вийшли сотні молодих українських старшин. А цю школу поляки часто намагалися закрити!

7. Крім цього, Головноуповноважений зберіг цілим українське шкільництво по всім Поділлі, в якому навчалися тисячі учнів і в якому навчали довгі сотні вчителів. Головноуповноважений не допустив до спинення праці цих шкіл, кожна школа була на державному удержанні. І не допустив і до ополчення їх!

Серед шкіл був і державний український університет у Кам'янці-Подільському, на якого Головноуповноважений, його ректор, звернув найпильнішу увагу, добре забезпечив професорів матеріально і повно допоміг, щоб університет розрісся. Навіть численні студенти мали велику матеріальну піддержку.

8. Головноуповноважений міцно підтримав і різні українські установи, театр і т. ін.; і всім їм давав державну допомогу, про всіх дбав, щоб не допустити їх до закриття.

Ось через усе це праця Головноуповноваженого міністра в Україні в 1919–1920-х роках мала велике й реальне значення в історії української визвольної боротьби.

Це було реальне рятування України, яке спинилося тільки перед грубою фізичною силою ворога!..» [7].

Документальний корпус, представлений у збірнику, власне мовою першоджерел демонструє практичне вирішення означених проблем. Він також надає додаткові можливості для осмислення низки проблем, котрі до сьогодні залишаються контроверсійними в їхніх оцінках, включно з визначенням хронологічних меж самого існування інституту Головноуповноваженого.

Додамо, що пропонований читачеві збірник документів і матеріалів виступав першою спробою у вітчизняному джерелознавстві мовою документів цілісно та правдиво відтворити історію становлення та діяльності інституту Головноуповноваженого уряду УНР у кризовий період Української революції 1917–1921 рр.

У 2020 р. В. Р. Адамський продовжив знайомити ширшу читацьку аудиторію з функціонуванням інституту Головноуповноваженого уряду УНР. Ним було оприлюднено епістолярні джерела, в яких містилося чимало унікальної інформації із забезпечення державотворчих процесів в Україні [8]. Крім того, аналіз ділового, службового та приватного листу-

вання І. Огієнка дозволяє з'ясувати чимало важливих питань його діяльності на завершальному етапі визвольних змагань початку ХХ ст. У цьому контексті видання також можна вважати продовженням корпусної подачі епістолярної спадщини державного діяча, розпочатої фахівцями різних науково-освітніх інституцій в новітній історіографічний період [9].

Уміщене у документальному збірнику листування автор умовно поділив на декілька груп. До першої він відніс епістолярій, в якому віддзеркалюється коло питань, що їх доводилось вирішувати Головноуповноваженому з представниками вищої державної влади України.

Листи з державними посадовими особами Поділля та співробітниками українських державних установ наповнюють другу групу епістолярної спадщини. У кількісному відношенні найбільше повідомлень відноситься до розряду клопотань, в яких йдеться про вирішення фінансових питань.

Третю групу листування становлять кореспонденції з репрезентантами органів місцевого самоврядування. Природно, що найбільше звернень з цієї категорії авторів надходило від губернської та повітових рад і управ, що знаходилися на теренах, підпорядкованих Головноуповноваженому уряду УНР.

Громадське листування збірника також представлено повідомленнями, які віддзеркалюють широту вирішуваних питань.

Чимало уваги в діяльності Головноуповноваженого уряду УНР було приділено вирішенню освітніх питань. Таких звернень у збірнику представлено найбільше. Окрему групу представляють листи, які належали авторству співробітників Кам'янець-Подільського державного українського університету.

Вагоме місце в збірнику займає епістолярій, в якому розкриваються актуальні питання церковного життя. У цьому контексті передусім слід наголосити на взаємовідносинах української православної парафії Кам'янець-Подільського з єпископом Подільським та Брацлавським Пименом.

Також вагоме значення у діяльності інституту Головноуповноваженого уряду УНР займало питання допомоги пораненим українським воякам, що перебували, зокрема, під опікою Товариства Червоного хреста.

Наступна книга В. Р. Адамського присвячена Подільському кооперативному зїзду, який відбувся 9–11 квітня 1917 р. [10]. Цьому форуму, як і загалом розвитку кооперативного руху на Поділлі після Лютневої революції в Росії 1917 р. вітчизняною історіографією новітнього періоду було приділено чимало уваги. Однак ця констатація потребує істотного уточнення. Як правило, заявлена тема не розглядалася як окремий предмет дослідження, а вивчалася у більш ширшому контексті суспільно-політичних трансформацій революційної доби.

З огляду на цю посутню обставину серед науковців не існувало єдності навіть у принциповому питанні щодо загальної оцінки з'їзду.

Що ж до самої підготовчої роботи зі скликання з'їзду та перебігу його пленарних засідань, то проблема залишалася відкритою для проведення ретроспективних студій. Водночас наявні в Державному архіві Хмельницької області матеріали, а також повідомлення в періодичних виданнях регіону дозволяли реконструювати процес скликання та роботу форуму. Відтак В. Р. Адамський поставив за мету відновити одну із важливих сторінок історії краю революційної доби. З урахуванням певної контроверсійності в оцінці цієї насправді знакової події, він уникав жорстких констатацій та намагався розкрити хід подій через призму максимальної подачі документальних матеріалів, які зосереджені як у фондах Державного архіву Хмельницької області, так і в тодішній пресі.

Доба Української революції 1917–1921 рр. становить один із найважливіших періодів національної історії і входить до безпосередніх зацікавлень В. Р. Адамського. Саме цьому періоду є притаманним форсування розвитку українських визвольних змагань, коли суспільно-політичні процеси вийшли за рамки національно-культурних домагань, перетворившись натомість у реалізацію перших у ХХ ст. державотворчих проєктів. Революція досить виразно проявила потенційні можливості мобілізації української нації, її прагнення жити у власній державі, збудованій на демократичних засадах. Але водночас вона продемонструвала незавершеність процесу формування національної спільноти, несконсолідованість її політичної еліти, певну деформованість соціальної структури, а також наявність розбіжностей між соціальними й національними завданнями визвольного руху. Врешті, революція привернула значну увагу світового співтовариства до проблеми вирішення українського питання.

З огляду на ці надзвичайно важливі чинники ювілей був ознаменований ухваленням документів найвищого державного рівня, зокрема, Указу Президента України «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років» від 22 січня 2016 р. У контексті реалізації його ключових положень цілком об'єктивно постала необхідність випуску у світ науково-документальних видань, в яких би цілісно, системно та неупереджено було відображено різні процеси, притаманні зламному періоду національної історії.

Саме таким стало науково-документальне видання, упорядковане В. Р. Адамським у 2017 р. [11]. Автор поставив за мету мовою документів ознайомити читача з тими подіями та явищами, які відбувалися на теренах Поділля у початковий період революції. Вони пов'язані з вагомим впливом на процеси як загальноросійських структур, так і суто громадських ініціатив, що основним своїм завданням ставили відродження української справи в усіх проявах національного життя.

Наступного року вийшла чергова книга В. Р. Адамського «Просвіти» Поділля в добу Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень

1918 рр.): Дослідження. Документи. Матеріали» [12]. Історичний відрізок від березня 1917 р. по травень 1918 р. виступав одним із найскладніших та суперечливих у розвитку національної державності. Він увібрив у себе відчайдушну боротьбу за реалізацію засад автономного устрою України, подальшого унезалежнення її після проголошення Української Народної Республіки, відродження рідної мови, культури, школи, намагання сформувати національне військо та спроб реалізації багатьох інших ідей і проєктів державотворчого характеру. Усе це відбувалося за умов воєнного лихоліття, наростаючої анархії, достатньо гострої боротьби за владу репрезентантів різних політичних партій та провідників анархістського руху.

Відтак у новій книзі автор поставив за мету відстежити процес заснування та розвитку «Просвіт» Подільського краю періоду Української Центральної Ради. Дана проблематика не була новою в українській історіографії. Її осмисленням тривалий час займалися науковці з університетських центрів Поділля – Кам'янця-Подільського, Вінниці, Хмельницького та чільні представники фахової корпорації з місцевих історико-краєзнавчих осередків. Однак автору вдалося систематизувати напрацьований дослідниками матеріал та оприлюднити нові документи з історії просвітницького руху, що дозволило з'ясувати чимало непростих питань.

Ще одним важливим питанням революційної доби виступає дослідження інституів влади на місцевому рівні. Таким в роки революції виступав інститут губернських комісарів. Відтак він мав би стати предметом ґрунтовного аналізу, аби зрозуміти логіку трансформації владних структур за нових суспільно-політичних обставин. Однак мусимо визнати, що й до сьогодні ми не маємо достатньої кількості наукових розробок, в яких би системно та комплексно розглядалися різні аспекти діяльності губернських комісарів, зокрема які фактори впливали на створення цього інституту, яка при цьому проявлялася регіональна специфіка, які корективи вносилися під дією громадського чинника, і власне чому в результаті він виявився не достатньо ефективним у плані реалізації державної стратегії.

З огляду на актуальність цієї проблематики у 2021 р. В. Р. Адамський присвятив їй чергове дослідження [13]. У новій праці автор поставив за мету дослідити становлення та функціонування інституту комісара у прифронтовій Подільській губернії. При цьому він не розглядав усіх аспектів цієї теми, а спробував зосередитися лише на тих питаннях, що безпосередньо або опосередковано впливали на призначення комісарів, затвердження його заступників та функціонування апарату управління.

Врешті, у 2021 р. виповнилося 100 років з часу заснування Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії. Відзначення цього ювілею за участі широкого кола громадськості є підтвердженням великих заслуг усіх викладачів, студентів та випускників навчального закладу у розвитку науки та освіти.

Ювілей – це також чудова нагода озирнутися назад, доторкнутися до першоджерел, досягнути минуле з висоти нагромадженого досвіду, із позицій сьогодення оцінити його неупереджено, по достоїнству, спираючись на зроблене, намітити певні плани на майбутнє. Ювілейна дата – це не просто вдячність, пам'ять чи складання пошани попередникам за їхній життєвий подвиг, а головним чином злет від ретроспективи у перспективу у форматі позитивного прогнозу розвитку в епоху реформи Нової української школи.

Історичні періоди розвитку навчального закладу проаналізовані групою авторів в інформаційному збірнику, присвяченому 100-річчю академії [14]. У книзі подано структурні підрозділи інституції, персональний склад професорсько-викладацької корпорації, яка на різних етапах розвивала освітній простір Поділля. Адже впродовж десятиліть в навчальному закладі запроваджувалися та плідно розвивалися кращі освітні та педагогічні традиції українського народу.

Тут сформувалися високопрофесійні викладацькі та наукові школи, результати діяльності яких є вагомим внеском у розбудову освіти і педагогічної науки Української держави. Свідченням визнання педагогічних і наукових здобутків академії є організація і здійснення комплексних досліджень в галузі дошкільної, початкової, загальної середньої, позашкільної та вищої освіти, теорії і методики мистецтв, управління навчальним закладом.

Таким чином, за останні п'ять років творчий доробок В. Р. Адамського збагатився цікавими та змістовними виданнями, в яких вивчаються різні аспекти розвитку Подільського регіону. До того ж найближчим часом науковець має намір представити читачькому загалу свої нові студії. Побажасмо йому на цьому шляху творчого натхнення та реалізації усіх планів.

Джерела та література:

1. Завальнюк О. М. Історичні студії подолянина В. Р. Адамського (до 50-річчя від дня народження) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. 2016. Т. 23. С. 503–516.
2. Київський національний університет імені Тараса Шевченка: шляхами успіху. Київ: Світ успіху, 2006. С. 165.
3. Завальнюк О. М. Життєвий простір Віктора Адамського: між політикою та наукою // Адамський Віктор Романович: до 50-річчя від дня народження. Біобібліографічний покажчик / упоряд. Ю. В. Телячий; вступна стаття О. М. Завальнюк. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2016. С. 3–21.
4. Адамський В. Р., Кришук Б. С., Телячий Ю. В. «Просвіти» Поділля в добу Директорії УНР (1918–1920): Дослідження. Документи. Матеріали. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2016. 428 с.

5. Головноуповноважений уряду Української Народної Республіки (1919–1920): Док. та мат. / упоряд., авт. передм. В. Р. Адамський. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2017. 494 с.
6. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах / упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. Т. 1. 687 с.; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах / упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. Т. 2. 743 с.
7. Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. Вінніпег: видання товариства «Волинь», 1968. С. 89–92.
8. Головноуповноважений уряду Української Народної Республіки (1919–1920): Листування. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2020. 516 с.
9. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (1907–1968) / Упоряд.: Ляхоцький В. П., Московченко Н. П., Преловська І. М. *Пам'ятки*. Київ: УД-НДІАСД, 2001. Т. 2. 477 с.; Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / Упоряд.: о. Юрій Мицик. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 566 с.; Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910–1969 / Упоряд.: І. Преловська, Ю. Горбач, Н. Московченко. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2011. 744 с.; Листування Івана Огієнка (1909–1921) / Упоряд., авт. передм. В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. 687 с.; Іван Огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918–1920): Документи. Матеріали. Світлина. Хроніка діяльності / Уклад. і авт. ст. док. іст. наук, проф. С. А. Копилов і О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. 384 с.
10. Адамський В. Р. Подільський кооперативний з'їзд (9–11 квітня 1917 р.). Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2017. 96 с.
11. Поділля в добу Української революції. Рік 1917: Док. та мат. / упоряд., авт. передм. В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. 847 с.
12. Адамський В. Р. «Просвіти» Поділля в добу Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дослідження. Документи. Матеріали. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2018. 478 с.
13. Адамський В. Р. Подільський губернський комісар (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дослідження. Документи. Матеріали. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2021. 248 с.
14. Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія: історія 100-літнього поступу: інформаційний збірник / укладачі: І. Шоробура, О. Галус, Б. Кришук, В. Адамський. Хмельницький: ФОП А. М. Стрихар, 2021. 182 с.

**БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ
ВІКТОРА РОМАНОВИЧА АДАМСЬКОГО***

РУКОПИСИ ДИСЕРТАЦІЙ ТА АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

1. Заснування та функціонування богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918–1920): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Віктор Романович Адамський; Інститут історії України НАН України. Київ, 2016. 270 с.

2. Заснування та функціонування богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918–1920): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Р. Адамський. Київ, 2016. 19 с.

***МОНОГРАФІЇ, НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ
ТА ОКРЕМІ ВИДАННЯ***

1996

3. Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз / О. Дергачов (керівник авт. кол.); [співавт. В. Р. Адамський]. Київ: Політична думка, 1996. 448 с.

2012

4. Пащенко О. М. Матеріали до життєпису / Олімпіада Пащенко; упоряд., авт. передм. В. Адамський. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. 469 с.

5. Приходько В. К. З історії повстання українського університету в Кам'янці на Поділлі / Віктор Кіндратович Приходько; упоряд. та авт. передм. В. Р. Адамський. Хмельницький: ПП Заколodний М. І., 2012. 103 с.

2013

6. Білецький Л. Т. Мої спомини (1917–1926 рр.) / Леонід Тимофійович Білецький; підготовка тексту, вступ. ст. та імен. покажч. В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2013. 239 с.

2014

7. «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): зб. док. і матеріалів / упоряд., вступ. ст.: В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. 571 с.

8. Листування Івана Огієнка (1909–1921) / упоряд., авт. передм. В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. 687 с.

9. Пашенко-Шульмінська О. М. Моя Шевченкіана / Олімпіада Михайлівна Пашенко-Шульмінська; упоряд., авт. передм. В. Адамський. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. 248 с.

2015

10. Кам'янець-Подільський державний український університет (1917–1921): ювілейні спогади / упоряд. та авт. передм. В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2015. 359 с.

2016

11. Адамський В. Р., Кришук Б. С., Телячий Ю. В. «Просвіти» Поділля в добу Директорії УНР (1918–1920): Дослідження. Документи. Матеріали. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2016. 428 с.

2017

12. Головноуповноважений уряду Української Народної Республіки (1919–1920): Документи та матеріали / упоряд., авт. передм. В. Р. Адамський. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2017. 494 с.

13. Адамський В. Р. Подільський кооперативний з'їзд (9–11 квітня 1917 р.). Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2017. 96 с.

14. Поділля в добу Української революції. Рік 1917: Док. та мат. / упоряд., авт. передм. В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. 847 с.

2018

15. Адамський В. Р. «Просвіти» Поділля в добу Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дослідження. Документи. Матеріали. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2018. 478 с.

2019

16. Адамський В. Р. Архівна практика: методичні рекомендації. Хмельницький: ХГПА, 2019. 38 с.

17. Адамський В. Р., Очеретний В. О., Трембіцький А. М. Самостійна робота студентів: методичний посібник. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2019. 115 с.

2020

18. Головноуповноважений уряду Української Народної Республіки (1919–1920): Листування. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2020. 516 с.

19. Адамський В. Р. Музейна практика: методичні рекомендації. Хмельницький: ХГПА, 2020. 42 с.

2021

20. Адамський В. Р. Подільський губернський комісар (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дослідження. Документи. Матеріали. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2021. 248 с.

21. Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія: історія 100-літнього поступу: інформаційний збірник / укладачі: І. Шоробура, О. Галус, Б. Кришук, В. Адамський. Хмельницький: ФОП А. М. Стрихар, 2021. 182 с.

СТАТТІ ТА МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЙ

1994

22. Адамський В. Р. Земельна реформа в контексті традицій і ментальності українського селянства. *Розбудова держави*. 1994. № 10. С. 40–44.

1995

23. Адамський В. Р. Україна між Заходом та Сходом: ризик цивілізаційного вибору. *Збірник наукових праць молодих вчених* / відп. ред. О. В. Плотніков. Київ: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 1995. Вип. 2. С. 10–13.

24. Канцелярук Б. І., Адамський В. Р. Українська державність у контексті політичної стратегії Кремля: уроки історії. *Розбудова держави*. 1995. № 11. С. 3–9.

1996

25. Адамський В. Р. Депортація української інтелігенції в контексті становлення тоталітарного режиму. *Розбудова держави*. 1996. № 8. С. 41–44.

26. Адамський В. Р. Депортація української інтелігенції в контексті становлення тоталітарного режиму. *Розбудова держави*. 1996. № 9. С. 47–51.

27. Канцелярук Б. І., Адамський В. Р. 1921: політичне «виховання» українців. *Розбудова держави*. 1996. № 5. С. 59–61.

28. Канцелярук Б. І., Адамський В. Р. Політичні процеси в добу тоталітаризму: «Справа ЦК УПСР». *Сучасність*. 1996. № 3–4. С. 65–73.

29. Адамський В. Р. Україна в пошуках національної ідентичності: європейський контекст. *Збірник наукових праць молодих вчених* / відп. ред. О. В. Плотніков. Київ: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 1996. Вип. 3. С. 35–38.

2007

30. Адамський В. Р. Професійна підготовка педагогічних кадрів в Україні на початку 1920-х років: історико-теоретичний аналіз. *Професійна підготовка педагогічних кадрів в умовах інноваційної перебудови української національної освіти: сучасний стан, проблеми, перспективи розвитку*: Матеріали міжвуз. наук.-практ. конференції (м. Хмельницький, 11 жовтня 2007 р.). Хмельницький: ХГПА, 2007. С. 161–164.

31. Адамський В. Р. Радянський проект для вищої школи: виборювання автономії. *Педагогічний дискурс*: зб. наук. праць / головний ред. В. Є. Берека. Хмельницький: ХГПА, 2007. Вип. 1. С. 6–14.

32. Адамський В. Р. Україна в пошуках ідентичності: культурологічний аспект. *Етнопедагогічний та культурологічний потенціал народної іграшки*: Матеріали всеукр. наук.-метод. семінару (м. Хмельницький, 17 квітня 2007 р.) / ред. кол.: В. Є. Берека (голова), О. М. Галус, Г. В. Бучківська та ін. Хмельницький: ХГПА, 2007. С. 40–41.

33. Адамський В. Р. Українська наукова еліта як об'єкт політичних репресій на початку 1920-х років. *Педагогічний дискурс*: зб. наук. праць / головний ред. В. Є. Берека. Хмельницький: ХГПА, 2007. Вип. 2. С. 10–20.

2008

34. Адамський В. Р. Матеріали державного архіву Хмельницької області як джерело до історії становлення вищої освіти на Поділлі. *Наукові записки*: зб. праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України / відп. ред. П. Сохань. Хмельницький: ХмЦНТЕІ, 2008. Т. 17. С. 336–345.

35. Адамський В. Р. Науково-освітня інтелігенція Поділля у добу комунізму: перша хвиля репресій. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*: зб. наук. праць / за заг. ред. П. С. Григорчука. Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського, 2008. Вип. XIV. С. 374–378.

36. Адамський В. Р. Становлення Кам'янець-Подільського університету: візья сучасників. *Педагогічний дискурс*: зб. наук. праць / головний ред. В. Є. Берека. Хмельницький: ХГПА, 2008. Вип. 4. С. 5–13.

37. Адамський В. Р. Становлення нової системи управління в Кам'янець-Подільському університеті в період становлення Радянської влади. *Треті педагогічні читання пам'яті М. М. Дарманського: актуальні проблеми сучасної педагогічної освіти*: Матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 3 квітня 2008 р.). Хмельницький: ХГПА, 2008. С. 137–147.

38. Адамський В. Р. Факультет соціального виховання Кам'янець-Подільського інституту народної освіти: структура, завдання, організація навчального процесу. *Педагогічний дискурс*: зб. наук. праць / головний ред. В. Є. Берека. Хмельницький: ХГПА, 2008. Вип. 3. С. 7–11.

39. Адамський В. Р. Юхим Сіцінський: перша хвиля репресій. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. праць / голова ред. кол. П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 11: Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету». С. 393–404.

2009

40. Адамський В. Р. Вища медична освіта на Поділлі у контексті модернізації системи освіти: спроба творення. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження*: Матеріали XXII всеукр. наук. історико-краєзнавчої конференції (м. Вінниця, 22 жовтня 2009 р.). Вінниця: О. Власик, 2009. С. 319–330.

41. Адамський В. Р., Сурник В. М. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету: історико-правові процеси за доби Центральної Ради. *Педагогічний дискурс*: зб. наук. праць / головний ред. В. Є. Берека. Хмельницький: ХГПА, 2009. Вип. 6. С. 6–12.

42. Адамський В. Р. Інститут політичного комісара в структурі Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. праць / голова ред. кол. П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 13: Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР. С. 41–55.

43. Адамський В. Р. Кам'янець-Подільський державний університет у період становлення радянської влади: зміна структурних форм. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*: зб. наук. праць / за заг. ред. П. С. Григорчука. Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського, 2009. Вип. XV. С. 211–216.

44. Адамський В. Р. Становлення науково-дослідної роботи в Кам'янець-Подільському інституті народної освіти. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. праць / голова ред. кол. П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 14. С. 197–212.

45. Адамський В. Р. Фізико-математичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету: історія поступу на етапі становлення. *Четверті педагогічні читання пам'яті М. М. Дарманського: професіоналізм педагога в контексті європейського вибору України*: Матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 2 квітня 2009 р.). Хмельницький: ХГПА, 2009. С. 28–32.

46. Адамський В. Р., Телячий Ю. В. Бібліотечні та архівні фонди Кам'янець-Подільського університету в контексті становлення системи політичної цензури. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство / Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка*, Наукова бібліотека; редкол.: О. М. Завальнюк (голова), В. С. Прокопчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. Вип. 2. С. 421–430.

47. Адамський В. Р. Доля професорсько-викладацького складу богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції* (м. Кам'янець-Подільський, 18–19 листопада 2010 р.): [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура] / О. М. Завальнюк (голова), В. І. Войтенко (співголова), Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 437–444.

48. Адамський В. Р. Доля професорсько-викладацької корпорації богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету за доби комунізму. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць / голова ред. кол. П. Т. Тронько*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т. 16: *Матеріали круглого столу «Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі. 22 жовтня 2010 року»*. С. 186–195.

49. Адамський В. Р. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету: історико-правові процеси за доби Гетьманату. *Педагогічний дискурс: зб. наук. праць / головний ред. І. М. Шоробура*. Хмельницький: ХГПА, 2010. Вип. 7. С. 6–13.

50. Адамський В. Р. Кам'янець-Подільський державний український університет і національно-мовні проблеми. *Збірка наукових праць за матеріалами науково-теоретичної конференції «Проблеми та перспективи розвитку світових мов в умовах культурної глобалізації»*. Хмельницький: Вид-во Хмельницького інституту МАУП, 2010. С. 8–14.

51. Адамський В. Р. Кам'янець-Подільський державний український університет у державотворчих процесах періоду Директорії УНР. *П'яти педагогічні читання пам'яті М. М. Дарманського: проблеми освіти в контексті гуманізації суспільства: Матеріали всеукр. наук.-практ. конф.* (м. Хмельницький, 2 квітня 2010 р.) / Хмельницька обласна державна адміністрація, Хмельницька обласна рада, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія. Хмельницький: ХГПА, 2010. С. 42–43.

52. Адамський В. Р. Кам'янець-Подільський інститут теоретичних наук: структура, завдання та організація навчально-наукового процесу. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць / голова ред. кол. П. Т.*

Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т. 15: Присвячено 65-річчю Великої Перемоги. С. 78–102.

53. Адамський В. Р. Кам'янець-Подільський університет у добу воєнного комунізму: виборювання автономії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. праць / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. Вип. 19: В 2-х ч. Ч. 1. С. 3–15.

54. Адамський В. Р. Юхим Сіцинський: доля інтелігента у радянську добу. *Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцинського та Володимира Січинського*: зб. матеріалів Міжнародної науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Ю. Сіцинського і 115-річчю від дня народження В. Січинського / гол. ред.: О. М. Завальнюк (голова), Л. В. Баженов, В. С. Прокопчук та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, 2010. С. 156–160.

55. Адамський В. Р. Юхим Сіцинський: перша хвиля репресій. *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність*: зб. наук. праць за підсумками Третьої Міжнародної науково-практичної конференції «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність» (м. Кам'янець-Подільський, 5–6 жовтня 2006 р.) / за заг. ред. Завальнюк О. М.; наук. ред. Савчук В. О. Кам'янець-Подільський: Видавець Зволейко Д. Г. 2010. С. 104–113.

2011

56. Адамський В. Р. «Просвіта» і проблема становлення вищої освіти на Поділлі в добу Центральної Ради. *Подільська «Просвіта»: історія і сьогодення*: зб. наук. праць за підсумками регіональної науково-краєзнавчої конференції (м. Кам'янець-Подільський, 2–3 червня 2011 р.) / ред. кол.: О. М. Завальнюк (голова) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2011. С. 44–53.

57. Адамський В. Р. Діяльність польської громади в контексті становлення університетської освіти на Поділлі. *Культурно-історична спадщина Польщі та України як чинник розвитку полікультурної освіти*: зб. наук. праць / за ред. В. Кременя, Т. Левовицького, С. Сисоєвої. Хмельницький: ПП Заколотний М. І., 2011. С. 322–326.

58. Адамський В. Р. Інтелігенція Поділля і заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Місто Хмельницький в контексті історії України*: Матеріали III наук.-краєзнавчої конф. / ред. кол.: Л. В. Баженов (голова), Ю. І. Блажевич (співголова), С. М. Єсю-

нін (співголова, відповід. ред.) та ін. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. С. 234–242.

59. Адамський В. Р. Кам'янець-Подільський державний український університет в рецепції О. М. Пащенко середини 1930-х років. *Подільська еміграція в контексті європейської та світової культури*: Матеріали між-нар. науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 17–18 березня 2011 р.) / голова ред. кол. І. М. Шоробура. Хмельницький: Видавець ПП Заколотний М. І., 2011. С. 88–93.

60. Адамський В. Р. Подільське губернiальне земство та Кам'янець-Подільський державний український університет: на ниві реалізації спільних проєктів. *Шості педагогічні читання пам'яті М. М. Дарманського: професійна підготовка педагогічних кадрів в умовах інноваційної перебудови української національної освіти: сучасний стан, проблеми, перспективи розвитку*: Матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 31 березня 2011 р.) / Хмельницька обласна державна адміністрація, Хмельницька обласна рада, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія. Хмельницький: ХГПА, 2011. С. 27–28.

61. Адамський В. Р. Фізико-математичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету: перші кроки в освітньому просторі. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. праць / голова ред. кол. П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 17: Пам'яті академіка Петра Тимофійовича Тронька. С. 64–77.

2012

62. Адамський В. Р. Богословський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету в національному освітньому просторі. *Педагогіка духовності*: збірник наукових праць / ред. кол.: Л. Г. Білий (голова) та ін. Хмельницький: Хмельницький інститут МАУП, 2012. С. 226–237.

63. Адамський В. Р. Життєпис Олімпіади Пащенко крізь призму власного інтелектуального доробку. *Пащенко О. М. Матеріали до життєпису / Олімпіада Пащенко*; упоряд., авт. передм. В. Адамський. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. С. 3–63.

64. Адамський В. Р. Кам'янець-Подільський державний український університет і національно-мовні проблеми. *Хмельниччина в контексті історії України*: Матеріали всеукр. науково-краєзнавчої конференції / ред. кол.: Л. В. Баженов (голова), С. М. Єсюнін та ін. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. С. 211–214.

65. Адамський В. Р. Кам'янець-Подільський державний український університет у фондах державного архіву Хмельницької області. *Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових*

досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України: наук. зб. за підсумками Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 20–21 вересня 2012 р.): Присвячується 75-й річниці утворення Хмельницької області та 90-річчю Державного архіву Хмельницької області / ред. кол.: С. А. Копилов, В. Г. Байдич, А. Г. Філінюк та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2012. С. 239–245.

66. Адамський В. Р. Національне університетське будівництво доби Української революції 1917–1920 рр. у візії В. К. Приходька. *Приходько В. К. З історії повстання державного університету в Кам'янці на Поділлі* / Віктор Кіндратович Приходько; упоряд. та авт. передм. В. Р. Адамський. Хмельницький: ПП Заколотний М. І., 2012. С. 3–21.

67. Адамський В. Р. Олімпіада Пашенко в громадському русі Поділля доби Української революції 1917–1920 рр. (на матеріалах «Земства»). *Духовні витоки Поділля: жінки в історії краю*: Матеріали всеукр. науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 1 березня 2012 р.) / ред. кол.: І. М. Шоробура (голова) та ін. Хмельницький: ПП Заколотний М. І., 2012. С. 57–65.

2013

68. Адамський В. Р. Богословський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету в національному освітньому просторі (1918–1920 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. Вип. 6: На пошану професора А. Г. Філінюка. С. 435–446.

69. Адамський В. Р. Національна освіта доби Української революції 1917–1920 років у свідченнях Леоніда Білецького. *Білецький Л. Т. Мої спомини (1917–1926 рр.)* / Леонід Тимофійович Білецький; підготовка тексту, вступ. ст. та імен. покажч. В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2013. С. 3–24.

70. Адамський В. Р. Особовий фонд Олімпіади Пашенко в архівних зібраннях ЦДАМЛІМ України. *Духовні витоки Поділля: педагоги в історії краю*: Матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 21 березня 2013 р.) / ред. кол.: І. М. Шоробура (голова) та ін. Хмельницький: ПП Заколотний М. І., 2013. С. 362–368.

71. Адамський В. Р. Університетське будівництво доби Української революції 1917–1920 рр.: погляд В. К. Приходька. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. праць / голова ред. кол. О. П. Реєнт. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2013. Т. 20: 95-річчю заснування Кам'янець-

Подільського державного українського університету присвячується. С. 22–35.

2014

72. Адамський В. Р., Кришук Б. С. «Просвіти» Поділля у документах доби національного відродження 1917–1920 років. *«Просвіти» Поділля у добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд., вступ. ст.: В. Адамський, Б. Кришук. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 7–36.*

73. Адамський В. Р. Богословські студії в університетських центрах на українських землях: до генези питання. *Історія, культура та освіта: християнський вимір*: зб. наук. праць / ред. кол.: Л. Г. Білий (голова) та ін. Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2014. С. 8–18.

74. Адамський В. Р. Документальні джерела з історії «Просвіт» Поділля доби Української революції (1917–1920 рр.). *«Просвіти»: минуле та сучасне*: Матеріали регіональної науково-практичної конференції (м. Кам'янець-Подільський, 4 грудня 2013 р.) / [ред. кол.: В. А. Дубінський (голова), О. Б. Комарницький (відп. ред.), В. В. Полятинчук та ін. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 84–94.

75. Адамський В. Р. Заснування богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету: задум і реалізація. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. праць / голова ред. кол. О. П. Реєнт. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2014. Т. 21: Присвячено 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка. С. 102–117.

76. Адамський В. Р. Іван Огієнко та українське студентство у початковий період еміграції. *Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття (до 120-річчя від дня народження Якова Гальчевського)*: зб. наук. праць Хмельницького інституту МАУП / ред. кол.: Л. Г. Білий (голова) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2014. Вип. VIII. С. 9–23.

77. Адамський В. Р. Кам'янець-Подільський державний український університет у долі К. В. Широцького. *Духовні витoki Поділля: митці в історії краю*: Матеріали ІV всеукр. науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 13 березня 2014 р.). Хмельницький: ХГПА, 2014. С. 138–145.

78. Адамський В. Р. Науково-освітня та громадсько-політична діяльність Івана Огієнка у світлі документів Державного архіву Хмельницької області. *Листування Івана Огієнка (1909–1921) / упоряд., авт. передм. В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 3–60.*

79. Адамський В. Р. Невідомі листи до В. О. Біднова Кам'янецької доби (за матеріалами Державного архіву Хмельницької області). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2014. Вип. 7: На пошану академіка П. Т. Тронька (до 100-річчя від дня народження). С. 28–39.

80. Адамський В. Р. Становление национальной высшей школы в период деятельности Центральной Рады. *Ученые записки УО «ВГУ имени П. М. Машерова»*: сб. науч. тр. Витебск: ВГУ им. П. М. Машерова, 2014. Т. 17. С. 44–49.

81. Адамський В. Р. Тарас Шевченко в житті та творчості Олімпіади Пащенко-Шульмінської. *Пащенко-Шульмінська О. М. Моя Шевченкіана / упоряд., авт. передм. В. Р. Адамський*. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. С. 7–22.

2015

82. Адамський В. Р. Богословское образование в университетах Украины: к истории вопроса. *Электронный периодический рецензируемый научный журнал «SCI-ARTICLE.RU»*. 2015. № 24. С. 128–139. Режим доступа: <http://sci-article.ru>

83. Адамський В. Р. Богословська література у бібліотечних фондах Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918–1920 рр.). *Наукові записки Острозького національного університету. Серія: Історичне релігієзнавство*. Острог: Острозький національний університет, 2015. Вип. 12. С. 3–15.

84. Адамський В. Р. Богословська література у бібліотечних фондах Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918–1920 рр.). *Духовні витоки Поділля: науковці в історії краю.*: Матеріали V всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 23 квітня 2015 р.) / ред. кол.: І. М. Шоробура (голова) та ін. Хмельницький: ХГПА, 2015. С. 129–139.

85. Адамський В. Р. Богословська освіта в університетах Наддніпрянської України імперської доби у контексті європейського досвіду. *Десяті педагогічні читання пам'яті М. М. Дарманського: розвиток системи освіти України в умовах євроінтеграційних процесів: здобутки і перспективи*: Матеріали всеукр. науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 14 квітня 2015 р.) / ред. кол.: І. М. Шоробура (голова) та ін. Хмельницький: ХГПА, 2015. С. 52–56.

86. Адамський В. Р. Богословський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету в історіографії (1918–2012). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. праць / гол. ред. кол. О. П. Реєнт.

Кам'янець-Подільський: Оіом, 2015. Т. 22: Присвячено 100-річчю від дня народження академіка П. Т. Тронька. С. 330–347.

87. Адамський В. Р. Богословський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету в історіографічних дослідженнях його діяльності. *Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник* / [ред. кол.: Л. В. Баженов (голова), Ю. І. Блажевич (співголова), С. М. Єсюнін (відп. секретар) та ін.]. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. Вип. 6. С. 17–34.

88. Адамський В. Р. Джерела з історії богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Гілея: наук. вісник: зб. наук. праць* / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Вид-во «Гілея», 2015. Вип. 99. С. 92–96.

89. Адамський В. Р. Джерела з історії університетської богословської освіти в центральних та регіональних архівах України. *Архіви–наука–суспільство: шляхи взаємодії: Матеріали всеукр. (з міжнародною участю) науково-практичної конференції (м. Київ, 21–22 травня 2015 р.)* / Державна архівна служба України, Український НДІ архівної справи та документознавства, Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, історичний факультет, кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, Спілка архівістів України; ред. кол.: Г. І. Калінічева (голова) та ін. Київ, 2015. С. 11–14.

90. Адамський В. Р. Кам'янець-Подільський державний український університет у житті та літописі його сучасників. *Кам'янець-Подільський державний український університет (1917–1921). Ювілейні спогади* / упоряд. та авт. передм. В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2015. С. 5–23.

91. Адамський В. Р. Кам'янець-Подільський державний український університет у літописі його сучасників. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб.: серія філологічна* / ред. кол.: Л. М. Марчук (гол. ред.), В. П. Атаманчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. XII. С. 6–16.

92. Адамський В. Р. Корпорація богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету і переклад Біблії на українську мову. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство: зб. наук. праць* / ред. кол.: С. А. Копилов (голова), В. С. Прокопчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 4. С. 72–76.

93. Адамський В. Р. Культурно-просвітницька діяльність корпорації богословського факультету Кам'янець-Подільського державного укра-

їнського університету. *Гуманітарний корпус: збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії* / ред. кол.: М. А. Бойчук, В. І. Бондар, І. І. Дробот та ін. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. Вип. 4. С. 3–5.

94. Адамський В. Р. Навчальний процес на богословському факультеті Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць* / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Вид-во «Гілея», 2015. Вип. 93. С. 40–44.

95. Адамський В. Р. Професорсько-викладацька корпорація богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб.* / гол. ред. С. А. Копилов. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. XI. С. 6–15.

96. Адамський В. Р. Юридичне оформлення богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Молодий вчений: науковий журнал*. 2015. № 2. Ч. I. С. 8–11.

2016

97. Адамський В. Р. Богословський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету у вимірі культурно-освітньої та державотворчої діяльності (1918–1920 рр.). *Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзнавчий зб.* / [ред. кол. Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І. (співголова), Єсюнін С. М. (відп. секретар) та ін.]. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2016. Вип. 8. С. 13–19.

98. Адамський В. Р. Доля інтелектуальної спадщини О. М. Пащенко крізь призму листів В. Я. Кривицької. *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф., (м. Кам'янець-Подільський, 17–18 травня 2012 р.)* / ред. кол.: О. М. Завальнюк (гол.), О. Б. Комарницький (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори», 2016. С. 274–284.

99. Адамський В. Р. Кам'янець-Подільський державний український університет у спогадах його студентів. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб.: серія філологічна* / ред. кол.: Л. М. Марчук (гол. ред.), В. П. Атаманчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Вип. XIII. С. 6–15.

100. Адамський В. Р. Михайло Грушевський в оцінках сучасників у Кам'янецький період діяльності. *Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ-ХХІ століть (до 150-річчя з дня народження Михайла Грушевського (1866–1934), вченого, історика, політичного і державного діяча, голови*

Центральної Ради): зб. наук. праць / гол. ред. Л. Г. Білий. Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2016. Вип. 10. С. 13–21.

101. Адамський В. Р. Проблема відродження Української Православної Церкви на шпальтах газети «Життя Поділля». *Історія, культура та освіта: християнський вимір (до 80-річчя від дня народження Блаженнішого Володимира, Митрополита Київського і всієї України)*: зб. наук. праць / гол. ред. Л. Г. Білий. Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2016. Вип. 5. С. 20–31.

102. Адамський В. Р. «Просвіти» Поділля доби Директорії УНР в історіографічних студіях. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. праць / гол. ред. кол.: О. П. Реєнт. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2016. Т. 23: Присвячено 150-річчю від дня народження М. С. Грушевського. С. 302–322.

103. Адамський В. Р. Просвітницькі товариства Поділля на сторінках газети «Село» (листопад – грудень 1918 року). *Хмельницькі краєзнавчі студії*: наук.-краєзн. зб. / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2016. Вип. 7. С. 14–27.

104. Адамський В. Р. Просвітницькі товариства Поділля на сторінках газети «Життя Поділля» (грудень 1918 – травень 1919). *Духовні витоки Поділля: «Просвіта» в історії краю*: матеріали VI всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 17 травня 2016 р.) / ред. кол.: І. М. Шоробура (гол.) та ін. Хмельницький: ХГПА, 2016. С. 57–68.

105. Адамський В. Р. Просвітницькі товариства Поділля на шпальтах газети «Подольская мысль» доби гетьманату П. Скоропадського. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: наук.-краєзн. зб. / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2016. Вип. 9. С. 38–50.

106. Адамський В. Р. Самоорганізація студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету в оцінках його слухачів (історична ретроспектива). *Формування патріотизму та збереження національної ідентичності особистості в умовах полікультурного середовища сучасної України*: зб. наук. праць / ред. кол.: В. Є. Берека (голова) та ін. Хмельницький: ПП Символ, 2016. С. 6–13.

107. Адамський В. Становлення вищої освіти на Поділлі в контексті діяльності Подільського губернського земства. *«Місто Хмельницький в контексті історії України»*: мат. I міжнар. наук. істор.-краєзн. конф. (м. Хмельницький, 22 вересня 2016 р.) / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), С. М. Єсюнін (співгол., відп. ред.) та ін. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2016. С. 193–196.

108. Адамський В. Р. Студентство Кам'янець-Подільського державного українського університету у спогадах Б. Сивенка. *День Соборності Укра-*

їни: історико-політологічні дискусії: зб. наук. праць / гол. ред. Л. Г. Білий. Хмельницький: Видавництво ХІ МАУП, 2016. Вип. 3. С. 8–21.

109. Адамський В. Р. Студентський контингент богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету: правила прийому, умови проживання та питання самоорганізації. *Історія, культура та освіта: християнський вимір (до 20-річчя заснування Хмельницького інституту МАУП)*: зб. наук. праць / гол. ред. Л. Г. Білий. Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2016. Вип. 6. С. 16–29.

2017

110. Адамський В. Р. Видавнича діяльність товариств «Просвіта» на Поділлі в добу Директорії УНР. *Історія, культура та освіта: християнський вимір*: зб. наук. праць / гол. ред. Л. Г. Білий. Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2017. Вип. 7. С. 7–23.

111. Адамський В. Р. Джерела з історії богословської корпорації Кам'янець-Подільського державного українського університету у фондах центральних та регіональних архівів. *International scientific-practical conference Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanisms*: Conference Proceedings, September 29, 2017. Tbilisi: Baltija Publishing. S. 116–119.

112. Адамський В. Р. Документи центральних та регіональних архівів України про діяльність Проскурівської міліції періоду Центральної Ради. *Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина»* / гол. ред. кол.: В. Г. Байдич. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2017. Вип. 2: Присвячено 95-річчю організації архівної справи на Хмельниччині та 100-річчю Української революції 1917–1921 років. С. 206–215.

113. Адамський В. Р. Духовно-просвітницька діяльність професорсько-викладацького складу богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету. *День Соборності України: історико-політологічні дискусії (до 100-річчя створення Української Центральної Ради та початку національно-демократичної революції)*: зб. наук. праць / гол. ред. Л. Г. Білий. Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2017. Вип. 4. С. 18–40.

114. Адамський В. Р. Заснування та відновлення діяльності просвітницьких товариств на Поділлі у грудні 1918 р. – квітні 1919 р. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: наук.-краєзнавчий збірник / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2017. Вип. 11. С. 36–57.

115. Адамський В. Р. І Універсал Центральної ради: Подільський вимір. *Поділля та Південно-Східна Волинь у першій половині ХХ століття: суспільно-політичні, соціально-економічні, культурно-освітні процеси*

та повсякдення: мат. міждисцип. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 6 грудня 2017 р.) / І. М. Шоробура (гол. ред.), В. М. Островий (відп. ред.), В. Р. Адамський та ін. Хмельницький: ХГПА, 2017. С. 53–70.

116. Адамський В. Р. Ідея національного університету за доби Центральної Ради: спроба реалізації. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. праць / гол. ред. кол.: О. П. Реєнт. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2017. Т. 24: Присвячено 100-річчю подій Української революції 1917–1921 років. С. 15–27.

117. Адамський В. Р. Інститут Головноуповноваженого уряду Української Народної Республіки у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. *Головноуповноважений уряду Української Народної Республіки (1919–1920): Док. та мат.* / упоряд., авт. передм. В. Р. Адамський. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2017. С. 5–14.

118. Адамський В. Р. Інститут комісара Тимчасового уряду в Проскурівському повіті. *Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції присвяченої 100-річчю Української революції 1917–1921 рр., 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* / ред. кол.: С. А. Копилов (співгол.), О. П. Реєнт (співгол.), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2017. С. 31–38.

119. Адамський В. Р. Інститут Могилів-Подільського повітового комісара у документах доби. *Шоста Могилів-Подільська наук.-краєзн. конф.:* мат. конф., (27–28 жовтня 2017 р., м. Могилів-Подільський) / ред. кол.: С. Д. Гальчак (гол.), Л. В. Баженов (співгол.), Ю. А. Зінько (співгол.). Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2017. С. 110–127.

120. Адамський В. Р. Кам'янець-Подільський у суспільно-політичних трансформаціях навесні 1917 року. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*: зб. наук. праць / ред. кол.: О. О. Заремба (гол.), Л. В. Баженов, Д. П. Вашук та ін. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2017. Т. 1. С. 6–22.

121. Адамський В. Р. Матеріальне та фінансове становище товариств «Просвіта» на Поділлі в добу Директорії УНР. *Межибіж: наук. вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства* / ред. кол.: А. Г. Філінюк (співгол.), І. М. Трунова (співгол.), О. Г. Погорілець (співгол.) та ін. Меджибіж, 2017. Ч. 1. С. 176–183.

122. Адамський В. Р. Музична діяльність просвітницьких товариств Поділля в добу Директорії УНР. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: наук.-краєзн. зб. / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2017. Вип. 10. С. 24–33.

123. Адамський В. Р. Нові документи з національного архівного фонду про діяльність О. М. Пашенко. *Перша Чернівецька наукова історико-краєзнавча конференція, присвячена 100-річчю Української революції 1917–1921 рр.*: мат. конф., (6 жовтня 2017 р., смт. Чернівці) / ред. кол.: Ю. А. Зінько (гол.), С. Д. Гальчак (співгол.), А. В. Войнаровський (відп. секр.). Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2017. С. 14–23.

124. Адамський В. Р. Поділля у революційних процесах 1917 року. *Поділля в добу Української революції. Рік 1917: Док. та мат.* / упоряд., автор передмови В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. С. 11–20.

125. Адамський В. Р. Подільський священик Василь Гречулевич у періодиці та архівних фондах України. *Духовні витоки Поділля: церква та релігійні діячі в історії краю*: матеріали VII всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 25 квітня 2017 р.) / ред. кол. І. М. Шоробура (гол.), О. М. Галус, Ю. В. Телячий та ін. Хмельницький: ХГПА, 2017. С. 248–261.

126. Адамський В. Р. Польська громада і заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Україна-Польща: історичне сусідство*: мат. міжнар. наук. конф. (м. Вінниця, 19-20 травня 2017 р.) / ред. кол.: Ю. А. Зінько, О. А. Мельничук та ін. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 239–242.

127. Адамський В. Р. Просвітяни Поділля у державотворчих процесах доби Директорії УНР. *Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ-ХХІ століть (до 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років)*: зб. наук. праць / гол. ред. Л. Г. Білий. Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2017. Вип. 11. С. 11–34.

128. Адамський В. Р. Проскурів у муніципальній кампанії 1917 року. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: наук.-краєзн. зб. / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2017. Вип. 12. С. 32–43.

129. Адамський В. Р. Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету: невідомі сторінки. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник.: серія філологічна* / ред. кол.: Л. М. Марчук (гол. ред.), В. П. Атаманчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Вип. XIV. С. 6–15.

130. Адамський В. Р. Товариства «Просвіта» доби Директорії УНР у підтримці гуманітарних ініціатив. *Хмельниччина: історія та сучасність*: матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю (м. Хмельницький, 27 вересня 2017 р.) / ред. кол.: Л. В. Баженов

(голова), С. М. Єсюнін (відповідальний ред.). Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2017. С. 110–117.

131. Адамський В. Р. Товариства «Просвіта» та Український Національний Союз у документах доби (за матеріалами Державного архіву Хмельницької області). *Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина»* / гол. ред. кол.: В. Г. Байдич. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2017. Вип. 1: Присвячено 95-річчю організації архівної справи на Хмельниччині та 100-річчю Української революції 1917–1921 років. С. 163–169.

132. Адамський В. Р. Університетська тема на сторінках газети «Голос Подольської церкви». *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб.: серія історична* / ред. кол.: С. А. Копилов (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Вип. XIII. С. 250–261.

2018

133. Адамський В. Р. Документи Головноуповноваженого уряду УНР в архівних зібраннях України. *Освіта і культура Поділля в добу Директорії (грудень 1918–1921 рр.)*: збірник матеріалів всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф. (м. Хмельницький, 15 листопада 2018 р.) / ред. кол.: Л. В. Баженов (голова), Ю. І. Блажевич, Н. І. Трішкіна та ін. Хмельницький: ХНУ, 2018. С. 185–190.

134. Адамський В. Р. Життєпис С. І. Кисельова крізь призму формулярного списку 1917 року. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: наук.-краєзн. зб. / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2018. Вип. 15. С. 59–70.

135. Адамський В. Р. І Універсал Центральної Ради в оцінці фракцій Подільського губернського земського зібрання. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: наук.-краєзн. зб. / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2018. Вип. 13. С. 27–35.

136. Адамський В. Р. Кам'янець-Подільська рада громадських організацій у революційних процесах навесні 1917 року. *Духовні витоки Поділля: Місцеве самоврядування в історії краю*: мат. VIII всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 12 квітня 2018 р.) / ред. кол.: І. М. Шоробура (гол.) та ін. Хмельницький: ХГПА, 2018. С. 7–18.

137. Адамський В. Р. Мистецька діяльність товариств «Просвіта» на Поділлі в добу Української Центральної Ради. *Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ-ХХІ століть (до 100-річчя завершення Першої світо-*

вої війни (1914–1918 рр.), 85-х роковин Голодомору (1932–1933 рр.), 80-х роковин Великого терору – масових репресій (1937–1938 рр.): зб. наук. праць / гол. ред. Л. Г. Білий. Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2018. Вип. 12. С. 7–16.

138. Адамський В. Р. Набуття містечком Тульчин статусу міста. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: наук.-краєзн. зб. / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2018. Вип. 14. С. 19–28.

139. Адамський В. Р. Поділля в добу Центральної Ради: регіон у контексті розвитку революційних процесів. *Регіональний вимір подій Української революції (1917–1921 рр.): Схід-Захід*: мат. міжвузівського круглого столу (м. Хмельницький, 21 квітня 2018 р.) / ред. кол.: І. М. Шоробура (гол. ред.), Г. С. Гамрецька (відп. ред.), В. Р. Адамський, Ю. І. Блажевич та ін. Хмельницький-Харків: ХГПА, 2018. С. 5–9.

140. Адамський В. Р. Поділля у революційних процесах 1917 року. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / ред. кол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. Вип. 11: До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 351–359.

141. Адамський В. Р. Подільська губернська рада громадських організацій: механізми конструювання інституції. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: наук.-краєзн. зб. / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2018. Вип. 18. С. 26–36.

142. Адамський В. Р. Подільське відлуння І Універсалу Центральної Ради в земському середовищі. *День Соборності України: історико-політологічні дискусії (до 100-річчя бою під Крутами (29. 01. 1918 року))*: зб. наук. праць / гол. ред. Л. Г. Білий. Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2018. Вип. 5. С. 28–42.

143. Адамський В. Р. Подільське губернське земство в умовах суспільних викликів весни 1917 року. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*: зб. наук. пр. / ред. кол.: О. О. Заремба (гол.), Л. В. Баженов, Д. П. Ващук та ін. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2018. Т. 2. С. 132–144.

144. Адамський В. Р. Подільський вимір Соловецького табору особливого призначення. *Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина»* / гол. ред. кол.: В. Г. Байдич. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2018. Вип. 3: Присвячено 80-м роковинам Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років в Україні. С. 45–47.

145. Адамський В. Р. Подільський кооперативний з'їзд у контексті революційних процесів весни 1917 року. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки* / ред. кол.: В. Смолій, Л. Баженов, В. Газін та ін. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2018. Т. 28: До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 435–447.

146. Адамський В. Р. Просвітницький рух на Поділлі в добу Української Центральної Ради: Кам'янець-Подільська історіографічна школа. *«Товариство «Просвіта»: історія та сучасність (до 150-річчя утворення «Просвіти»)»: зб. мат. круглого столу* / ред. кол.: В. А. Дубінський (гол.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. С. 7–17.

147. Адамський В. Р. Професорсько-викладацька корпорація Кам'янець-Подільського інституту народної освіти в контексті політичних репресій. *«Великий терор на Поділлі (до 80-річчя Великого терору 1937–1938 рр.)»:* зб. матеріали міжнародної науково-практичної конф. (м. Хмельницький-Меджибіж, 11–12 травня 2018 р.) / ред. кол.: М. Зелінський, П. Адельсгрубер, М. Олійник. Хмельницький: ХНУ, 2018. С. 127–133.

148. Адамський В. Р. Симон Петлюра на Поділлі у 1919 році (До 100-річчя з часу перебування у м. Кам'янці-Подільський Директорії та уряду УНР). *Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2019 рік: реком. бібліогр. довід.* / К. А. Чабан (відп. за вип.). Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2018. С. 55–58.

149. Адамський В. Р. Хмельницька область у контексті адміністративних та територіальних реформ. *Об'єднані територіальні громади Хмельниччини: інформ. зб.* / уклад.: І. М. Шоробура, О. М. Галус. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2018. С. 7–14.

150. Адамський В. Р. Часопис «Вестник Каменец-Подольского исполнительного комитета» в інформаційному просторі Поділля (березень – травень 1917 р.). *Сторінки історії Української революції та більшовицьких репресій на Поділлі (1917–1930-ті рр.):* зб. наук. праць / ред. кол.: О. О. Заремба (гол.), Л. В. Баженов, В. А. Дубінський та ін. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2018. С. 259–272.

151. Адамський В. Р. Часопис «Известия Винницкой городской думы» в інформаційному просторі Поділля. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження:* мат. ХХІХ всеукр. наук. істор.-краєзн. конф. (6-7 вересня 2018 р., м. Вінниця) / Ю. А. Зінько (відп. ред.). Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2018. С. 74–83.

152. Адамський В. Р. Ямпільський повітовий комісар у революційну добу (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). *Хмельницькі краєзнавчі студії:*

наук.-краєзн. зб. / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2018. Вип. 16. С. 64–69.

2019

153. Adamskyi V., Kryshchuk B. The influence of European tradition on the formation of the Ukrainian model of university education (1917 – the beginning of 1918). *Skhinoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk. [East European Historical Bulletin]*. 2019. 11. S. 108–117.

154. Teliachyi Yu. V., Adamskyi V. R., Kryshchuk B. S. The Problem of Emigration and Deportation in the Fate of Academician Community of the Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University. *Universum Historiae et Archeologiae*. 2019. Vol. 2 (27). Issue 1, pp. 109–124.

155. Адамський В. Р. Видавнича діяльність товариств «Просвіта» на Поділлі доби Української Центральної Ради. *День Соборності України: історико-політологічні дискусії (до 100-річчя соборності України (22. 01. 1919 – 22. 01. 2019))*: зб. наук. праць / гол. ред. Л. Г. Білий. Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2019. Вип. 6. С. 5–13.

156. Адамський В. Р. Вибори до Старокостянтинів-ської міської думи у 1917 році. *Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання: Присвячено 100-річчю Української національної революції 1917–1921 років*: наук. зб. за підсумками всеукр. наук.-практ. конф. (м. Старокостянтинів, 7–8 червня 2019 р.) / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), О. М. Завальнюк, В. Г. Байдич та ін. Старокостянтинів: ФОП Словицький М. Я., 2019. С. 17–24.

157. Адамський В. Р. Відродження просвітницького руху на Поділлі навесні 1917 року. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: наук.-краєзн. зб. / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2019. Вип. 21. С.60–70.

158. Адамський В. Р. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету крізь призму публікацій газети «Відродження». *Краєзнавець Хмельниччини*: наук.-краєзн. зб. /ред. кол.: Л. В. Баженов (гол. ред.), С. А. Копилов (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. Вип. 12. С. 22–40.

159. Адамський В. Р. Подільська губернська рада громадських організацій влітку 1917 року. *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків*: матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 7–8 жовтня 2019 р.) /ред. кол.: С. А. Копилов (гол.), Л. В. Баженов, В. А. Дубінський та ін. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., 2019. С. 69–73.

160. Адамський В. Р. Подільська губерньська українська рада у революційних процесах 1917 року. *Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті історичних подій ХХ-ХХІ століть: (до 75-х роковин початку депортації українського населення з їх етнічних земель (підписання «Угоди про взаємний обмін населенням у прикордонних районах» між УРСР і Польською республікою): зб. наук. праць / ред. кол.: Л. Г. Білий (гол. ред.) та ін. Хмельницький: Вид-во Хмельницького інституту МАУП, 2019. Вип. 13. С. 19–32.*

161. Адамський В. Р. Подільське відділення Тетянинського комітету в роки Першої світової війни. *Історія, культура та освіта: християнський вимір: зб. наук. пр. /ред. кол.: Л. Г. Білий (гол. ред.) та ін. Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2019. Вип. 9. С. 9–17.*

162. Адамський В. Р. Просвітницький рух на Поділлі в добу Української Центральної Ради. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб.: серія історична / ред. кол.: С. А. Копилов (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. Вип. XV. С. 196–211.*

163. Адамський В. Р. «Просвіти» Поділля у державотворчих процесах доби Української Центральної Ради. *Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2019. Вип. 20. С. 29–44.*

164. Адамський В. Р. Просвітницький рух на Поділлі в добу Української Центральної Ради: історіографія проблеми. *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. наук.-краєзн. праць / ред. кол.: В. С. Прокопчук (гол.), І. А. Ісакова (відп. секр.), Л. В. Баженов та ін. Дунаївці; Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д. Г., 2019. Вип. 7. С. 72–99.*

165. Адамський В. Р. Революційні процеси на Поділлі доби Центральної Ради у фондах Державного архіву Хмельницької області. *Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина» / гол. ред. кол.: В. Г. Байдиш. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2019. Вип. 4: Присвячено 100-річчю з часу створення архівної комісії на Поділлі. С. 10–16.*

166. Адамський В. Р. Софія Русова і Подільський край. *Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2020 рік: Рекомендований бібліографічний довідник / уклад.: О. М. Шеїн, В. М. Борейко; відп. за вип. К. А. Чабан. Хмельницький: ФОП А. М. Стрихар, 2019. С. 83–85.*

167. Адамський В. Р. Фінансове забезпечення товариств «Просвіта» на Поділлі в добу Української Центральної Ради. *Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.),*

Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2019. Вип. 19. С. 33–38.

168. Адамський В. Р. Формування українських громадських структур у Вінниці навесні 1917 року. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: наук.-краєзн. зб. / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2019. Вип. 22. С. 60–69.

169. Адамський В. Р., Блажевич Ю. І. Життєвий та інтелектуальний простір Валентина Ільїнського. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: науково-краєзнавчий зб. / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2019. Вип. 22. С. 41–50.

170. Адамський В. Р., Кришук Б. С., Кришук В. О. Початкові школи Проскурова на початку 1920 року: візія освітнього референта. *Духовні витокі Поділля: Заклади освіти в історії краю: мат. ІХ всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Хмельницький, 16 травня 2019 р.) / ред. кол.: І. М. Шоробура (голова) та ін. Хмельницький: ХГПА, 2019. С. 59–64.

171. Телячий Ю. В., Адамський В. Р., Кришук Б. С. Розвиток освітньої справи в контексті діяльності товариства «Просвіта» на Поділлі на початку ХХ століття. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: наук.-краєзн. зб. / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2019. Вип. 23. С. 176–197.

2020

172. Адамський В. Р. Вибори до Всеросійських Установчих зборів в Ушицькому повіті. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: науково-краєзнавчий збірник / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2020. Вип. 29. С. 28–35.

173. Адамський В. Р. Вибори до Всеросійських Установчих зборів у Кам'янецькому повіті. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: наук.-краєзн. зб. / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2020. Вип. 28. С. 78–83.

174. Адамський В. Р. Вибори до Всеросійських Установчих зборів у Летичівському повіті. *Історія, культура та освіта: християнський вимір*: зб. наук. пр. / ред. кол.: Л. Г. Білий (гол. ред.) та ін. Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2020. Вип. 10. С. 12–19.

175. Адамський В. Р. Вибори до Всеросійських Установчих зборів у Проскурівському повіті. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: науково-краєзнавчий збірник / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.),

С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2020. Вип. 27. С. 20–29.

176. Адамський В. Р. Вінницькі виконавчі комітети у документах революційної доби. *Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті історичних подій ХХ-ХХІ століть*: зб. наук. праць / ред. кол.: Л. Г. Білий (гол. ред.) та ін. Хмельницький: Вид-во Хмельницького інституту МАУП, 2020. Вип. 14. С. 8–19.

177. Адамський В. Р. Всеподільська вчительська спілка: механізми конструювання громадської інституції. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: наук.-краєзн. зб. / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2020. Вип. 26. С. 21–32.

178. Адамський В. Р. Гайсинський повітовий комісар у документах доби (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина»* / гол. ред. кол.: В. Г. Байдич. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2020. № 2 (6). С. 43–49.

179. Адамський В. Р. Думські делегації у Кам'янці-Подільському в березні 1917 року. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*: зб. наук. пр. / ред. кол.: О. О. Заремба (гол.), Д. П. Вашук, Р. В. Йолтуховський та ін. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2020. Т. 3. С. 51–61.

180. Адамський В. Р. Епістолярій Головноуповноваженого уряду УНР 1919 року у контексті реалізації державотворчих завдань. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: наук.-краєзн. зб. / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2020. Вип. 24. С. 72–79.

181. Адамський В. Р. Кам'янець-Подільський осередок партії соціалістів-революціонерів у травні-липня 1917 року. *Матеріали XVI Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції: Присвячена 55-річчю проведення першої Подільської історико-краєзнавчої конференції, 25-річчю діяльності Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при К-ПНУ імені Івана Огієнка* / ред. кол.: С. А. Копилов (співголова), О. П. Реєнт (співголова), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2020. С. 51–57.

182. Адамський В. Р. Листування Головноуповноваженого уряду УНР у контексті реалізації державотворчих завдань. *Головноуповноважений уряду Української Народної Республіки (1919–1920): Листування*. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2020. С. 5–16.

183. Адамський В. Р. Літинський повітовий комісар у революційну добу (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Хмельницькі краєзнавчі студії*: наук.-краєзн. зб. / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.),

С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2020. Вип. 25. С. 21–3.

184. Адамський В. Р. Непересічні особистості Подільського краю в контексті революційної доби 1917–1921 років на сторінках унікального видання. *Українська революція в особах: подільський слід: довідник* / уклад. Л. І. Марцонь, Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2020. С. 4–6.

185. Адамський В. Р. Подільський губернатор у революційні дні березня 1917 року. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки* / ред. кол.: В. Смолій, Л. Баженов, В. Газін та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. Т. 30: До 70-річчя від дня народження академіка Валерія Смолія. С. 338–349.

186. Адамський В. Р. Проскурівське земство на початку 1918 року: розподіл повноважень між повітом та волостями. *День Соборності України: історико-політологічні дискусії*: зб. наук. праць / гол. ред. Л. Г. Білий. Хмельницький: Вид-во Хмельницького інституту МАУП, 2020. Вип. 7. С. 9–16.

187. Адамський В. Р. Створення Вінницької єпархії в контексті стратегій міської думи та пастирського зібрання 1-го округу Кам'янецького повіту. *Праці Хмельницького церковно-історичного товариства* / ред. кол.: Ю. І. Блажевич (гол.) та ін. Хмельницький: ФОП А. М. Стрихар, 2020. Вип. 1. С. 30–35.

188. Адамський В. Р. Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія: сто років в освітньому просторі. *Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2021 рік: Рекомендований бібліографічний довідник* / уклад.: О. М. Шеїн, В. М. Борейко; відп. за вип. К. А. Чабан. Житомир: Видавець О. О. Євенок, 2020. С. 160–162.

189. Адамський В. Р. Церковний рух на Поділлі 1917 року у висвітленні «Подоллянина». *Праці Хмельницького церковно-історичного товариства* / ред. кол.: Ю. І. Блажевич (гол.) та ін. Хмельницький: ФОП А. М. Стрихар, 2020. Вип. 2. С. 3–18.

190. Адамський В. Р., Семенова А. М. Громадсько-освітня діяльність Олімпіади Пашенко на Дунаєвеччині. *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій*: зб. наук.-краєзн. праць / ред. кол.: В. С. Прокопчук (голова), В. Р. Адамський, Л. В. Баженов та ін. Дунаївці-Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д., 2020. Вип. VIII. С. 69–77.

191. Адамський В. Р., Семенова А. М. Заснування богословських факультетів в університетах: до історії питання крізь призму публікації в «Голосе Подольської церкви». *Праці Хмельницького церковно-історичного товариства* / ред. кол.: Ю. І. Блажевич (гол.) та ін. Хмельницький: ФОП А. М. Стрихар, 2020. Вип. 1. С. 44–59.

192. Адамський В. Р., Семенова А. М. Фінансовий стан волосних земств Кам'янецьчини у 1919 році. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*: зб. наук. пр. / ред. кол.: О. О. Заремба (гол.), Д. П. Ващук, Р. В. Йолтуховський та ін. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2020. Т. 3. С. 305–314.

193. Адамський В., Кришук Б., Кришук В. Микита Годованець: портрет митця на тлі радянської доби. *Духовні витоки Поділля: Письменники в історії краю: матеріали Х всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Хмельницький, 14 травня 2020 р.) / ред. кол.: І. М. Шоробура (гол.) та ін. Хмельницький: ХГПА, 2020. С. 111–122.

194. Поліщук О. С., Адамський В. Р. Інститути влади Літинського повіту в умовах революційних трансформацій навесні 1917 року. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*: зб. наук. пр. / за заг. ред. О. А. Мельничука. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. Вип. 31. С. 69–78.

195. Телячий Ю. В., Адамський В. Р., Кришук Б. С. Розвиток освітньої справи в контексті діяльності товариства «Просвіта» на Поділлі (початок ХХ ст.). *Сторінки історії: Збірник наукових праць*. Київ: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». 2020. Вип. 51. С. 102–124.

2021

196. Адамський В. Р. Вибори до Ново-Ушицької міської думи у 1917 році. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: наук.-краєзн. зб. / ред. кол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2021. Вип. 30. С. 31–38.

197. Адамський В. Р. Могилівський повіт восени-взимку 1917 року крізь призму повідомлень інструктора Центральної Ради. *Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина»* / гол. ред. кол.: В. Г. Байдич. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2021. № 1 (7). С. 53–59.

198. Адамський В. Р. Проскурівська повітова рада громадських організацій: інституційна репрезентація та персональний склад. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: науково-краєзн. зб. / ред. кол.: Л. В. Баженов (голова), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2021. Вип. 31. С. 53–63.

199. Адамський В. Р. Кирило-Мефодіївське братство у документах революційної доби. *Праці Хмельницького церковно-історичного товариства* / ред. кол.: Ю. І. Блажевич (голова) та ін. Хмельницький: ФОП А. М. Стрихар, 2021. Вип. 3. С. 3–21.

200. Адамський В. Р. Результати виборів до міських дум на Волині у 1917 році. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: наук.-краєзн. зб. / ред. кол.:

Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2021. Вип. 32. С. 66–72.

201. Адамський В. Р. Малиничський волосний виконавчий комітет у 1917 році. *День Соборності України: історико-політологічні дискусії*: зб. наук. праць / гол. ред. Л. Г. Білий. Хмельницький: Вид-во Хмельницького інституту МАУП, 2021. Вип. 8. С. 5–18.

202. Адамський В. Р. Аграрне питання у візії селян Поділля на початку 1918 року. *Розвиток національного краєзнавства та історико-регіональних досліджень Поділля та Південно-Східної Волині: досвід, проблеми, перспективи (До 75-річчя від дня народження професора Лева Васильовича Баженова)*: мат. наук. круглого столу (м. Кам'янець-Подільський: 05. 02. 2021 р.) / ред. кол.: С. А. Копилов (гол.), О. П. Реєнт (співгол.), В. С. Степанков (співгол.), Л. В. Баженов та ін. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2021. С. 284–297.

203. Адамський В. Р. Театральна афіша Кам'янця-Подільського навесні-влітку 1917 року. *Історія, культура та освіта: християнський вимір*: зб. наук. пр. / ред. кол.: Л. Г. Білий (гол. ред.) та ін. Хмельницький: Вид-во ХІ МАУП, 2021. Вип. 11. С. 32–42.

204. Адамський В. Р. Летичівський повітовий комісар у революційну добу (березень 1917 – квітень 1918). *Поділля в добу непу (1921–1928)*: зб. мат. II Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. (м. Хмельницький, 22 грудня 2020 р.) / ред. кол.: Л. В. Баженов (голова), Ю. І. Блажевич, С. І. Гребінська та ін. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2021. С. 148–154.

205. Адамський В. Р. До історії заснування Проскурівських вищих трирічних педагогічних курсів. *Професійна підготовка фахівців в Україні: історія і сучасність: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої 50-річчю від дня створення Подільського спеціального навчально-реабілітаційного соціально-економічного коледжу* (м. Кам'янець-Подільський, 1 червня 2021 р.) / ред. кол.: М. М. Тріпак (гол.) та ін. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2021. С. 47–53.

206. Адамський В. Р. Інститут Подільського губернського комісара 1917–1918 років у архівних зібраннях України. *Архівістика: теорія, методика, практика: матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції (22–23 квітня 2021 р., м. Кам'янець-Подільський)* / ред. кол.: С. А. Копилов (співгол.), А. В. Хромов (співгол.), О. М. Федьков та ін. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2021. С. 7–11.

207. Адамський В. Р. Вибори до Українських Установчих зборів у Проскурові. *Місто Хмельницький в контексті історії України: Матеріали всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції* (м. Хмельниць-

кий, 24 вересня 2021 р.) / ред. кол.: Л. В. Баженов (голова), С. М. Єсюнін (відп. ред.) та ін. Хмельницький: ФОП А. М. Стрихар, 2021. С. 99–112.

---

*До бібліографічного списку увійшли праці, опубліковані як окремі видання або розміщені в наукових журналах, збірниках чи матеріалах конференцій. Статті у газетах, коментарі, інтерв'ю, публіцистика, політичні виступи та заяви до списку не включені.

НАУКОВІ СТАТТІ

*Адамський В.Р.
м. Хмельницький*

ПРОСКУРІВСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ТЕХНІКУМ ІМЕНІ Т. ШЕВЧЕНКА НА ПОЧАТКУ 1930-Х РОКІВ

У статті аналізується функціонування Прокурівського педагогічного технікуму імені Т. Шевченка на початку 1930-х років. Показана структура навчального закладу, умови вступу до технікуму та порядок формування студентського контингенту, подається перелік викладацького складу та сконцентровано увагу на організації навчально-виховного процесу. Особливо простежено функціонування заочного відділу та віддзеркалено громадсько-політичну активність співробітників технікуму.

Ключові слова: *Прокурівський технікум, студент, навчальне приміщення, навчально-виховний процес, педагогічна практика, заочна освіта.*

Різнопланова проблематика наукових студій, присвячена становленню Прокурівського педагогічного технікуму є цілком зрозумілою [1; 2; 3; 4; 5; 6]. За радянської доби він став першим у повітовому центрі навчальним закладом, що спеціалізувався на підготовці фахівців для потреб початкової школи. Однак не усі періоди початкового розвитку інституції знайшли своє повноцінне висвітлення в науковій та краєзнавчій літературі. Таким до сьогодні, на жаль, залишається доволі непростий етап в історії технікуму, пов'язаний із утвердженням радянського тоталітарного режиму початку 1930-х років.

Тому у даній статті ставиться за мету проаналізувати основні складники в організації навчально-виховного процесу цього непростого періоду.

Прокурівський педагогічний технікум імені Т. Шевченка з 1930 р. функціонував як середній навчальний заклад. Він розміщувався у двох будинках: головному на два поверхи по вул. Старо-Бульварній, 7 та допоміжному, де також містився гуртожиток. У головному будинку нараховувалося 5 аудиторій, 4 кабінети-аудиторії та 3 кімнати соціального призначення – образотворчого мистецтва, тонального мистецтва і фізичної культури. У допоміжному будинку – 2 кабінети, 2 аудиторії при них та 2 майстерні.

Загальна площа лабораторій та аудиторій становила 375,97 кв. м., кабінетів-аудиторій – 226,6 кв. м., кімнат-спецпризначення – 147,7 кв. м., майстерень – 92 кв. м., кабінетів – 43 кв. м., що разом складало – 885,27 кв. м.

Використовуючи одночасно всі навчальні приміщення, крім майстерень для групової роботи, можна було розмістити 14 груп, тобто приблизно 420 студентів, а разом з майстернями до 460 осіб [7].

У розпорядженні Проскурівського технікуму було 6 гуртожитків, розташованих у різних місцях міста на віддалі не менше 450 метрів від Головного будинку. Разом у них нараховувалося 57 кімнат, де могли розміститися 295 слухачів. За наявності на навчання усіх студентів це задовольняло потребу на 65 відсотків. Однак у 1931/32 навчальному році цих площ вистачило, оскільки частина слухачів по черзі перебувала на практиці або у черговій відпустці. Наразі адміністрація технікуму підготувала кошторис на будівництво нового гуртожитку на 150 місць на загальну суму 50000 карб.

Квартири при педтехнікумі займали 7 кімнат з площею 110, 5 кв. м., з них квартири директора – 42,5 кв. м., квартири обслуговуючого персоналу – 68 кв. м. Допоміжні приміщення займали 9 кімнат з площею в 324 кв. м. У першому гуртожитку містилася студентська їдальня площею 129, 5 м. кв., яка одночасно могла прийняти 160 осіб. Її обслуговував міський Коопхарч [8].

Навчальні приміщення, крім майстерень (за кубатурою, освітленням й санітарно-гігієнічним станом відповідали своєму призначенню, за умови додержання кількісної норми групи в 30-35 осіб. Майстерні потребували більших приміщень, оскільки значна частина площі припадала під верстати та шафи з інструментами й фактично розміститись і працювати в них могла лише та кількість студентів, яка відповідала кількості робочих місць (16 – в слюсарній і 15 – в столярній майстерні). 1, 3, 4 та 5 гуртожитки відповідали санітарно-гігієнічним умовам, а в 2 та 6 необхідно було збудувати вбиральню та провести водогін.

У розпорядженні педтехнікуму були й допоміжні заклади. Зокрема, улаштована свинарня з пропускною здатністю на 25-30 свиней та приміщення на 500 кролів. Також планувалося у найближчій перспективі придбати 10-15 сімей рамових вуликів.

Під зразковим городом у педтехнікуму було 1,12 га землі та 11 га рільної землі. Крім того, обробляли сільськогосподарське поле на 15 й 25 га. Навчальний заклад мав троє коней та різний реманент: сівалку рядкову, два плуги, кінну молотарку, віялку, культиватор, оруддя та інший дрібний реманент [9]. Зібранні продукти спрямовувалися на покращення харчування студентів.

Отже, у 1931/32 навчальному році приміщень вистачало для організації навчального процесу. Певні проблеми виникали лише тоді, коли одночасно працювали всі 16 груп, особливо у випадках, якщо за розкладом не було дисциплін, що потребували спеціальних приміщень. Керівництву

закладу вдалося переобладнати навчальні кімнати, замінивши парти новими столами й стільцями. Аудиторія образотворчого мистецтва була обладнана 40 індивідуальними столами-таблицями для малювання. Вісім спеціальних подвійних столів-шаф, що були пристосовані для проведення дослідів, мала хімічна лабораторія. У військовому кабінеті також був обладнаний спеціальний стіл для занять із тактики та спеціальна шафа для зберігання гвинтівок. Усі кімнати мали шафи для зберігання приладів та літератури, у 12-ти із них знаходилися переносні дошки.

Втім, навчального приладдя не вистачало. Значна його кількість була застарілих зразків. Краще в цьому контексті виділявся фізичний та хімічний кабінети. А обладнання, приміром, агро-біологічного та педолого-педагогічного кабінетів переважно складалося з картин, діаграм, колекцій. Щодо інструментального приладдя, то його було обмаль [9].

На обліку в бібліотеці педтехнікуму знаходилося 15325 книжок.

Дослідна агроділянка складалася з 3 0,75 га городу та 0,5 га саду, що містилися біля Головного будинку. В 1931 р. агроділянка, набувши сталих форм праці, переіменована в агробіостанцію при Проскурівському педтехнікумі. Крім значення практичної показової бази для студентів педтехнікуму, де вони знайомилися з організацією окремих ділянок сільського господарства та набували звичок у переведенні дослідів над городніми і польовими культурами, агростанція мала значення показового осередку для району, маючи зв'язок з районовими агрогосподарчими установами та безпосередньо з колгоспами та радгоспами.

За останні чотири роки агростанцією було проведено таку роботу: «1) Яровизація за методом Лисенка озимих сортів пшениці; 2) дослідження різних видів засівного пару (картопляного, викового, бурякового); виявлено доцільність бурякового пару, що має велике значення для нашого району; 3) дослідження різних видів стьожкових посівів ярових культур (вівса, ячменю, проса, пшениці); 4) дослідження розміру міжряддя цукрового буряку (6, 8, 10, 12 верш.); в 1931 р. найкращим виявилось міжряддя на 10 верш.; 5) Акліматизація культур: канатніку, Нут Вельморена та Чорний, карлікового олійного соняшнику та білого гризового сорю, суданки, люфи; насіння цих культур одержано від Херсонської зональної досл. станції. Крім вищезазваних культур, акліматизація яких вдалося, станція має до 40 різних видів інших культур (бавовна, кунжут, кенаф, рис і т. д.), але значних наслідків акліматизації їх немає» [10].

При педтехнікумі було дві майстерні: для праці по дереву та металу. Вони не були механізованими та мали у своєму розпорядженні недостатню кількість устаткування. У майстерні по дереву було вмонтовано 9 столярних верстатів з гвинтами та 6 повних і 4 неповних комплекти стругального інструменту. Одночасно тут могли працювати лише 10 студентів. Майстерню

по металу було обладнано 16-ти тисками та інструментом на 8 осіб. На докомплектування майстерень потребувалося близько 6000 карб. [11].

Досвід минулих двох років виправдав запровадження для студентів політехнічної практики, яку вони проходили на місцевих фабриках і заводах: Проскурівській деревообробній фабриці, Проскурівському чавуно-ливарному заводі, Проскурівській броварні, Проскурівській цукроварні та радгоспі «Жорчунок». Перших два підприємства давали багатий матеріал для вивчення процесів механічної обробки дерева й металу, а других два – для вивчення процесів хімічної обробки.

Крім того, політехнічна практика студентів на місцях фабрики й заводів давала більшу можливість кращого обслуговування практикантів, а також сприяла кращому поєднанню практики з теорією через одночасне теоретичне навчання у вечірні години з тих дисциплін, що давали теоретичне обґрунтування з процесів виробництва. Тому педтехнікум вважав доцільним й на майбутній навчальний рік переводити політехнічну практику студентів на цих підприємствах [12].

До Проскурівського педтехнікуму вступали слухачі переважно з Летичівського, Деражнянського, Волочиського, Проскурівського, Юринецького, Старокостянтинівського й Михалпільського районів, а також з м. Жмеринки та Жмеринського району. Серед вступників переважали селяни-колгоспники; робітничий та батрацький прошарок лише на окремих наборах був цілком достатнім (досягав 40% або біля цього). На думку адміністрації навчального закладу, вносити будь-які зміни щодо районів комплектування студентського контингенту підстав не було. Так само й щодо розподілу на педагогічну практику педтехнікум цілком задовольняли ті два райони, що до них завжди направлялися на педпрактику студенти, а саме: Деражнянський та Проскурівський. Допускалося, що навчальному закладу не створювало б проблем відрядження на практику до Меджибізького, Волочиського та Летичівського районів, оскільки в них студенти могли б отримати достатнє методичне керівництво та одночасно могли одержувати методичну допомогу від технікуму [13].

На 1 липня 1932 р. у педтехнікумі навчалось 455 студентів. За національною ознакою 319 були українцями, 87 євреїв, 42 поляків та 4 росіян. За віком: від 15 до 20 років – 240, від 20 до 25 – 120, від 25 до 30 – 70, понад 30 років – 25 осіб. За статтю: 238 чоловіків та 217 – жінок. Щодо партійності ситуація виглядала таким чином: членів та кандидатів КП(б)У – 27, членів та кандидатів ЛКСМУ – 188, позапартійних – 240. Із загальної кількості студентів 180 були членами профспілки. За соціальним станом: робітників без с/г – 80, робітників с/г – 7, дітей робітників – 38, дітей колгоспників – 263, селян одноосібників – 15, службовців – 20, трудової інтелігенції – 20, вихованців дитячих будинків – 10, кустарів – 12 [14].

Найбільше студентів навчалось на шкільному відділі. Тут було утворено 11 груп із 317 студентами. На дошкільному відділі було 2 групи, в яких рахувалося 60 студентів. На відділі дитячого комуністичного руху функціонувало також дві групи із 47 студентами. У осінньому наборі 1931 р. педтехнікум набрав одну групу польського сектору в кількості 31 студента [15].

Викладацький склад Проскурівського педтехнікуму нараховував 21 особу. Посаду директора займав член КП(б)У Е. Г. Рафедер. Єврей за національністю, він мав 13 років педагогічного стажу та читав у закладі історію класової боротьби, історію ВКП(б) та ленінізм. Його заступником був росіянин С. А. Заболотський. Він мав 19 років педстажу і викладав у технікумі педагогіку. Цю ж дисципліну у навчальному закладі викладали В. С. Бочок та Х. Д. Мудрак. Педологію читав Л. Г. Гайовий. Він також виконував обов'язки заступника директора. Курси фізики та хімії викладав у навчальному закладі німець П. К. Альбер. За плечима у нього було 15 років педагогічного стажу. Математику читали В. О. Зайченко та М. А. Шостак. Українську мову та літературу викладали В. П. Білякова та А. А. Юрчук. Природознавство, географію та економічну географію читали П. І. Дума та В. І. Данилишин. Образотворче мистецтво викладав українець М. Я. Балабан. Він також завідував художньою майстернею. Історію класової боротьби читав С. В. Тутаківський, теорію радянського господарства, історію класової боротьби та політекономію – Г. Г. Біла, історію класової боротьби, діалектичний матеріалізм та національне питання – В. П. Денисюк. Викладач Г. К. Кронберг читав основи сільськогосподарського виробництва, діалектику природи, член КСМУ Ф. Г. Літвак – комуністичний дитячий рух, Г. А. Кокот – тональне мистецтво та керувала студентським хором. Вчителем фізкультури працював М. І. Мозолук. Німецьку мову викладала Ю. Д. Ключарова [16].

За основу навчального процесу в педтехнікумі для шкільного й дошкільного відділу було взято плани, видані Народним комісаріатом освіти у вересні 1931 р. Для I курсу ніяких змін до плану НКО не вносили; для II і III курсів склали перехідний план з тим, щоби, по змозі, зберегти загальну кількість годин навчання й кількість годин з окремих дисциплін. Розходження з типовим планом стосувалося таких дисциплін: «1) Основи виробництва мають за переходовими плянами більше годин, ніж за типовими (найменше розходження на весн. прийомі – 31 р. – 160 год. замість 140; найбільше – на весн. прийомі 30 р. – 246 г. замість 140); 2) Хімія має менше годин, ніж за типовими плянами (найбільше розходження на осін. прийомі 1929 р. – 92 г. замість 114); 3) Природознавство має більше годин, ніж за типовими плянами (найбільше розходження на курсі КДР прийому 30 р. 178 г. і прийомі 1929 р. – 195 годин замість 146); 4) Фізкультура на

курс прийому 29 р. має 142 год. замість 100; 5) Педагогіка на весн. прийомі 30 р. має 264 г. замість 300, на інших курсах однакову чи майже однакову кількість з типовим пляном; 6) Комдитрух має більшу кількість годин на весн. прийомі 30 р. (120 г.) і на прийомі 29 р. (90 г.). В 1931/32 р. викладачі Педтехнікуму працювали переважно за програмами вид. 1930 р. вносячи до них відповідні поправки. За основу для програми з педагогіки було прийнято схему, що її було вміщено в № 17 «Виробничої Думки» за 1931 р., при чому до тем III розділу (завдання політехнічної школи, організація навчально-виховного процесу, методи й форми комуністичного виховання, організація дитколективу, плянування та облік було внесено відповідні зміни стосовно до постанови ЦК ВКП(б) від 5/IX-31 р. та додано вивчення самої постанови. З соц.-ек. дисциплін було складено програми комісією при культпропі РПЕ» [17].

Щодо завдань для самостійної роботи студентів, то якоїсь обов'язкової схеми не було. Доведення робочих планів до відома слухачів робилося у формі читання та обговорення плану перед початком курсу. Також плани вивішувалися в аудиторіях та лабораторіях.

Широкого розмаху в педтехнікумі набуло соціалістичне змагання. Між курсами, групами та бригадами однієї групи склалися умови як в галузі навчально-виробничої, так і в громадсько-політичній роботі. З вищих форм соцзмагання застосовувалося бригадне та індивідуальне ударництво. Всього студентських бригад було 60, індивідуальних студентів-ударників – 209, викладачів – 17. За кращі результати у навчанні та праці адміністрацією було премійовано 9 студентів, 9 викладачів та 4 особи технічного персоналу [18].

На наступний навчальний рік Проскурівський педтехнікум одержав типові програми з педагогіки, педології, ленінізму, політекономії, теорії радянського господарства, літератури, методики мови й методики математики.

Природно, що впродовж 1931/32 навчального року в технікумі проводилася рішуча боротьба з усякими ухилами від «генеральної лінії партії» та «розкладницькою роботою класового ворога, що проліз до технікуму». Наприклад, коли виникли труднощі з харчуванням в їдальні, студент П курсу Язвинський в гуртожитку, розглядаючи збірку творів Леніна, з насмішкою говорив, що коли б не було Леніна, не було б труднощів. Зрозуміло, така поведінка стала предметом розгляду адміністрації технікуму та його партійного осередку. Язвинського виключили з числа студентів, а разом з тим засудили тих студентів, які «примиренськи поставилися до цього вчинку». В стінах педтехнікуму мали місце також випадки виявлення антисемітизму, з якими також провадилась жорстока боротьба.

Велася боротьба і зі збоченням у викладанні. Так, під час розгляду робочого плану з літератури виявилися деякі твердження опортуністичного

характеру, як наприклад, розглядання торговельного капіталізму як окремої суспільної формації. Соціально-економічна циклова комісія виправила цю ситуацію та пильно стежила за застосуванням «Марксо-Ленінської методології в усіх дисциплінах». Також на загальних зборах студентів мав місце виступ одного викладача про те, що математика є чиста наука й не має жодного відношення до політики. Як відмічала адміністрація навчального закладу, «Партосередок та студентська громадськість мобілізувала увагу всього студентства та повела рішучу боротьбу за партійність у науці, якою повинно бути просякнено викладання всіх дисциплін» [19].

Чимало уваги в організації навчального процесу приділялося самостійній роботі студентів. Остання проводилася за твердим розкладом. Однак, через те, що студенти часто залишалися без завдань з тої дисципліни, що їй було призначено на вечірні години, перейшли до визначення кількості годин самостійної роботи з кожної дисципліни на декаду без показників точного розподілу цих годин по окремих днях. Цей спосіб організації вечірніх занять мав ту ваду, що іноді значна кількість завдань накопичувалася на кінець декади. З лютого 1932 р. знову вечірні години провадилися за твердим розкладом з наданням права викладачам і студентським профорганам подавати свої зауваження щодо змін у розміщенні годин самостійної праці між дисциплінами. Для кожної групи відводилася аудиторія для праці, бо в гуртожитках неможливо було провадити роботу через тісноту та труднощі в налагодженні консультації. Консультації проводилися черговими викладачами; також значна кількість викладачів за власним бажанням з'являлася на вечірні заняття для консультацій й допомоги студентам. Під час вечірніх занять студенти читали літературу, що їй було рекомендовано викладачами, працювали над засвоєнням проробленого матеріалу, складали конспекти та тези, вправлялися в складанні декадних планів і конспектів [20].

Піднесення успішності студентів весь час було в полі уваги як методичних органів педтехнікуму, так і викладачів і студентських організацій. На початку року для вступників, що не мали достатньої підготовки, було організовано гуртки допомоги. Практикувалося прикріплення сильніших студентів до слабших для допомоги в заняттях. Також надавалася взаємодопомога в порядку соцзмагання. Викладачі приділяли багато уваги питанню піднесення успішності, відвідуючи вечірні заняття для консультації. Способами виявлення та перевірки знань студентів були конференції та «заклучні розмови», письмові роботи. Пересічна успішність на всіх курсах в 1931/32 р. була 92%, при чому на окремих групах вона була від 90 (II дошкільний відділ і II КДР) до 97% (на III курсі) [21].

Вагомого значення надавалося усім видам практики. Вона відбувалася за чітко визначеним планом. Щоправда, іноді до останнього вносилися зміни

та корективи. Всього через безперервну виробничо-педагогічну практику під час навчального року було пропущено 292 студенти. «Пов'язання теорії з практикою було забезпечено в такий спосіб: а) практика на індустриальному виробництві була поєднана з теоретичним навчанням у вечірні години з тих дисциплін, що дають теоретичне обґрунтування з процесів виробництва, а також через читання лекцій з основ індустриального виробництва інженерно-технічним персоналом на фабриках і заводах, де практикували студенти, б) практика в радгоспах чи в колгоспах була поєднана з лекціями агрономічного персоналу, заочним навчанням та певними завданнями з основ агрономічного виробництва й природознавства і в) практика в освітніх установах була поєднана з заочним навчанням та дослідженням певних проблем за завданнями викладачів під час педагогічної роботи» [22].

Розгортання критики та самокритики в справі постановки викладання дисциплін, організації практики, ставлення до своїх обов'язків з боку студентів і лектури сприяло утворенню атмосфери відповідальності за якість навчально-виховної роботи як від студентів, так і від викладачів. Питання якості навчання-виховання розглядалися на партійних зборах, загально-студентських зборах, виробничих нарадах, засіданнях методорганів і на шпальтах стінгазети. З боку викладацького складу випадків безвідповідального ставлення до праці не було; у випадках не цілком ретельного ставлення до можливого удосконалення постановки своєї дисципліни критичні зауваження відразу ж викликали з боку викладачів відповідних заходів щодо покращення якості навчання. З боку окремих студентів були випадки байдужого ставлення до своїх обов'язків, навіть опору проти вимог, що перед ними ставила адміністарція навчального закладу. В більшості випадків досить було морального впливу з боку педагогічного персоналу та студентських організацій для виправлення поведінки студентів, але в 2-х випадках прийшлося позбавити студентів стипендії, в 1 випадкові – виключити зі складу студентів.

Із 1930/31 навчального року в технікумі було запроваджене військове навчання. Кожна група мала щороку по 60 годин військової підготовки. Заняття проводили під загальним керівництвом військового керівника викладачами з місцевих військових частин за спеціалізацією окремих дисциплін (тактична підготовка, стрілецька підготовка, військова топографія, хімсправа та ПВО і таке інше). Крім того, програми з фізкультури також були пов'язані з військовізацією на основі комплексу ГПО. Складанням норми ГПО охоплено в технікумі 459 осіб, з них 4 викладачі. Повністю склали норму – 36 осіб, з них 1 – викладач. З військової підготовки успішність на окремих курсах від 90 до 100%, середня успішність в усьому технікумі 95%; на випускному курсі всі студенти мали з військової підготовки вищу оцінку [23].

Громадсько-політичну роботу в початковому закладі спрямовував партійний осередок та студентський профком. Останній із свого складу виділив групу уповноважених по курсах. Профком керував виробничою роботою технікуму, брав активну участь у соціалістичному змаганні та ударництві. Також професійний осередок активно долучався до шефської роботи та організації політико-виховної і культурної роботи. Крім цього, провів величезну роботу в плані покращення матеріально-побутових умов студентства. Зокрема, за його участі відбувалося відправлення студентів на курорт, в будинок відпочинку та організація місячників чистоти [24].

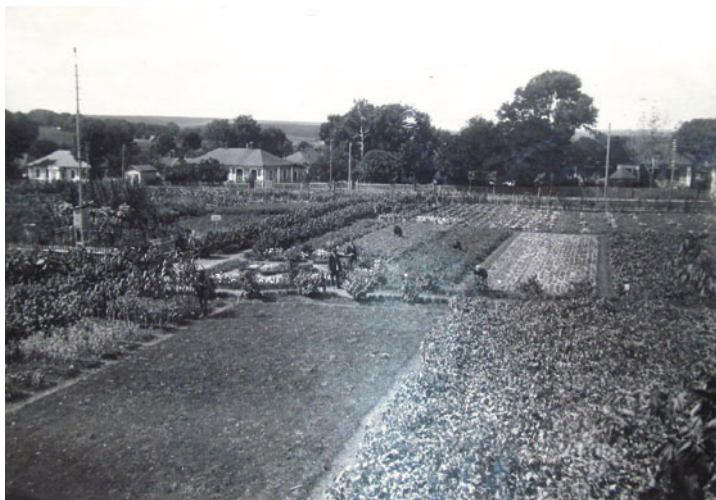
Таким чином, Проскурівський педагогічний технікум на початку 1930-х років активно працював над підготовкою кадрів для радянської школи. Це були фахівці для початкової ланки освіти, вихователі для дошкільних закладів та фахівці з організації дитячого комуністичного руху. Навчальні плани корелювалися із проектами, що надходили з Народного комісаріату освіти. Важливим компонентом цих планів виступав ідеологічний складник. В навчальному закладі було організовано три види практики: індустриально-виробнича, сільськогосподарська та власне педагогічна. Наразі технікум відігравав значну роль у громадсько-політичному житті краю, поширюючи радянські доктринальні настанови серед ширших верств громадськості.

Джерела та література:

1. Дарманський М. М., Телячий Ю. В., Шумлянська Л. Ф. 80 років освітнього шляху. Сторінки історії Хмельницького педучилища, педколеджу, гуманітарно-педагогічного інституту. Хмельницький: Поділля, 2001. 132 с.
2. Телячий Ю. В. Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія: сторінки історії освітнього шляху (1921–2006 рр.). *85 років освітнього шляху. Сторінки історії Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії: Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (5-6 жовтня 2006 р.)* / ред. кол.: В. Є. Берега (голова), О. М. Галус, В. І. Плахтій та ін. Хмельницький: ред.-вид. відділ ХГПА, 2006. С. 5–8.
3. Суровий А. Ф. Проскурівський педагогічний технікум (1920-ті рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / голова ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 9. С. 253–264*; Суровий А. Ф. Технікуми Поділля в 1920-х роках. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / голова ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 14. С. 147–171.*
4. Берковський В. Г. До історії Проскурівського педагогічного технікуму (1921–1926 рр.). *Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»* / ред. кол.: Л. В. Баженов (голова), Ю. І. Блажевич, С. М. Єсюнін та ін. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. С. 256–263.

5. Комарніцький О. Б. Студентство Проскурівського педагогічного технікуму у середині 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст.: формування контингенту студентів, навчальна та громадсько-політична діяльність. *Матеріали ІІІ науково-красознавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»* /ред. кол.: Л. В. Баженов (голова), Ю. І. Блажевич, С. М. Єсюнін та ін. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. С. 263–272.
6. Шоробура І. М. Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія: 95 років освітнього шляху. *Педагогічний альманах*. 2016. Вип. 32. С. 243–250.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1495. Арк. 2.
8. Там само.
9. Там само. Арк. 3–4.
10. Там само. Арк. 4.
11. Там само.
12. Там само. Арк. 4–5.
13. Там само. Арк. 5.
14. Там само.
15. Там само. Арк. 6.
16. Там само. Арк. 23.
17. Там само. Арк. 8.
18. Там само.
19. Там само. Арк. 9.
20. Там само. Арк. 10.
21. Там само.
22. Там само. Арк. 11.
23. Там само. Арк. 12.
24. Там само. Арк. 15.

Додатки

Проскурівський педтехнікум. Агробіостанція. 1931 р.
А. Дослідно-зразкова городня ділянка.
В. Дослідні грядочки.
С. Метстанція (за метстанцією ділянка нових культур).
Д. Дослідно-польова ділянка.

Проскурівський педтехнікум. Агробіостанція. 1931 р.
А. Соняшник гризовий білий.
В. Індійська конопля.
С. Канатнік.

*Проскурівський педтехнікум. Агробіостанція. 1931 р.
«Грушевське» – показний зріст в умовах Проскурівського району.*

*Проскурівський педтехнікум. Агробіостанція. 1931 р.
Арахіс в умовах Проскурівського району дав горішки
(насіння з Херсонської дослідної станції).*

Риж в процесі колосіння, вирощений при таких умовах: 1) 1-й місяць зрошення H_2O через 10 днів; 2) на 2-й місяць через 20 днів, а потім без зрошення.

*Проскурівський педтехнікум. Агробіостанція. 1931 р.
Бавовник – насіння з Херсонської дослідної станції, утворення бутонів.*

*Проскурівський педтехнікум. Агробіостанція. 1931 р.
Польовий участок, студент знаходиться на дослідній ділянці цукрового
бураюку, яка найкраще себе виявила.*

*Проскурівський педтехнікум. Агробіостанція. 1931 р.
Загальний вигляд ділянки нових культур.
Завстанцією т. Кронберг.*

*Проскурівський педтехнікум. Агробіостанція. 1931 р.
Помідори.*

СТАНОВЛЕННЯ ЕКСКУРСІЙНОЇ СПРАВИ НА КАМ'ЯНЕЧЧИНІ В 20-ті РОКИ ХХ ст.

У статті розглядається процес становлення екскурсійної справи в Кам'янці-Подільському та на Кам'янеччині у 1920-ті роки, видання Володимиром Гериновичем, Ю. Й. Сіцинським, Володимиром Гагенмейстером та іншими подвижниками перших путівників для потреб екскурсантів.

Ключові слова: *м. Кам'янець-Подільський, Кам'янеччина, культурна спадщина, пам'ятки, музеї, екскурсії, екскурсійні маршрути, путівники.*

У 1920-ті роки утворена в Україні радянська держава в складі СРСР була відокремлена від всіх країн Європи і світу «залізним» кордоном. Любий перетин громадянами цього кордону з боку України по той бік розцінювався як злочин, зрада, шпигунство і т.п. й відповідно до таких осіб вчинялися репресії. Водночас були введені всілякі обмеження масового в'їзду громадян інших держав в Україну. В таких умовах не доводиться говорити про розвиток міжнародного туризму. Його стосовно України просто не існувало. Проте певна лібералізація радянським режимом суспільно-економічного і культурного життя в регіонах України, впровадження політики непу, українізації, підтримка розвитку академічних установ, музейного будівництва, пам'яткоохоронної справи, розвитку краєзнавчого руху в 1920-х роках призвели до зародження і становлення внутрішнього туризму та екскурсійної справи.

Візьмемо за приклад історичне місто Кам'янець-Подільський. Саме у 1920-ті роки місто стало важливим освітнім, науковим, культурним, музейним, краєзнавчим центром України та її Подільського регіону. Тут діяли Інститут народної освіти, сільськогосподарський інститут, при яких функціонувала науково-дослідна кафедра економіки та історії Поділля, а також з 1925 року утворилися Кам'янець-Подільське наукове товариство при УАН, окружне та міське краєзнавчі товариства, працювали ботанічний сад, до 1925 р. діяли чотири музеї (археологічний на чолі з Юхимом Сіцинським, природничо-історичний на чолі з Яковом Регулом, художньо-промисловий на чолі з Володимиром Гагенмейстером та мистецтвознавства), а з 1925 р. об'єднаний історичний музей (директор Опанас Неселовський), який у 1928 р. отримав статус музею-заповідника, функціонував як екскурсійний об'єкт – замок-фортеця міста, у школах міста і

Кам'яниччини оформляються музейні кімнати, кутки, стендові експозиції з історії, природи, мистецтва [1; 6; 8].

Водночас діячі краєзнавчого руху Юхим Сіцінський, ректор ІНО Володимир Геринович здійснюють важливі археологічні та етнографічні відкриття і дослідження Кам'яниччини. Ю. Сіцінський видав книгу «Нариси історії Поділля» (1927), унікальну працю «Замки Західного Поділля» (1928), що збагачувало знання про цей край [8]. Все перелічене здійснювалося за рахунок ентузіазму науковців, краєзнавців, музеєзнавців, які фактично задарма, не маючи фінансування своєї праці, самовіддано служили національно-культурному відродженню свого міста і краю.

З другої половини 1920-х років державне і громадське музейне будівництво, поява наукової і краєзнавчої літератури, піднесення рівня грамотності й освіченості населення призвели до зростання пізнавального інтересу до минувшини України і регіонів, міст та сіл. Це позначилося на зростанні кількості відвідувачів музеїв особливо у 1927-1929-ті роки, коли у весняно-літній період до Кам'янця-Подільського стали масово прибувати на екскурсії групи учнівської молоді з сіл Кам'яниччини, Дунаєвиччини, Вінниччини. Зокрема, у 1926 р. в музеї Кам'янця було проведено 97 екскурсій, оглянули його експозиції 9809 відвідувачів, то в 1929 р. ця кількість зросла вчетверо [2, с. 84]. Серед відвідувачів музею Кам'янця в ці роки фіксувалися групи робітників, селян, службовців, вчителів, працівників культури тощо. Стало звичаєм усі делегації, які прибували до міста з різною метою, залучати до оглядів об'єктів культурної спадщини, брати участь в екскурсіях.

Розвиток екскурсійної справи спонукав до підготовки музейних працівників до ведення екскурсій як по експозиціям своєї установи, так і по об'єктам культурної спадщини за її межами, викликав нагальну потребу в розробці екскурсійних маршрутів по місту і його околицям. Велика подвижницька діяльність по забезпеченню методичними матеріалами для проведення екскурсій та розробки екскурсійних маршрутів належить ректорові ІНО, доктору географічних наук, професору Володимиру Гериновичу (1883-1949) [1, с. 166-167; 7]. Уродженець м. Сокаля, закінчив Львівський університет, учений-географ, учасник Української революції 1917-1921 рр., якого доля у складі Української Галицької Армії привела в червні 1919 р. до Кам'янця-Подільського і залишила його викладати в місцевому Державному українському університеті у 1919-1921 рр., а потім в ІНО. Він став лідером краєзнавчого руху на Поділлі у 1920-ті рр., був обраний до складу Президії Українського краєзнавчого комітету (УКК), багато приділяв увагу науковому, географічному та історичному дослідженню і популяризації Поділля і його міста над Смотричем. Володимир Олександрович дбав про музейне будівництво в Кам'янці та розвиток екскурсійної спра-

ви. Своєрідними першими путівниками по Кам'яничині стали його книги та нариси «Кам'яничина. Ч. I. Природа» (1926), «Кам'яничина. Ч. 2. Населення та його економічна діяльність» (1927), «Вірмени у Кам'янці» (1928), «Євреї у Кам'янці» (1929), «Товтри Західного Поділля» (1930) та ін. Ці видання слугували для розробки екскурсійних маршрутів і наповнення необхідним фаховим матеріалом для їх проведення.

Справжнім проривом у розвитку екскурсійної справи на Кам'яничині стали підготовлені за авторством Володимира Гериновича і видані масовим тиражем путівники «Екскурсант Кам'яничини» (1928) [4] та «Порадник екскурсанта Кам'яничини. З паном Кам'янець-Подільського замку» (1928) [5]. В них автор описав головні екскурсійні маршрути по місту і окрузі, визначив наукову цінність об'єктів культурної спадщини регіону, подав їх історичну, топографічну, архітектурну, геологічну та іншу характеристику згідно з профілем пам'ятки. Матеріали путівників написані доступною мовою, популярно для сприйняття тогочасними екскурсантами та екскурсоводами. Ці путівники зберегли актуальність до сьогодні і потребують перевидання. Чимало пам'яток, описаних у названих путівниках, не дійшли до нашого часу.

Приклад В. Гериновича став наслідуватися в інших регіонах України. Зокрема, у 1929 р. директор Шепетівського окружного музею В. Кочубей оприлюднив два путівника «Довідник Шепетівщини» та «Екскурсант Шепетівщини» і покажчик «До реєстрації археологічних джерел на Шепетівщині» [3, с.11], які й досі є важливими виданнями для розуміння розвитку тогочасного краснавчого руху та екскурсійної справи у Південно-Східній Волині, яка є сьогодні в складі Хмельницької області. До речі, в Україні справа підготовки і видання путівників по історичних місцях набрала розмаху в той час. Так, подолянин, учений К. Широцький ще у 1917 р. видав путівник по пам'ятках Києва, обсягом понад 300 с. (перевиданий у 1994 р.). У 1918-1919 рр. він працював професором в Кам'янець-Подільському державному українському університеті. 1930 року побачив світ фундаментальний путівник «Київ: провідник» (за ред. Ф. Ернста), загальним обсягом 800 сторінок з ілюстраціями. Путівники, провідники, порадики по історичним місцям з'явилися в Чернігові, Черкасах, Житомирі, Полтаві, Вінниці та інших українських містах.

Повернемося до Кам'яничини-Подільської у 1920-ті роки. У розвитку екскурсійної справи у місті та його околицях важливу роль відгравала у той час художньо-промислова школа імені Григорія Сковороди, керована директором Володимиром Гагенмейстером. Ця школа готувала для культури художників різних напрямів й видала у своїй літографії 127 найменувань мистецької продукції. Ці видання поділяються на альбоми (автолітографії, малюнків, портретів, поштових листівок, пам'яток істо-

рії та культури), буклети, невеликі за обсягом брошури, плакати, гравюри тощо. Ця школа допомагала в художньому оформленні експозиції міського музею, пересувних експозиційних виставок, у 1926-1929 рр. видала для використання під час екскурсій альбоми, збірки естампів «Кам'янець-Подільський. Види міста», «Пам'ятки Кам'янця-Подільського», «Поштові листівки», «Пам'ятки єврейського мистецтва на Кам'яниччині», «Стара фортеця», етнографічні зібрання «Хата села Ходорівці», «Гончарство на Поділлі», «Вишивка низько на Поділлі», «Графіка на Поділлі», «Селянський одяг на Поділлі» тощо [2, с.83]. Фактично художньо-промислова школа наповнювала важливим ілюстративним матеріалом екскурсійні маршрути, робила фаховою роботу екскурсоводів, а екскурсанти мали змогу зберегти собі на пам'ять та поширити мистецькі видання по Україні.

На жаль, цей процес становлення внутрішнього туризму був перерваний політичними репресіями сталінщиною кінця 20-х – у 1930-ті роки, під жорна яких потрапили В. Геринович, Ю. Сіцинський, В. Кочубей та чимало інших подвижників краєзнавчого руху, музейного будівництва та екскурсійної справи. Проте закладений ними фундамент розвитку екскурсійної справи та туризму знайшов продовження вже у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Джерела та література:

1. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
2. Баженов Л.В. Алма матер подільського краєзнавства. Місто Кам'янець-Подільський – осередок історичної регіоналістики ХІХ – початку ХХІ ст. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. 416 с.
3. Баженов Л.В. Південно-Східна Волинь у наукових і краєзнавчих дослідженнях ХІХ – початку ХХІ ст. // Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення. Матеріали між народ. науково-краєз. конференції. – Шепетівка, 2015. – С. 8-15.
4. Геринович В. Екскурсант Кам'яниччини: путівник. – Кам'янець-Подільський, 1928. – 104 с.
5. Геринович В. Порадник екскурсанта Кам'яниччини. З планом Кам'янець-Подільського замку. – Кам'янець-Подільський. – 1928. – 110 с.
6. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник: перші 125 років [редкол.: Травінський В. (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. – 88 с.
7. Островий В.М. Професор В.О. Геринович у науково-педагогічному та громадському русі України (перша пол. ХХ ст.): автореф. дис. канд. іст. наук. – Кам'янець-Подільський, 2013. 18 с.
8. Проклчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський: Вид. Зволейко Д.Г., 2014. – 312 с.

*Блажевич Ю.І.,
м. Хмельницький
Ващук Н.І.
м. Кам'янець-Подільський*

ТОРГІВЕЛЬНО-ВІЗНИЦЬКИЙ ТА ВІДХІДНИЦЬКИЙ ПРОМИСЛИ В ЯМПІЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (КІНЕЦЬ XVIII – XIX ст.)

В статті на основі історичних та документальних матеріалів висвітлено становлення, розвиток та занепад торгівельно-візницького (чумацького) промислу та становлення відхідництва мешканців Ямпільського повіту Подільської губернії в кінці XVIII – у XIX ст. На прикладах багатьох населених пунктах цього регіону Поділля показано причини розвитку таких допоміжних промислів, їх роль в економічному та соціально-побутовому становищі мешканців краю.

Ключові слова: Поділля, Ямпільський повіт, візництво, чумацтво, відхідництво, ярмарки, Крим, Одеса, Бесарабія.

Актуальність проблеми та стан її дослідження. Питання економічного та соціального розвитку Подільського краю, зокрема й його окремих регіонів, завжди були і є в центрі уваги як маститих вчених так і дослідників-початківців, краєзнавців, журналістів, пошуковців. Серед них Є.Сіцинський, М.Яворовський, П.Гліщинський, М.Орловський, А.Філінюк, С.Єсюнін, Н.Стрельбіцька, В.Малий, І.Слабеев, С.Багатчук, С.Якимович, Г.Данилевський, О.Гуржій, І.Аксаков, О.Шмідт, О.Скальковський, І.Золотницький, С.Підгаєць, М.Сумцов, автор цієї статті та інші.

Виклад основного матеріалу. Одним з найважливіших позаземельних занять мешканців Поділля, як і всієї Правобережної України, у XVIII – першій половині XIX ст. був купецький, торгово-візницький або чумацький промисел. Перші згадки про козаків (грамота міщан Києва 1499 р.) – це передусім згадки власне про купців рибою, про чумаків, а пізніше уже про тих самих людей, як про воєнних людей [4, с. 9-10]. Чумаки торгували сіллю і сушеною рибою, що її привозили з Криму, чорноморського і азовського узбереж, з Галичини та навіть з Донеччини і Поволжя. Водночас вони везли на продаж мед, віск, зерно, дьоготь, шкіри, кустарні вироби, хутра, тютюн, горілку тощо. Для перевезення товарів чумаки користувалися дерев'яними возами або мажами. В такі мажі впрягали двох або чотирьох волів. Так, наприклад, на пароволу мажу вантажили до 60 пудів солі (пуд – 16 кг.). Їздили чумаки валками до 100 і більше возів, очолювали

валку виборні атамани, які під час поїздки мали абсолютну владу. Постійна загроза нападу в південних степах з боку татарських загонів примушувала чумаків мати при собі зброю і бути завжди напоготові відбити напад будь-яких ворогів. Під час зупинок на ночівлю чумацькі вози ставили замкнутим чотирикутником, зручним для відпочинку і захисту. Чумацькі валки формувалися раною весною (виїздили, зазвичай, в неділю), поверталися восени. Для перевезень використовували в основному волів сірої (полової) масті, довжина ріг мала бути щонайменше півтора аршини в сторони. Під час перепочинку двоє чумаків пасли волів, інші варили обід. Волів випасали півтори години, потім їх напували, а самі чумаки обідали, мастили вози і знову продовжували свій шлях. Під час перебування в селах вони міняли свій товар на продукти харчування, однак для вдів, дітей-сиріт та інвалідів чумаки роздавали сіль безкоштовно [5, с. 2-3].

На Поділлі до середини ХІХ ст. торгівельно-візницький або чумацький промисел, витoki якого сягають раннього середньовіччя, розвивався досить успішно. Так, наприклад, один з чумацьких шляхів пролягав з Проскурова на Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський і далі на Бесарабію і Одесу. Вивозили пшеницю, мед, сухофрукти, копчені м'ясні вироби, тютюн, горілку тощо. Одеські перекупники частину продавали на місці, а решту вивозили за кордон.

Важливе значення для Поділля мали соляні шахти, якими перевозилась значна кількість солі із Прикарпаття (Галич, Коломия). Головний тракт вів з Коломиї на Кам'янець-Подільський, Солобківці, Бар, Вінницю, Київ. Ще один шлях пролягав через Сатанів, Проскурів, Меджибіж на Вінницю і Київ. Цими напрямками користувалися багаті, які володіли сотнями маж (чумацьких возів), мали багато наймитів або збіднілих чумаків, і вели оптову торгівлю. Селянська ж біднота, часто крадучись від панів і влади, таємно випарювала сіль в домашніх умовах (в багатьох випадках соляні копанки були на городах) і нелегально, в нічний час, окружними польовими і лісовими дорогами добиралась зі своїм товаром аж до Меджибожа, де велась торгівля вроздріб та в обмін на зерно [1, с. 4]. Як бачимо, гужовий транспорт кілька століть був основним засобом перевезення вантажів.

Через територію Поділля проходило ще декілька транзитних шляхів, які вели на Одесу-Дубосари та Одесу-Могилів-Подільський (до Молдовії), на Одесу-Радзивилів (до Австрії), на Одесу-Мокрами (до Пруссії). Перший шлях йшов на Григоропіль, другий – на Балту, Ольгопіль, Ямпіль, третій – на Балту, Ольгопіль, Тульчин, Брацлав, Немирів, Вінницю, Літин, Лещичів, Проскурів, Кременець, Радзивалів, четвертий (водний) – Дністром до Могильова-Подільського, на Вендичани, Бар, Деражно, на Проскурів, Кременець, Мокрани і далі Огінським каналом до Пруссії [2, с.31].

Як бачимо, в другій половині XIX ст. імперський уряд взяв курс на широке будівництво залізничних шляхів та розвиток водного транспорту і чумацтво поступово почало занепадати. Фактично в цей час пройшла переорієнтація на перевезення вантажів на ближні і середні відстані, змінився їх асортимент тощо. Через Поділля пройшла залізниця від Волочиська через Проскурів, Деражню, Вінницю на Балту й Одесу. Це привело до активного розвитку візницького й відхідницького промислів. Перехід від феодальних до капіталістичних відносин, особливо після відміни кріпосницького права в 1861 р., продаж землі, розвиток промисловості, насамперед цукрової, переробної, став стимулом для сотень тисяч молодих поселян, які шукали собі коштів на прожиття, створення сім'ї, одержання земельної ділянки, забезпечення сімей необхідними товарами і продуктами.

Розвиток цукрового виробництва привів до збільшення посівних площ цукрових буряків, що зокрема, створило нові робочі місця для відхідників, які обробляли бур'янові плантації з весни до пізньої осені (проривка, сапання, поправка, копання (вручну, вивіз і сезонна робота на цукрових заводах). Таких цукроварень, до речі, в другій половині XIX ст. було на Поділлі збудовано більше 60. Розвиток цукрової промисловості стимулював збільшення винокурних і гуральних цехів, на які вивозилась «меляса» (продукт переробки цукрових буряків, що широко використовувалась при виготовленні горілчаних напоїв. Для процесу цукроваріння необхідно було багато дров і каменю-вапняку. Все це потрібно було доставляти з каменоломень і лісових масивів. Це вимагало значної кількості відхідників, візників, вантажників, кочегарів та працівників інших спеціальностей. Така робоча сила була в селах повіту і губернії.

Так наприклад, мешканці населених пунктів Ямпільського повіту, які проживали на берегах або долинах річок Дністер, Мурафа, Русава, Тростянець, Лозова, Марківка займались таким успішним промислом як каменярство – видобування і обробка каменю для виробництва млинарських жорен, надмогильних пам'яток, столів, стовпів, підвіконників, видобування каменю – вапняку для цукрових заводів, будівництва житлових, громадських та господарських приміщень тощо. Вироби із каменю розвозились на місця призначення – цукрові заводи, а жорна для побутових потреб населення – на торги і ярмарки в навколишні села і сусідні повіти губернії. Це було характерним для сіл Бандишівка, де майже половина мешканців займались видобутком і обробкою каменю [3, с. 832]. Букатинка, де третина людей спеціалізувалися на каменярському промислі [3, с. 835], а також в населених пунктах Дзигова Брода, Грушка, Івановка, Мервинці [3, 831 - 840], Стіна, Косниця-Мала [3, 847, 856] та ін.

Окрім цього в селах повіту займались ремісництвом і виготовляли поштоно, одяг, взуття, дерев'яні вироби хатнього і господарського вжитку

(тарілки, ложки, стільці, лавки, макогони, скрині, рублі, копистки, столи, діжки, веретена, ткацькі верстати, вози, колеса, обіддя, коцюби тощо). Особливо цим славились ремісники сіл Боровки (столяри, теслярі) [3, с. 833], Мервинці [3, с. 838], Суботівка [3, с. 830], Цекинівка [3, с. 848] та в багатьох інших населених пунктах. Цілком зрозуміло, що ці вироби вивозились на місцеві ринки, а то й за межі повіту.

Своїми полотнами, вишиваними сорочками, рушниками, подушками, скатерками, хустками, поясами славились, наприклад, мешканці села Клембівка – робота жінок-вишивальниць мала великий попит не тільки на ярмарках повіту, а й далеко за межами губернії, особливо такими ж виробами як вишивка срібними нитками [3, с. 843].

Візницький промисел, як вже відзначалося, особливо пов'язаний з доставкою різноманітних виробів на цукрові заводи, а їх було на території Ямпільського повіту декілька (Капустянський, Томашпільський, Боровецький, Деревчинський, Гоноровський), давав чималий заробіток візникам протягом підготовчого періоду і в сезон цукроваріння.

Постійним заробітком для візників після прокладання залізниць стала доставка товарів і продукції на залізничні станції повіту насамперед з цукрових та миловарних заводів, винокурень, млинів, боєнь, приватних господарств тощо. Випалюванням деревного вугілля і його вивозом займалося чимало мешканців села Голови-Русави [3, с. 852], вивозом гончарної та сільськогосподарської продукції, насамперед м'яса, сала, вина, городини, фруктів, ягід, меду займалися жителі сіл Михайлівка [3, с. 838], Цекинівка [3, с. 848], Рахни-Лісові [3, с. 869], містечок Джурин [3, с. 864], Томашполь [3, с. 862]. А декілька населених пунктів повіту поставляли насамперед свою м'ясну продукцію в Крим, Одесу, Бесарабію та Варшаву. Це стосується сіл Кетраси [3, с. 843], Іванівка [3, с. 837], Суботівка [3, с. 839] та ін.

На наш погляд, дещо екзотичним на Ямпільщині був галерний промисел – на Дністрі. На початку XVIII ст. граф Потоцький, якому відійшов розорений ще під час Руїни Ямпіль, відбудував містечко, спорудив пристань, склади, закупив кілька галер і почав вивозити різноманітні товари та вироби в Причорномор'я. Бесарабію та деякі інші місця. Цей промисел продовжувався і в XIX ст. Так, наприклад, міщани та збіднілі селяни наймалися на галери, які тоді належали європейським торговцям, і хоча заробіток був невеликим, однак вантажно – розвантажувальні роботи в Ямполі і Бендерах давали робочі місця і водночас галери, які самопливом, при деякій допомозі веслувальників, діставались до Бендер, необхідно було тягнути кіньми порожніми назад. Це була нелегка праця, однак вона певним чином оплачувалась [3, с. 823-830].

Мешканці села Михайлівка-Ярузька, яке розташовалось на лівому березі Дністра, також активно займалися галерним промислом і плуга-

тарством, вивозили продукцію скотарства, свинарства, бджільництва, рибальства тощо [3, с. 838].

Як вже зазначалось, розвиток нових економічних відносин, соціальне розшарування на селі, безземелля, злидні змушували мешканців краю, зокрема й Ямпільщини, а це в основному молодь, зайнятись відхідництвом, тобто відходити і від'їзжати на сезонні роботи в міста і містечка (на цукрові заводи, залізничні станції, цегельні, винокурні, гуральні, пекарні, працювати водолазами, будівельниками, землекопами, візниками, вантажниками, сажотрусами, прислугою), в сільське господарство (плантації цукрових буряків, городництво, сусідні економії, тваринництво, лісорозробка, млинарство, садівництво, жнивні роботи тощо). Це було характерним для більшості населених пунктів повіту: містечка Чернівці, Джурин, Мурафа, Цекинівка, Томашпіль, села Бандишівка, Івановка, Ігнатков, Савчин, Юрківка, Копестирин, Княже, Косниця-Мала, Красногорка, Крижопіль, Липівка – Тиманівська, Паланка тощо.

Значна частина мешканців Ямпільського повіту займалась відхідництвом не тільки сусідніх економіях, місцевих цукрових заводах та інших підприємствах і ремісничих цехах, але й часто від'їзжала за межі повіту й губернії в інші краї. Так, наприклад, в Бесарабію, Одесу, Херсон відправлялась молодь сіл Івановка [3, с.837], Савчин [3, с. 846], Черемошне [3, с. 881], Голинчинці [3, с. 863], Ксьондзівка [3, с. 866], Попелівка [3, с. 868] та ін.

Висновки. Як бачимо, в Ямпільському повіті, як і в цілому в Подільській Губернії, через безземелля і злидні мешканці сіл і містечок широко використовували можливості таких допроміжних промислів як торгово-візницький і відхідницький, що в значній мірі вирішувало їх матеріальні, фінансові та побутові потреби.

Матеріали статті можна використовувати в курсах історії України, краєзнавства, народознавства, етнографії, у виховних заходах, курсових та дипломних роботах.

Джерела та література:

1. Сис Т. Соляні шляхи / Т. Сис, Л. Паравійчук // Газета «Радянське Поділля». – № 3. – 10.01.1982р.
2. Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України. – Київ: «Наукова думка», 1964. – 186 с.
3. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. – XII + 996 с. (Бібліотека української краєзнавчої класики).
4. Чумацтво, чумакування // Доступ до електронного ресурсу <http://uk.wikipedia.org/wiki/Чумацтво>.

5. Щербатюк В. Чумацтво: торгово-візницький промисел українців / В.Щербатюк // Доступ до електронного ресурсу: <http://incognita.day.kiev.ua/chumacztvo.html>.

*Галатир В.В.
м. Хмельницький*

ЦЕРКОВНИЙ ЛІТОПИС СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКОГО ХРАМУ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ с. ЧАБАНІВКА

У статті висвітлено історичні записи про село Чабанівку Ушицького повіту Подільської губернії священнослужителем Свято-Миколаївської церкви Миколою Орловським наприкінці XIX століття.

Ключові слова: Чабанівка, М. Орловський, літопис, події.

Завдячуючи церковному літопису с. Чабанівка, який сьогодні зберігається в Кам'янець-Подільському державному історичному музеї-заповіднику, до уваги дослідників подаються нові раніше невідомі факти із історії даного населеного пункту.

Після смерті В. Ратушевського у 1890 р. священником у Свято-Миколаївській церкві с. Чабанівка став Микола Орловський. Він одразу взявся до ремонту храму. Він запропонував відкрити хоча б школу грамоти, проте через потребу в коштах справа тимчасово призупинилася. 15 жовтня 1892 р. було відкрито церковно-приходську школу та священник особисто підбирав та контролював діяльність сільської вчительки Є. Цитович. Також М. Орловський приймав участь в переписі 1897 р. В той час нараховувалося 1299 прихожан [2].

До уваги широкого загалу, та всіх хто цікавиться історією населених пунктів Ушицького повіту подаємо мовою оригіналу фрагменти складених записів священника М. Орловського із церковного літопису, які стосуються місцевості, храму, приходу, школи, бібліотеки, тощо:

«Церковная летопись Св. Николаевской церкви С. Чабановки Ушицкого уезда Подольской епархии

*Отдел I
Местность*

Селение Чабановка расположено на ровном возвышенном месте, но в длину селения между двумя склонами протекает маленькая реченка, выходящая из полей так, что в селе к ней примыкает низменность, образу-

ющая небольшой овраг, но за селом реченка эта окружена уже высокими скалистыми берегами. Речка эта никакого названия не имеет.

К приходу Чабановки принадлежит еще приселок Раколупцы, который расположен в большом овраге, при р. Ушицы, расстоянием от с. Чабановки в 2х вер.; но сообщение с ним в. неудобное, ибо нужно спускаться в ту деревню с большой горы.

С. Чабановка состоит от губернского г. Каменец-Подольска в расстоянии 50 в., а от уездного гор. Новой Ушицы в расстоянии 25 в.; губернский город в направлении на запад, уездный на восток; от жел. дор. станции Романкауцы Бессарабской г. 25 в.; от шоссе и почтовой дороги в м. Дунаевцах 30 в. Близлежащие селения: – к югу с. Лисковцы в 4х в., на запад с. Рункошев в 3х в., к востоку с. Чугор в 3х в.

По климатическим условиям местность горная и весьма здоровая, можно сказать, благоприятная. Эпидемические болезни редко существуют или появляются.

Почва глинистая, местами песчаная. В селе чувствуется недостаток влаги, так как протекающий через село ручей удовлетворить потребности жителей не может; в селении больших колодезей нет; есть два прекрасных ключи; на расстоянии 1- 1 ½ в. от села, вытекают они из под горы.

Местность вообще отличается обычным характером Приднестровья.

Отдел 2.

Приход.

Приход Чабановки состоит из с. Чабановки и присёлка Раколупец. Селение получило свое название, по рассказам старожил, от молдавского слова «чабан» что значит пастух, человек занимавшийся преимущественно разведением овец; имея их в достаточном количестве и будучи пастухом этих овец, он получил звание Чабаны.

Местность эта, действительно, удобна для пастьбы овец благодаря своей возвышенной равнине и покатою берегу р. Ушица, протекающей от селения в 2х в., где расположен присёлк Раколупцы, на самом берегу реки получившей своё название, как следует предполагать от того, что в этом месте удобно было раков ловить; причём тут же их пекли и кушали; возможно это место названо Раколупцами, а впоследствии потом и заселилось с. Чабановка со своим присёлком принадлежащий с давних времён помещиками (граф Девите, помещицам Ижицкой, Янишевской) в настоящее время ним владеет Стефан Киприанович Токаржевский Каратевич. Никаких трагических событий, касающихся сел. прихода не было, никаких записей и документов, старожилы не помнят никаких выдающихся исторических случаев. Согласно с документами хранящимися при церкви видно, что в 1811 году был призван православный священник, отсюда

следует полагать, что селение это со времени основания было заселено православными.

До стопамятных лиц для церкви и общества в записи по церковным документам не значится.

Численность прихожан в настояний, 1898 год, считается мужского пола 650 душ, женского – 580 душ, всего 1230; все эти крестьяне собственники, православного вероисповедания. Перемен разных в народонаселении не произошло. Случаев выселения или причисления к другому приходу не было. Прихожане с. Чабановки – крестьяне – занимаются преимущественно хлебопашеством, многие из них занимаются в зимнее время ткацкими ремёслами, а некоторые плотничеством. Ярмарки в селе не существует. Заводов и фабрик так же нет. Урожай хлеба посредственный; иногда только вследствие засухи бывает недород. Вредных насекомых в большом количестве в полях и садах не бывает; иногда только гусеница появляется на плодовых деревьях. Пожаров истребительных тоже не было. Прихожане все православные; никаких сектантов в приходе нет; из иноверцев только евреи которых в селе живёт 3 семейства; численность их до 23 чел. Усердие прихожан к церкви, богослужению и вообще к исполнению всех треб наблюдаем; также заботятся о благополучии храма, так что в течении 8 лет с 1891 по 1898 г. ими пожертвовано вещами в церковь на 700 р. Покрашена церковь снаружи за 105 р. в 1898 г., и наконец, собирается с 1891 года ежегодно по 105 р. на устройство новой Церкви, о чём свидетельствует приговор Общества составленный – 17 Февраля 1891 г. Собираемым на Церковь деньгам ведёт счёт Волостное Правление и с участием на % местных крестьян.

Особых крестных ходов и общественных молений не существует. Необратимые вещи и вообще всё нужное для Церкви крестьяне охотно жертвуют. Крестьяне в общем и целом привержены, не развитых и грамотных мало (до открытия школы грамотных было лишь 2 чел.) и вследствие этого довольно суеверны, хотя особых им свойственных суеверий не замечается. Народная медицина имеет очень многих представителей – в лице знахарей и знахарок, при чём некоторые из них пользуются очень большим авторитетом и больные сходятся к ним за десятки вёрст («Матрона» Ткачук). Как отбывали в народе общегосударственное события сказать нельзя, так как никаких записей об этом не сохранилось, точных сведений собрать не удаётся.

Отдел 3^й

Храм.

Из документов хранящихся в Церковном архиве не видно, какая именно была раньше Церковь, в каком месте она существовала и кем была построена, равно этого никто из прихожан не помнит и не могут даже

указать место где была Церковь. Ныне существует Церковь, как видно из документов, хранящихся при Церкви построена в 1776 году, деревянная об одном куполе, устроена старанием прихожан; из документов не видно, сколько обошлась первоначальная постройка той Церкви а также не видно, с благословения какого Преосвященного она устроена; освящена ж во имя Николая празднуемого 6 декабря. В 1852 году покрыли листовым железом и окрашена внутри и снаружи; в 1854 году вновь исправлена, покрыли новым ремонтом, и обложена кругом снаружи еловыми досками и выкрашена белой и зелёной красками; в 1898 году вновь окрашена снаружи такую же краскою.

Все эти исправления делают за счёт прихожан. Пристроены алтарей в ней нет; при церкви пристроена только пристройка, где хранится ризница и библиотека. Сама Церковь на каменном основании, а пристройка на деревянном, приделанная к ней в 1884 г.

Видом иконостас устроен [...], иконопись на нём древняя; сделана предположительно со времени устройства храма; ремонта внутреннего в храме не было. Св.Антонием перемещен в 1894 г. посвящен Преосвященным Димитрием. Достопримечательностей в храме, равно чудотворных икон, древних священнических облачений, сосудов и ник. нет. Зданий и часовни нет. В церковной ограде устроена отдельно от церкви деревянная колокольня, покрытая железом и обитая снаружи досками; выкрашена зелёной и белой красками. Капиталов и доходных статей на содержание церкви нет. Общественные моления обычные. Из рассказов старожилов видно, что никто не помнит, чтобы в прошлом в храме было Архиерейское служение. В 1872 г. 22 Августа Св. Николаевская Церковь посещена Преосвященным Вениамином, Епископом Балтским, викарием Подольской Епархии и с этого времени по настоящий – 1898 год посещений Архиерейских не было, а так же не было посещений других почётных лиц Духовного и Светского звания, кроме посещений местного Благочинного.

Отдел 6ой

Причт

Из метрических документов, хранящихся при церкви видно, что в 1801 году в с. Чабановке был священник Стефан Бобко; по смерти его в 1812 г. поступил на его место священник Михаил Мокрицкий, который перемещён был из Чабановки в м. Соколец, а в 1821 году поступил в Чабановку священник Александр Цихоцкий, который и умер в с. Чабановка; по смерти коего в 1845 г. поступил на его место его сын Священник Иоан Цихотский, который прослужил в с. Чабановка до 1856 г. и в том же году перемещен был в с. Чечельник Каменецкого у. С 1856 г. поступил на приход перемещённый из с. Чечельника Священник Василий Рагушевский, которого сменили в том приходе по его смерти – 13 Декабря 1890 года, а с

18 Декабря 1890 года назначен Священник Николай Орловский, который состоит в сем приходе и по настоящее время. О деятельности бывших в сем приходе священников никаких письменных документов не имеется, а новому о некрологе их невозможно писать. К заслугам их можно отнести заботу о благосостоянии Церкви и исправления ее.

В содержании причта перемен никаких не следовало, а равно изменений к лучшему в доходности земли. Удобства для жизни причта оч. скудные.

Отдел 8ой

Школы, читальни, народные чтения и др.

Церковно-приходская школа открыта в с. Чабановке в 1892 году, а до этого времени в селении школы не было.

Школа открыта заботами местного священника при участии Мирowego посредника Первоначальное обучение в той школе началось в Октябре 1892 года в наемном крестьянском доме и школа находилась в том доме до постройки нового школьного здания, которое началось и окончилось 1895 году, а 9 Ноября того же года школьное здание было совершенно окончено и освящено. Здание школы деревянное, крытое соломой. Имеет длины 2х аршин, и ширины 10 аршин, штукатуренное внутри и снаружи.

Постройка этого здания обошлась обществу в 650 р. и получено пособие от казны 280 р., а всего 930 рублей.

Содержание школы относится к Ушицкой Волости и на нее ежегодно ассигнуется из волостных сумм 230 руб. которыми и распоряжается Волость. Со времени открытия школы в 1892 г. в ней обучалось в том же году 57 мальчиков, в 1893 г. посещало школу более 40 мальч. в 1894 г. мальчики были разделены на группы; в 3^{ей} группе было 5 мальчиков, во 2^{ей} – 12, в 1^{ей} – 20 мальчиков. В 1895 г. 5 мальчиков выдержали испытания и получили льготные свидетельства по воинской повинности. В 1896 году выдержали испытания на льготные свидетельства 10 мальчиков; во 2^{ей} группе было 10 мальч. в 1^{ей} – 20 мальчиков. В 1897 году обучалось мальчиков в 3^{ей} группе 7, во во 2^{ей} – 5, в 1^{ей} – 24 мальчика.

Произведены переводные испытания из групп в группу Училищного Отделения, при чём 3^{ей} группы 7 мальчиков оказали удовлетворительные успехи, по основам религии остаются ещё на год в школе, для получения льготных свидетельств.

В 1892 году первоначальным учителем была назначена Училищным отделением Г. Цитович, домашнего образования, которая пробыла в сей должности два месяца, и заболев тифом, умерла. После неё в 1893 году Подольским Епархиальным Училищным отделом и утверждена Его Пресвященством назначена учительницею окончившая Подольское Женское

Духовное Училище дочь Священника Неонила Орловская, которая состоит в должности по настоящее время.

Со времени открытия школы по настоящее время занимается в школе местный Священник Н. Орловский. Псаломщик участия в занятиях по школе не принимает. Учебники в школе имеются в ограниченном количестве, но библиотеки при школе для взрослых и окончивших школу нет, в чем чувствуется крайняя нужда. Школьное здание новое, а потому ремонт не проводится. Школьное домоведение исправно, но только бывает ежегодно большим затруднение при открытии занятий в школе по сбору учеников к назначенному сроку и они начинают аккуратно посещать школу только, когда станут морозы, т.е. с половины Ноября.

Ежегодные прием и выпуск бывают как это положено. Всего окончивших с свидетельствами за время 5 летнего существования школы 20-ть мальчиков. Народные чтения и собеседования ведутся ежегодно в зимнее время местным Священником и учительницею и народ – стар и мал – весьма охотно посещают их. Так как они ведутся при волшебном фонаре, приобретённом местной учительницей на свои средства. Чтения бывают религиозного характера и литературные по разрешенным специально изданиям.

Народной библиотеки не существует, но в ней чувствуется настоятельная необходимость, особенно в последнее время, когда с каждым годом число грамотных в селении увеличивается.

С подлинным верно

Приходской Священник Николай Орловский» [3].

Таким чином, викладену священником інформацію можна долучати до уже відомих історичних фактів населеного пункту, однак слід до неї відноситися критично, зважаючи на суб'єктивний підхід укладача даних джерел. Вони надають можливість побачити історію населеного пункту та храму, заняття населення, кількість священників, які здійснювали службу в храмі, історію школи, тощо.

Джерела та література:

1. Державний архів Хмельницької області, ф. 315, оп. 1, спр. 12324, арк. 159 зв., 160.
2. Кам'янець-Подільський Державний історичний музей-заповідник, Фонд. К док. д/п 288. арк. 7-8.
3. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонд. К док. д/п 288. Церковний літопис с. Чабанівка. арк. 26-31.

КОМПЛЕКСНЕ КРАЄЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ с. КОТЕЛЯНКА НА ПОЛОНЩИНІ

У статті розповідається про заснування с. Котелянка, історичні події які відбувалися в різні часи на його теренах, демографічний стан населення, місцеве сільськогосподарське підприємство. Крім цього схарактеризовано природу прилеглої території, рослинний і тваринний світ, реальний стан природи та зооценозів.

Ключові слова: Хмельницька область, Полонщина, с. Котелянка, історія, населення, колгосп, природа, рельєф, ландшафт, іхтіофауна, земноводні, плазуни, ссавці, орнітофауна, зооценоз.

На південно-східній околиці с. Котелянка археологами знайдено шліфовані сокири доби бронзи. Бронзова доба – то культурно-історичний період історії людства, який прийшов на зміну енеоліту (мідній добі) – перехідному періоду після кам'яної доби. Бронзова доба характеризувалася виготовленням і використанням бронзових знарядь праці та навіть зброї із бронзи, появою кочового скотарства, поливного рільництва, писемності, рабовласницьких держав (кінець III – початок I тисячоліття до н. е.) [6].

Село Котелянка вперше згадується у донесенні ввізних Луцькому міському суду 7 грудня 1601 р. Дещо пізніше в 1615 р. описується Котелянський двір, на території якого було два будинки, дві пекарні, клуня, броварня та стайня. У селі нараховувалось 58 будинків, був млин, дві корчми, з яких перша знаходилася в населеному пункті, а друга – в полі, а також тут було п'ять ставків. Котелянка згідно інвентаря 1620 р. належала до Полонської волості, поділялася у той час на Велику Котелянку та Малу Котелянку.

У XVI – XVII ст. Котелянкою та її землями володіли українські православні князі Острозькі. За однією з версій назва цього населеного пункту походить від слова «котел», ймовірно через те, що ця місцина, її рельєф утворює котловину. Згодом ці землі стали власністю князя Любомирського. [6]

З 1648 р. Котелянка входила до Полонської сотні козацького Волинського полку в Українській державі гетьмана Богдана Хмельницького. Волинський або Остропільський полк – адміністративно-територіальна і військова одиниця Правобережної України в другій половині XVII ст. Утворений полк у 1648 р. Полковими центрами були містечка Остропіль (1648- 649 рр. і Межиріччя (1657-1658 р.). Коли полк квартирувався в Ост-

рополі полковником старшим був Олександр Кривоносенко, а в Межирічі – Іван Тарновський. Сотенними містами полку були: Любартів, Чорторія, Старокостянтинів, Красилів, Полонне, Лабунь, Гриців, Сульжинці, Судилків, Шепетівка, Заславль, Ляхівці, Чолганський Камінь, Кременець, Вишнівець і Збараж. [6]

У 1841 р. в с. Котелянка була побудована дерев'яна, на камяному фундаменті, вкрита бляхою, на кошти парафіян церква в ім'я Святого Архистратига Михаїла, а в 1873 р. біля неї збудована дерев'яна дзвіниця. Копії метричних книг зберігалися в ній з 1839 р. Церковно-приходська школа діяла з 1870 р. [5]

У 1887 р. церкву в ім'я Святого Архистратига Михаїла була перейменована на церкву в ім'я Святого Онуфрія, яку в період колективізації зруйнували комуністи у 1930 р. У 1989 р. було покладено початок побудови нової церкви в с. Котелянка. [6]

У 1885 р. Котелянка входила до складу Велико-Новоселицької волості Новоград-Волинського повіту – то історично адміністративно-територіальна одиниця, в якій проживало 4973 особи, густина населення становила 54,6 осіб на км. кв. У Котелянці, яка була власницьким селом, проживало 934 особи, було 96 подвір'їв, діяла православна церква, школа і водяний млин. В цей час її землі перейшли до шляхтича Доморадського, який володів ними до подій 1917 р. У ході тутешнього селянського повстання пана було вбито, а землі його селяни розділили між собою.

Як і вся Полонщина, с. Котелянка пережило Визвольні змагання 1917 – 1923 рр., а також жадливий Голодомор, сталінські репресії і Другу світову війну.

Лютнева революція в Петрограді призвела до створення на місцях численних громадських організацій. У прифронтовій смузі Полонщина, тут розташовувався російсько-австрійський фронт, значна кількість військ у тому числі в селах.

Після проголошення Центральною радою III універсалом Української Народної Республіки в Полонному та найближчих селах Великі Деревичі, Котелянка, Лабунь, Кустівці, Воробіївка були створені народні управи, які від імені Центральної ради взяли на себе обов'язки виконавчої влади. У січні 1918 р. командування 7-ї та 11-ї армій Південно-Західного фронту, що перейшли на бік радянської влади, розробили план по захопленню району Старокостянтинів – Полонне – Шепетівка. Скориставшись слабкістю народних управ, не зустрічаючи серйозного опору, червоноармійці зайняли Кустівці, Лабунь, Котелянку, увійшли в Полонне та Понінку. [6]

Котелянка постраждала в часі Голодомору 1932-1933 рр., за різними даними, померло до 460 осіб. Голод був не випадковим явищем природного або соціального походження – то наслідок цілеспрямованого засто-

сування тоталітарною владою терору українського народу голодом, або геноцидом. Масове фізичне винищення українських хліборобів штучним було і свідомим терористичним актом сталінської політичної системи проти мирних людей, проти української нації. Було підірвано соціальні основи нації, її традиції, духовну культуру та самобутність. Головною метою організації штучного голоду був підрив соціальної бази опору українців проти комуністичної влади і забезпечення тоталітарного контролю з боку держави за всіма верствами українського населення [6].

Після запровадження в 1932 р. початкової загально-обов'язкової освіти, в с. Котелянка в 1934 р. тутешня початкова школа була реформована в семирічку.

Великий терор 1937-1938 рр. який прокотився на Полонщині, як свідчать матеріали державних архівів, комісії з питань поновлення прав реабілітованих Полонської районної ради спричинив політичні арешти безневинних людей і в с. Котелянка, де були репресовані Баб'яр Микола Макарович – конюх радгоспу, Баб'яр Микола Максимович – селянин одноосібник, Ботвин Микола Тимофійович – тесля колгоспу, Брижко Антон Іванович – військовослужбовець, Гончар Митрофан Вакулович – колгоспник, Гурін Гнат Ілліч – селянин-одноосібник, Демидюк Адам Федорович – помічник рахівника колгоспу, Демидюк Мирон Трохимович – сторож у колгоспі, Кошмак Афанасій Степанович – утриманець, Левчук Іван Агапійович – військовослужбовець, Приступа Андрон Назарович – селянин-одноосібник, Процун Євдокія – селянка-одноосібниця та Процун Іларіон Йосипович – селянин-одноосібник [7].

Війна Радянського союзу з нацистською Німеччиною розпочалася 22 червня 1941 року, але лише 30 червня Ставка Верховного Головнокомандування віддала наказ військам Південно-Західного фронту здійснювати відступ на новий рубіж оборони, тому чимало односельчан с. Котелянка було мобілізовано до лав Червоної армії. Колгоспні трактори разом з трактористами забрали на потреби фронту, а худобу погнали на схід. Відступ частин Південно-Західного фронту під навальним наступом фашистів фактично був неорганізованим. Німецька 1-ша танкова група генерал-полковника Клейста ввійшла в розрив п'ятої та шостої радянських армій, тому вже увечері 6 липня 1941 р. німецькі мотоциклісти були у Котелянці. Згодом окупанти призначили в селі старосту. Вони зберегли колгоспну систему господарювання, адже так нацистам було легше контролювати обробку землі та збирання врожаю, а також вивіз його до Німеччини [6].

З весни 1942 р. нацисти відчували потребу в робочих руках на території Німеччини, тому стали відправляти з села молодих хлопців і дівчат віком 15-20 років. Українську молодь використовували на промислових підприємствах і в сільському господарстві.

На початку березня 1944 р. розпочалася Проскурівсько-Чернівецька операція, в с. Котелянці теж точилися бої з фашистами, загинуло багато учасників театру воєнних дій. Червона армія очистила цю територію від ворога, фронт пішов на захід.

У с. Котелянка є Меморіальний комплекс, Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан, які загинули на фронтах Другої світової війни, Братська могила радянським воїнам, які визволяли село від нацистів [6].

Після Другої світової війни с. Котелянка стало повільно відроджуватись з руїн. До кінця XX ст. і навіть на початку XXI ст. село було центром сільської Ради, до якої входили с. Колосівка, Любомирка та Прислуч. Тепер ці три села об'єдналися в окремий старостинський округ. Котелянка розташована за 15 км від м. Полонного і за 8 км від залізничної станції Миропіль на лінії Бердичів-Шепетівка.

У с. Котелянка в минулі десятиліття працював колгосп ім. Ілліча, який користувався 2 тис. га орної землі. З 1958 р. колгосп спеціалізувався на відгодівлі великої рогатої худоби, вирощував зернові культури і цукрові буряки. За рекордні врожаї цукрових буряків ланковий колгоспу М.Н. Цельорі в 1946 р. було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Свинарка Г.Т. Нетичай за одержання 25 порослят від кожної з закріплених за нею свиноматок в 1939-1940 рр. була учасницею Всесоюзної сільськогосподарської виставки [6].

У той час в с. Котелянка працювала восьмирічна школа, клуб, бібліотека і дільнична лікарня. У 1991 р. було розпочато будівництво нової школи, яка 1 квітня 1994 р. відкрилася з найменуванням Котелянська ЗОШ І – ІІІ ст., учні продовжили навчання в її просторах і світлих класах.

Тепер медична сфера в цьому населеному пункті представлена діючою лікарською амбулаторією, а культурна – сільським будинком культури. У с. Котелянка встановлено пам'ятник жертвам Голодомору 1932-1933 рр.

Досить цікава символіка с. Котелянка, яка була затверджена 9 жовтня 2015 р. рішенням № 8 XI сесії сільської ради VI скликання. Був прийнятий Герб, у зеленому полі якого, облямованому обабіч і знизу золотом, срібне хвилясте вістря. У синій главі є три срібні квітки яблуні з чорними серцевинами, щит вписаний у золотий декоративний картуш, що увінчаний золотою сільською короною, а внизу артуша напис «Котелянка» і дата 1601 р. Є також золота дуга у формі котла – то стилізований символ назви села, квіти яблуні – символ яблуневих садів, а хвилясте вістря – знак цілющого джерела, яке реально існує в селі. Корона – означає статус цього населеного пункту. 1601 – то рік першої писемної згадки про село, зрозуміло, що воно існувало ще до неї невизначений час.

Село Котелянка має свій прапор – то квадратне полотнище, яке складається з трьох горизонтальних пасм: верхнє синє пасмо завширшки в тре-

тину сторони прапора має три білі квітки яблуні з чорними серцевинами; друге пасмо зелене, дещо заокруглене від середини бічних і нижньої сторони прапора, а знизу до середини верхньої сторони смуги йде хвилястий клин; нижнє пасмо – жовте [6].

Тепер у с. Котелянка діє СВК зернового напрямку з інтенсивної відгодівлі великої рогатої худоби, працює цілий ряд одноосібників, які самостійно обробляють земельні паї. У населеному пункті діє декілька торговельних закладів.

Село Котелянка розташоване в Горинь-Слуцькому геоморфологічному окрузі, який належить до басейну Прип'яті та відзначається досить складною геоморфологічною будовою. У його межах розташований Случ-Хоморський геоморфологічний район, який займає простір між двома названими річками і характеризується зростанням абсолютних висот з півночі на південь від 270 м поблизу річки Хомори до 330 м біля Случі. Цей геоморфологічний район досить розчленований мережею річок і балок, спостерігається глибокий вріз долин, вони часто досягають кристалічного фундаменту. Значно розчленована поверхня цієї території між річками Деревичка і Случ, яка нагадує місцями справжнє горбогір'я, де розташоване й с. Котелянка. Глибоке та часте балочне членування поверхні Случ-Хоморського геоморфологічного району в далекому минулому сприяло появі значних масивів дібровних лісів, які були протягом багатьох століть майже знищені місцевим населенням. Проте під цими лісами утворилися опідзолені чорноземні ґрунти, а місцями можна бачити темно-сірі опідзолені ґрунти. Тепер тут поля, на них дещо посилилася водна ерозія і не лише ґрунту, але й материнських порід лесовидного характеру.

У геоботанічному відношенні с. Котелянка розташоване в Старокостянтинівському, або Уланівському геоботанічному районі, в якому після вирубаних лісів стали переважати остепнені луки та лучні степи, які тепер перетворені на родючі орні землі на окремих місцинах навіть з глибокими чорноземами. Проте у межах земель с. Котелянка переважають темно-сірі опідзолені ґрунти.

У межах земель с. Котелянка за ландшафтно-екологічотипологічним принципом можна виділити два основні зооценози: зооценоз оброблювальних угідь, суходільних лук і пасовищ; водно-болотяний зооценоз. Тутешній зооценоз оброблювальних угідь, суходільних лук і пасовищ характеризується тим, що у його межах вирощуються сільськогосподарські культури: пшениця озима, жито, пшениця яра, кукурудза на зерно, гречка, ячмінь, технічні – буряк цукровий, кормові – овес, конюшина. Наявність на угіддях важкої техніки в певній мірі негативно впливає на фауну хребетних і безхребетних тварин. Удобрення мінеральними добривами, денна і нічна оранка, гуркіт моторів лякають тварин, порушуючи нормальний

перебіг біоритмів. Досить часто трапляється загибель тварин, особливо молодняка під колесами сучасних тракторів, а отрутохімікати призводять до тотального знищення безхребетних і не тільки шкідників, не говорячи вже про деяку дію мінеральних добрив.

Серед земноводних у цьому зооценозі вдається бачити жабу трав'яну, ропуху сіру, ропуху зелену, часничницю звичайну, зрідка трапляється квакша на луках на куцах.

Плазуни в зооценозі оброблювальних угідь, суходільних лук і пасовищ нечисленні, на орних землях, на пришляхових пасмах, канавах влітку можна бачити ящірку прудку, вужа звичайного, ящірку живородящу та ящірку зелену.

У тутешньому зооценозі орнітофауна представлена такими видами щевриком польовим, сиворакшою, просянкою, посмітюхою, луном польовим, куріпкою сірою, зимняком, жайворонком польовим, горихвісткою чорною, голубом сизим, вівсянкою звичайною, сорокопудом терновим і бджолоїдкою звичайною.

У цьому зооценозі в межах земель с. Котелянка мешкають такі представники ссавців полівка звичайна, миша польова, заєць-русак, лисиця, ласка, горностаї, хом'як звичайний, кріт, їжак, білозубка білочерева та миша мала. Заходять іноді з полонських лісів у літньо-осінній період увечері, вночі на поля свині дикі і козулі.

Тутешній водно-болотняний зооценоз сформувався завдяки природнім процесам, рельєфу, річці Случ, яка неподалік протікає з півдня на північ і до якої впадає постійний періодично повноводний струмок, що бере початок західніше с. Котелянка. У верхів'ї він тече через цей населений пункт, середня і нижня течія у глибокій долині, впадає струмок в річку Случ на території Житомирської області. У верхній течії ліва притока цього струмка періодично пересихає, зазвичай це спостерігається у жарке літо. Великих боліт і ставків тут немає, правда, вважається, що є тут цілюще джерело.

Навесні до цього струмка з річки Случ під час повноводдя у середню і нижню течію можуть тимчасово запливати представники іхтіофауни: верховодка, в'юн, карась, пічкур і плітка.

У цьому водно-болотяному зооценозі вдається бачити серед земноводних жабу трав'яну, квакшу, жабу гостроморду, кумку червоночереву, жабу ставкову, часничницю, ропуху сіру та ропуху зелену.

Серед плазунів у цьому зооценозі трапляються вуж водяний, дуже зрідка потрапляє у поле зору вуж звичайний та ящірка прудка.

Орнітофауна більш різноманітна і представлена такими видами: ластівкою береговою, курочкою водяною, луном лучним, очеретянкою луч-

ною, очеретянкою чагарниковою, ремезом, серпокрильцем, трав'яною лучною і щевриком лучним.

Теріофауна тутешнього водно-болотяного зооценозу теж небагата живе тут полівка водяна, ондатра, ласка, горностай, пацюк сірий, на луках мешкає у ґрунті кріт, миша маленька, миша польова, вночі тут промишляє лисиця.

Джерела та література

1. Геренчук К. І. Природа Хмельницької області. Львів: Вища школа. 1980.
2. Говорун В. Д. Тимошук О. О. Антонюк Н. І. Риби, земноводні, плазуни і звірі Хмельниччини. Серія: «Фауна Поділля». Навчальний посібник для педагогів, учнівської та студентської молоді. – Хмельницький, «Поліграфіст-2», 2009. – 140 с.
3. Говорун В. Д. Тимошук О. О. Антонюк Н. І. Птахи Хмельниччини. Навчальний посібник. Хмельницький: «Поліграфіст» 2009. – 192 с. «Фауна Поділля» Випуск 3.
4. Говорун В. Д. Тимошук О. О. Річки Хмельниччини. Навчальний посібник. Видання друге. Хмельницький: Поліграфіст – 2, 2010. – 240 с.
5. Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Юхима Сіцінського і Миколи Теодоровича). Навчальний посібник/ упорядник Тимошук О. – Хмельницький: Поліграфіст – 2, 2011. – 560 с.
6. uk.m.wikipedia.org
7. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. /Редакція тому: М.В. Загородний (голова) та ін. – Упорядники: Л.Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. – Біографічні довідки: Ю. А. Довгань, Л. А. Кривега, О. М. Фандуль. – Кн. 6. – Хмельницький, 2015. – 1174 с.
8. Зима В. Ф. Голод в СРСР 1946 – 1947 роки. Голод 1946 – 1947 років в Україні.

Григоренко О.П.

Григоренко В.В.

м.Хмельницький

ДОСЯГНЕННЯ ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО А.Г. ФІЛІНЮКА ЗА РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

В статті здійснено спробу в основних рисах проаналізувати життєвий шлях, науково-освітню й організаційну діяльність доктора історичних наук, професора, Заслуженого діяча науки і техніки України, академіка Академії наук вищої освіти України, члена Національної спілки краєзнавців

навців України, Почесного краєзнавця України, славного сина українського народу, завідувача кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Анатолія Григоровича Філінюка.

Ключові слова: *Україна, Філінюк Анатолій Григорович, історія України, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, наукові дослідження, дисертація, аспірантура, докторантура, доктор наук, професор, наукова школа, наукова діяльність.*

Історичний розвиток переконливо засвідчує, що успіх, соціальний добробут, як правило, з'являються в тих суспільствах, де домінують фундаментальні цінності, загальнонаціональна злагода, авторитет людини праці, співіснують різні форми власності. З утвердженням державної самостійності Україна вийшла на шлях цивілізованого розвитку. В доленосні часи в історії кожного народу з'являються постаті, роль і значення яких у становленні його державності, формуванні національної самосвідомості, зародженні величі душі та стійкості духу виходять далеко за межі історичного бачення, соціального тлумачення і політичних амбіцій не лише сучасників, а й багатьох прийдешніх поколінь.

Пріоритетним у розбудові незалежної молодої Української держави є наявність особистостей високого інтелекту, які володіють сучасними знаннями, досвідом, постійно аналізують динаміку вітчизняних та світових подій як в соціальному, так і в економічних напрямках, здатні випереджати і прогнозувати розвиток, акумулювати можливості і сили, мобілізувати підпорядковані колективи на найважливіших ділянках для досягнення мети. Існує відомий вислів: «Історію творять особистості». У ньому – велика частка істини. Бо ж історія – це не що інше, як біографія, це – біографія предків, колективів, особистостей. Досвід свідчить, що навіть якщо всі необхідні історичні умови наявні, велику роль відіграють особисті якості керівника: його кваліфікація, світогляд, масштаб мислення, вміння працювати з людьми і вести їх за собою, воля, розум, цілеспрямованість.

За свою багатотисячолітню історію з теренів сучасної Хмельниччини вийшло багато людей, які прославили свій рідний край і стали відомими в усьому світі. Почесне місце серед цієї славетної когорти видатних особистостей, що своєю невтомною, титанічною працею, яскравим розумом, організаторським талантом внесли неоцінний внесок у розвиток науки, освіти і культури в Україні і зробили нашу країну ще більш відомою в світовому співтоваристві належить доктору історичних наук, професору, Заслуженому діячу науки і техніки України, академіку Академії наук вищої освіти України, члену Національної спілки краєзнавців України, Почесному краєзнавцю України, автору багатьох монографічних наукових праць з

різних галузей знань гуманітарного напрямку, гуманісту, громадсько-політичному діячу, людині з енциклопедичним характером знань, патріоту, завідувачу кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка А.Г. Філінюку. Це людина широкого наукового світогляду, креативна, толерантна і надзвичайно працююча, добре відома не лише на Хмельниччині і в Україні, а й далеко за її межами. Бог, природа і батьки наділили цю людину особливими здібностями – вмінням налагоджувати спільну діяльність, гуртувати людські колективи. Він вміє підшукати кожному його місце в загальній справі, зацікавити нею інших. З ним легко і приємно працювати. Він ніколи не підвищує голос, не намагається вивершитися над іншими своєю посадою, а створює навколо себе атмосферу доброзичливості, розуміння необхідності діяти саме таким чином, при цьому зробити більше, якісніше. Його не роз'їдає адміністративна сверблячка, а висловлені міркування і пропозиції завжди конструктивні й компетентні. Характерно, що такий керівник не боїться й не соромиться сказати в певних ситуаціях «я цього не знаю», а сказане «ні» – обгрунтоване, доречне, переконливе. Він не боїться визнати й власні помилки, чесно й відверто говорить про них, вживає заходів, щоб їх позбутися.

Душевність і доброта, справжня інтелігентність і високі моральні чесноти А.Г. Філінюка органічно поєднуються у цій прекрасній людині з раціональністю творчого мислення, що надзвичайно багато зробила на ниві державотворення, гуманітарної науки і трансформації вищої освіти нашої держави в загальноєвропейський освітній простір. Його постать належить до тієї когорти українських вчених, які своєю довголітньою, сумлінною й подвижницькою працею заслужили щирю любов серед колег-науковців і численних учнів та повагу серед наукового загалу і громадськості. Анатолій Григорович, без сумніву, є особистістю, глибоко зануреною у свою роботу й повністю відданою науці, і водночас – це вимогливий педагог, який наполегливий у всіх своїх прагненнях. На думку вітчизняного філософа М. Поповича, еліта формується з найбільш обдарованих і сильних особистостей, які пробиваються нагору через соціальні перешкоди завдяки творчим і організаційним здібностям, культурним і моральним характеристикам [1, с. 11]. Ім'я відомого українського вченого-історика і політолога, публіциста, професора А.Г. Філінюка вже не раз згадувалось у різноманітних наукових виданнях, енциклопедіях, словниках і довідниках [2]. Посилання на його дослідження можна зустріти у працях як вітчизняних, так і авторитетних зарубіжних авторів. Мета даної публікації – спроба хоча б якоюсь мірою узагальнити життєвий і науковий шлях цієї яскравої і багатогранної постаті, яка слугує моральним прикладом для молодого покоління як взірць непохитної мужності в досягненні поставленої мети, наполегливості, цілеспрямованості, безмежної відданості своїй

Батьківщині і на цій основі привернути увагу дослідників до створення повноцінної праці про видатних сучасних науковців країни.

Науково-педагогічна, організаційна і громадсько-політична діяльність професора А.Г. Філінюка високо оцінена українською державою, зокрема: Верховна Рада України нагородила його своєю Почесною грамотою за заслуги перед українським народом (2003 р.). Президент України присвоїв йому почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України» (2013 р.). Рішенням колегії Міністерства освіти і науки України йому вручено нагрудний знак «Відмінник освіти України» (1997 р.). Він відзначений золотою медаллю Всеукраїнського товариства «Знання» (2009 р.), багатьма Почесними грамотами Міністерства освіти і науки України (1985, 1998, 2003, 2008), Хмельницької обласної державної адміністрації та Хмельницької обласної ради (1993, 2003, 2008, 2000, 2013), Кам'янець-Подільської міської ради (1998, 2003, 2013). Кам'янець-Подільський міський голова М.Є. Сімашкевич нагородив вченого своєю найвищою нагородою «За заслуги перед міською громадою». Рідний університет також високо поцінував одного із своїх найкращих працівників нагрудними знаками – «За вагомий внесок в розвиток освіти і науки в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка» і «Ветеран праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка», низкою своїх інших нагород[3, с. 229-230].

На час написання цієї статті його наукові звершення вражають. Проте не менш захопливим і дивовижним є й саме життя цієї непересічної і видатної особистості. Його життєва доля є цілковитим підтвердженням слів одного з найславетніших вчених світу – шведського біолога Карла Ліннея, який підкреслював, що походить із простої родини, і писав: «З маленької хатинки може вийти велика людина»[4, с. 12].

А.Г. Філінюк народився 15 травня 1953 року в селі Шекеринці Ізяславського району Хмельницької області в працелюбній селянській сім'ї, яка слугувала взірцем для наслідування для всієї округи. Головним для цієї родини був принцип: «Спішити робити людям добро» [5, с. 516]. Батьки працювали в місцевому сільськогосподарському підприємстві. Григорій Іванович – бухгалтером, економістом. Ольга Захарівна – ланковою з вирощування цукрових буряків і картоплі. Подружжя Філінюків було в пошані, додаючи до загальної місцевої атмосфери неповторні риси фамільної щедрості, гостинності, душевної краси, готовності завжди прийти людям на допомогу. Все це батьки намагалися прищепити своїм п'ятьом дітям.

Дитинство Анатолій Григорович згадує з особливою теплою. У родинному колі Філінюків панувала довіра, доброзичливість, повага до старших. Виховання дітей у цій сім'ї відбувалося у кращих традиціях українського народу. Анатолій з сестрою і братами прагнули більше знати

про свій родовід, історію, культуру, звичаї рідного краю. Син перейняв від батьків найкращі риси їх характеру: симпатичну вроду, гарну поставу, мелодійну дикцію, міцний характер, скромність, вимогливість насамперед до себе, працелюбство, самодисципліну, цілеспрямованість, а головне – жадібність не до багатства, а до знань, творчої праці, здатність зрозуміти ближнього і готовність прийти йому на допомогу. Саме в батьківській хаті майбутній професор отримав свої перші уроки справедливості, навчився поважати гідність людини, цінувати її працю.

Селянська родина Філінюків завжди тягнулася до знань, збирала чималу домашню бібліотеку, передплачувала періодичні видання, дуже популярні тоді дитячі журнали «Барвінок», «Малютко», «Мурзилка». У родинній бібліотеці були твори українських класиків Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, М. Коцюбинського, П. Мирного, П. Грабовського, багатьох сучасних поетів і прозаїків. Чимало творів Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки глибоко западали у вразливе Анатолієве серце і він знав їх напам'ять. З російських літераторів найбільше до вподоби була творчість Л. Толстого і Ю. Лермонтова, їх сповнені романтики й героїки оповідання, вірші і поеми. Особливе враження на юну постать виявив твір грузинського поета Шота Руставелі «Витязь в тигровій шкурі» в перекладі відомого українського поета М. Бажана. Ця одна з найвеличніших поем світової літератури надзвичайно вплинула на формування характеру молодої людини, сприяла прищепленню таких рис як загартуванню, витривалості, мужності, пошани до рідних людей, односельчан, бережливому ставленню до навколишнього середовища, безмежній відданості своїй рідній землі, Батьківщині. Серед улюблених зарубіжних літераторів були книги Фенімора Купера, Марка Твена, Майна Ріда, Данієля Дефо, Джонатана Свіфта, Проспера Меріме та інших.

З героями прочитаних книг Анатолій разом з братами Леонідом, Юрієм, Володимиром і сестрою Людмилою спільно з повстанцями під керівництвом відважного Спартака намагався повалити на італійській землі рабовласницький лад і позбавити людей від непосильної праці і несправедливості; в команді безстрашного англійського мореплавця Джеймса Кука в трьох навколосвітніх експедиціях відкривав багато островів в Тихому океані; з передовими підрозділами радянських збройних сил намагався одним із перших вступити в переможений Берлін і сповістити світ про завершення Другої світової війни в Європі; сповнений енергією, романтикою, ентузіазмом партійних і комсомольських лозунгів натхненно працював на відбудові зруйнованого війною народного господарства, наближаючи тим самим таке вже близьке, як здавалося, комуністичне завтра[6]. Син виявився послідовником своїх батьків. Дійсно сильні й мужні, вони, глибоко усвідомлюючи свій обов'язок перед дітьми, навчили їх збагачу-

вати своє життя не тільки матеріально, а й духовно, з дитинства привчали їх до праці.

Шкільні роки А.Г. Філінука пройшли в Шекеринецькій середній школі. Роки навчання в школі є завжди важливим періодом становлення молоді людини. Навчався легко і з цікавістю. Завжди старанно виконував домашні завдання, на уроках був уважним, зосередженим, ловив кожне слово улюблених педагогів. Шкільне середовище втягнуло підлітка у всі основні сфери життя учнівського колективу. Разом з своїми друзями і товаришами він віддавався спортивним заходам, які проводилися у школі і серед сільських мешканців, захищав спортивну честь закладу і населеного пункту на районних турнірах. Але більше часу він витрачав на підготовку до участі в предметних олімпіадах у райцентрі, на яких разом з іншими шкільними лідерами посідав високі рейтингові місця. Навчаючись на відмінно з усіх навчальних предметів, найглибші знання виявляв з гуманітарних дисциплін. У старших класах зайнявся журналістикою – писав невеличкі замітки про життя сільської громади до районної газети «Колгоспне життя». Невеличкі гонорари, які отримувала «шкільна знаменитість» (так сприймали його в учнівському колективі), йшли на придбання дешевих книг для домашньої бібліотеки та ласощі. Навчання, заняття спортом, дописування доповнювала постійна допомога батькам у домашньому господарстві. Старшокласником під час літніх і осінніх канікул нарівні із дорослими працював на колгоспному току, заготовляв сіно, силос, обробляв і збирав цукрові буряки, кукурудзу, картоплю. В сімейному архіві вченого зберігаються кілька похвальних грамот керівництва місцевого агропідприємства за сумлінну працю на колгоспних ланах [7]. Тож сміливо можна стверджувати, що із громадської трудової діяльності Анатолій мав не те що п'ятірки, а був яскравим взірцем для своїх однолітків, чим надзвичайно пишалися батьки, вся його велика родина. Працелюбність, чесність, пошану до односельців вважали тоді вірним компасом у просуванні молоді величезним, дуже складним і нередбачуваним життєвим морем, у якому ніхто не був застрахований від негоди, різних несподіванок і «штормів». Трудове загартування стало важливою опорою в його подальшому житті.

Трудову діяльність після закінчення середньої школи у 1970 році розпочав в будівельній бригаді місцевого колгоспу. За направленням військкомату оволодів професією водія у Білогірській школі ДТСААФ. Строкову військову службу в 1971-1973 роках проходив на Балтійському морі, в бригаді ракетних катерів. Розумного, ініціативного, дисциплінованого українського парубка, з позитивною енергетикою, високими моральними якостями й загостреним почуттям відповідальності, командири помітили відразу. Вони також відзначали його вперте бажання вчитися, захоплювалися його високою активністю на заняттях з бойової і політичної підго-

товки, де він став відмінником, лідером серед матросів весняного призову першого року служби. Йому тричі надавали відпустки для поїздки до рідних, присвоєно військове звання старшини. На адресу батьків у волинське село Шекеринці командування Балтійського флоту у письмовій формі дякувало Григорію Івановичу та Ользі Захарівні за зразкове виховання сина, належну підготовку до виконання конституційного обов'язку перед Батьківщиною. Напередодні мобілізації, військовослужбовцям із завершеною середньою освітою, які найбільше відзначилися в морських походах і отримали найвищі флотські результати, видали цільові направлення на навчання до престижних закладів вищої освіти країни. У документі на ім'я А.Г. Філінюка значився юридичний факультет Московського державного університету імені Михайла Ломоносова. Здавалося, відтепер доля сільського хлопця із Хмельниччини круто поверне в бік юриспруденції. Однак демобілізований старшина не мав бажання ставати юристом, про що він заявив у сім'ї. Його прагнення стати вчителем історії і навчати молоде покоління підтримали всі рідні, особливо старший брат-педагог Володимир, до думки якого завжди прислухався Анатолій. Позицію свого недавнього успішного випускника підтримав педагогічний колектив, який порадив не зраджувати давній мрії і стати вчителем історії.

У 1973 році вступити до вишу не вдалося. Працював у колгоспі водієм вантажівки, згодом правління господарства перевело його на більш відповідальну і престижну посаду. Після року роботи в колгоспі успішно витримав вступні випробування й став студентом історичного факультету Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. Лекції, семінарські заняття, колоквиуми, диспути захоплювали у вир студентського життя. Непомітно минув перший рік навчання. В заліковій книжці за результатами екзаменів були виставлені виключно відмінні оцінки. Але все це було результатом напруженої праці. Адже вимоги до навчання на історичному факультеті були дуже високими. Викладачі факультету, особливо тодішній декан А.О. Копилов (згодом ректор інституту), вимогливо ставилися до організації навчального процесу, прискіпливо розглядали кожне порушення як з боку студентів, так і викладачів на виробничих нарадах, зборах і засіданнях громадських організацій, вченій раді факультету. Надзвичайно багато доводилося надолужувати з вивчення іноземної мови.

Всі наступні роки навчався також виключно на відмінно, отримував підвищену та іменну стипендію. Був переможцем і учасником зльоту відмінників закладів вищої освіти у Москві. Навчання студент вміло поєднував із активною громадською роботою: обирався комсоргом групи, членом комсомольського бюро історичного факультету, заступником секретаря комітету комсомолу інституту. Кожні літні канікули працював у студентських будівельних загонах. Серйозною складовою успішного навчання

здібного студента були наукові здобутки, які вже тоді розглядалися як вияв потенціалу і схильності до зрілої науково-дослідної роботи. З першого курсу займався науково-дослідною роботою в науковому студентському гуртку з історії України. Неодноразово здобував призові місця у всесоюзних і всеукраїнських конкурсах студентських наукових робіт із суспільних наук, за що нагороджувався дипломами I-III ступенів.

Один із викладачів інституту запропонував перспективному студенту А.Г. Філінюку приєднатися до авторського колективу для підготовки праці, присвяченій історії молоді в контексті розвитку сільського господарства регіону. У цій відповідальній справі прислужився попередній досвід роботи з архівними документами. І як нагорода та дороговказ на майбутнє – перша в житті молодого автора наукова публікація у вигляді брошури, яка була поширена на території Хмельниччини і принесла йому заслужене визнання. Це був дійсно дуже вагомий успіх студента-дослідника. А вже видання наукової літератури в той час ускладнювалося багатьма обставинами. Навіть друкування якогось оголошення чи дріб'язкової етикетки могло відбутися тільки після отримання відповідних печаток у кабінетах «облліту» – чиновницько-бюрократичного апарату, який ретельно стежив за виходом друкованої продукції. Утім студенту, який мав скромну вдачу, цей успіх голови не запаморочив і робити з цього культ талановитий студент, до честі його, не намагався.

Із закінченням 1978 року інституту з відзнакою, як один з найактивніших випускників і здібний організатор молоді, був залишений на роботі в інституті. Працював одночасно викладачем історії та секретарем комітету комсомолу. Відтоді став цілеспрямовано займатися науково-дослідною роботою й наполегливо готуватися до вступу в аспірантуру. Однак доля різко повернула в інше русло. Через нестачу офіцерів (чимало їх загинуло в Афганістані) Анатолія Філінюка призвали на дворічну офіцерську службу до збройних сил країни. Тільки в грудні 1982 року вступив до аспірантури Київського державного університету імені Т. Шевченка. За два роки зумів написати текст дисертації, реалізувати основні її результати в шести публікаціях і достроково захистити дисертаційне дослідження 21 червня 1985 року.

Завідувач кафедри історії столичного університету доктор історичних наук, професор В.П. Шевчук, який добре розумівся в людях і бачив перспективи розвитку молодого науковця, запропонував Анатолію Григоровичу не змінювати столичної прописки і залишитися працювати на кафедрі. Досвідчений вчений переконував, що у Києві можливості для подальшої науково-дослідницької праці набагато більші, ніж у периферійних містах. Та й адміністративних посад вистачає. Спокуса була велика, але він вирішив повернутися до рідного педагогічного інституту на

посаду старшого викладача кафедри історії. Тут глибоко освоїв лекційні курси, активно займався навчальною, методичною, виховною роботою. Наступного року був обраний головою профкому інституту. На цій посаді він багато зробив для поліпшення житлово-побутових умов, налагодив забезпечення продуктами харчування викладачів і співробітників, домігся рішення облвиконкому про виділення земельної ділянки на березі річки Дністер під садово-огородній кооператив спілчан вишу, посилив турботу про ветеранів війни та праці тощо.

В другій половині 1980-х років в країні набирала оберті горбачовська «перебудова». Владні структури потребували нових енергійних керівників, з новим мисленням, життєвим досвідом, чесних, далекоглядних, які можуть і хочуть зробити життя людей більш впевненішим і заможнішим. В таких умовах А.Г. Філінюка запрошують на роботу до Хмельницького обкому Компартії України. Спочатку він працював інструктором, а через деякий час, як єдиний серед усіх працівників кандидат історичних наук, став на чолі сектору освіти і науки. Необхідно акцентувати, що він не був кабінетним працівником. Багато часу він потратив на відвідини трудових колективів. Саме у цьому він вбачав джерело наповнення реальної політики повноцінним людським змістом. Справедливим буде підкреслити, що за період з 1987 по 1990 роки науково-освітня сфера Хмельниччини зазнала істотних якісних змін. Зокрема, були відкриті радіотехнічний факультет Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування (тепер – Хмельницький національний університет), Шепетівське медичне училище, професійно-технічні училища № 8, 9, 25 в місті Хмельницькому, Кам'янець-Подільське професійно-технічне училище № 26, споруджено навчально-виховні комплекси Новоушицького технікуму механізації сільського господарства і Шепетівського машинобудівного технікуму, навчальні корпуси та бібліотека Хмельницького інституту побутового обслуговування, гуртожитки Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, Хмельницького педагогічного училища (нині – гуманітарно-педагогічної академії), обласного палацу творчості дітей і школярів, навчально-спортивні корпуси індустріального та харчового технікумів і медичного училища в місті Кам'янці-Подільському, більше 50 загальноосвітніх шкіл і понад 100 дитячих дошкільних закладів. Вдалось зробити чимало, хоч завершували спорудження 9-поверхових житлових будинків сільськогосподарського та технологічного інститутів вже часів незалежності України. Було також збільшено виділення квартир Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституту виконкомом Кам'янець-Подільської міської ради. Небагато людей на Хмельниччині знають про те, яких неймовірних зусиль довелося докласти Анатолію Григоровичу, щоб не допустити закриття Хмельницького технологічного

інституту побутового обслуговування. Можливо, одним із найкращих змін у діяльності навчальних закладів було те, що їх життя наповнювалося дедалі більше демократичним духом [8, с. 136]. Ще одним сміливим вчинком історика та патріота в період хоч і агонізуючої, але все поки що пануючої комуністичної тиранії, стала його ініціатива проведення восени 1990 року історико-мистецького свята на місці славетної Пилявецької битви 1648 року в Старосинявському районі Хмельницької області, в якій очолене Б. Хмельницьким українське військо здобуло велику перемогу над польським військом [9, с. 106-109].

Молодий керівник за вирішенням важливих державних справ ніколи не забував про основне – спілкування з людьми, з'ясування їх потреб, настроїв, міркувань щодо різних питань партійно-державної політики. Зокрема, постійні контакти з науковцями, освітянами давали змогу конкретизувати роботу сектору, вносити до них свіжі ідеї і пропозиції, яких тоді на місцях вистачало. В трудових колективах радо сприймали прибуття до них простого, скромного, ввічливого і справедливого високопосадовця. Трудящим імпував властивий 35-річному управлінцю толерантний і разом з тим діловий, ясний стиль спілкування, який не виходив за рамки рівноправності, прагнення не вивершуватися над іншими своїм соціальним статусом, який рішуче відкидав поширений тоді принцип «я начальник – ти дурень», можливості обмінятися з ним думками в неофіційній обстановці, його врівноваженості і витривалості. Як зазначає колишній працівник обкому партії, багаторічний друг і однодумець Анатолія Григоровича кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії Ю.І. Блажевич, «інколи розмови з А.Г. Філінюком тривали по кілька годин».

Розуміючи, що реальне життя ставить вимоги перебудувати діяльність усіх партійних органів роботи з людьми, трудовими колективами не формально, молодий управлінець задумувався про доцільність використання старих методів, які, зокрема, заставляли вишукувати дрібні, часто несуттєві упущення в роботі керівників різних навчальних закладів. Все це нагадувало прискіпливість, дріб'язковість, другорядність. А хотілося, у першу чергу, ставити для вирішення серйозні, принципові питання, вибудовувати дійовий механізм їх розв'язання не лише через мобілізацію внутрішніх ресурсів, а й при допомозі центру, який чим більше, то все очевидніше усувався від допомоги, не завжди прислухався до думки з місць. Не раз доводилося захищати від необгрунтованих нападів і несправедливої критики авторитетних вчених, вчителів-новаторів, простих працівників.

На рубежі 1980-1990-х років в економіці і соціальній сфері в країні виникла низка гострих проблем, які негативно позначилися на умовах життя людей, їх настроях. Стара радянська політична система почала роз-

валюватися. Вартувало було лідеру Радянського Союзу «архітектору перебудови» М. Горбачову трохи послабити залізний тоталітарний кулак, як вся державна машина відразу ж захиталася. Правлячий режим під тиском світового співтовариства змушений був відмовитися від насильницьких методів боротьби з інакомисленням, звільнити з тюрем і заслання політичних в'язнів, дозволити існування неформальних груп та організацій різноманітних політичних і релігійних організацій. Лібералізація режиму відразу призвела в Україні до стрімкого наростання національно-визвольного руху. В Україні, як і повсюдно в СРСР, масовий громадсько-політичний рух в другій половині 1980-х років починався з виникнення численних неформальних груп, об'єднань, організацій, які зароджувалися вже на початковому етапі перебудови. Попри пильний контроль з боку партійних і державних органів, активну профілактичну роботу органів КДБ, в республіці сформувався ряд організацій і об'єднань, які твердо відстоювали свої позиції та вели перед у формуванні громадської думки. Їх члени використовували різноманітні заходи, що могли сколихнути населення: проводили мітинги та зібрання, відвідували засідання різноманітних об'єднань, порушуючи на них гострі питання сьогодення. 4 травня 1989 року перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький інформував ЦК КПРС про те, що в республіці існують 15 самодіяльних формувань «вкрай негативної спрямованості, в програмних документах яких висувуються провокаційні вимоги про проголошення права на існування в нашій країні «демократичної опозиції» і, зокрема, багатопартійної системи, внесення змін в Конституцію СРСР «про добровільність входження в СРСР союзних республік в рамках конфедерації» і т. п.» [10, арк. 22, 23]. Партійне життя України, хоч і доволі повільно, змінювалося в бік плюралізму.

Намагаючись стримати національно-визвольний рух, влада надсилала відповідні настанови на місця, де комуністам, партійним функціонерам різного рівня потрібно було, як в старі часи, «стримувати» активність Народного Руху України – наймасовішої і наймогутнішої громадсько-політичної організації, яка очолила боротьбу українського народу за відновлення державної незалежності України, дискредитувати його членів, послаблювати їх вплив на масову свідомість. Виконувати такі настанови погоджувалися не всі. Став перед вибором і А.Г. Філінюк, який, перебуваючи на стажуванні в ЦК Компартії України, де слухав виступи перших осіб республіканської партійної організації, для себе зробив чимало висновків щодо тодішньої ідеології і партійної практики. Як вчений, він добре розумів, що мирними засобами «перемогти» Народний Рух України не вдасться, а щодо застосування силових методів, то гуманіст за природою і вихованням, педагог за фахом їх просто не сприймав. До того ж він він добре усвідомлював справедливість багатьох домагань, яких рухівці форму-

лювали в інтересах українського народу. В місті Хмельницькому він знав багатьох з рухівців особисто, не раз спілкувався з ними, підтримував людські стосунки. Зокрема, він відверто підтримував вимогу досліджувати так звані «білі плями» української історії, повернути в історичну пам'ять українців видатні імена сотень діячів, на які в часи ідеологічного розгулу було несправедливо накладено табу.

Рубіконом у вирішенні питання про зміну місця роботи стали події осені 1989 року, що сталися в місті Хмельницькому. Перший секретар Хмельницького обкому Компартії України В. Дикусаров у виступі перед студентами Хмельницького технологічного інституту у вересні 1989 року сказав: «Ходять чутки, що у нас в Хмельницькій області створюються якісь-там Рухи...та ніколи ми такого не допустимо»[11, с. 3]. В цій же області під час закінчення роботи обласної Установчої конференції Руху міліціонери вчинили напад на учасників конференції. Вони змушені проводити подальшу організаційну роботу за межами області[12, арк. 42]. Такого повороту подій в суспільно-політичному житті країни, а тим більше стати його учасником, Анатолій Григорович, звісно, не міг. Тривалі роздуми сам-на-сам, осмислення ситуації в країні все більше схилили його залишити працю в партійних структурах, що скомпрометували себе в нових історичних умовах, але ще відчайдушно намагалися втримати владу в своїх руках. Такий крок зробити було нелегко (багато рядових комуністів могли тільки мріяти про таку партійну кар'єру), до того ж йому був добре відомий неписаний закон – тобі довірили бути в органі керівництва, то ти цінуй, шануй його, служи партійній справі, справно виконуй усі офіційно покладені обов'язки і поточні доручення, не щади власного здоров'я, а партія тебе оцінить. Що ж стосується добровільного виходу з команди, то такої практики ще не було. Примусово покидали ті, хто не справлявся з дорученим напрямком роботи, допускав аморальність, компрометував партійне членство. В розмові з другим секретарем обкому партії В. Новаком обгрунтував своє бажання повернутися до науково-педагогічної діяльності. Подібних прохань керівництво Хмельницького обкому партії ще не отримувало, тож довго думало, як поступити. З одного боку, знали заявника як добре організованого, відповідального, високопрофесійного працівника, якому можна було довірити різні ділянки роботи в межах освітянського напрямку, цінували за наполегливість, працьовитість, оперативність, обгрунтовано прогнозували його подальше кар'єрне зростання (відзначали й те, що навесні 1990 року виборці Ізяславського району обрали Анатолія Григоровича на альтернативній основі депутатом Хмельницької обласної ради, колеги-депутати довірили йому бути заступником голови постійної депутатської комісії з питань освіти, науки, культури та мови), а з іншого, було трудове законодавство, яке передбачало подібний

крок молодого управлінця. Вирішення питання затягнулося. Очевидно відбувалися відповідні консультації на рівні апарату ЦК Компартії України. Лише через рік, восени 1990 року секретаріат Хмельницького обкому партії пішов назустріч.

Це не була втеча з наскрізь дірявого і догниваючого пароплава із сумнозвісною назвою «КПРС». Це відбулося ще за рік до того, як ця злочинна за своєю суттю і природою партія ганебно зійшла з політичної сцени країни і опинилася на смітнику історії. Це був всебічно усвідомлений вибір з славного і благородного роду людини, громадянина, національно свідомого українця з його віковичними прагненнями до свободи, кращого життя для себе і своїх нащадків на рідній, Богом даній землі.

У 1990-1994 роках А.Г. Філінюк працював в Хмельницькому обласному інституті удосконалення вчителів, де очолив створену з чистого аркуша кафедру суспільних наук і перетворив її у колектив досвідчених фахівців, котрі кваліфіковано та цілеспрямовано доносили найновіші історичні та суспільні знання до педагогічної громадськості краю. Для вчителів історії систематично проводив курси з переходу на викладання самостійної навчальної дисципліни з історії України. Його титанічними зусиллями було організовано десятки виїзних науково-методичних семінарів у Віньківцях, Дунаївцях, Ізяславі, Кам'янці-Подільському, Летичеві, Новій Ушиці, Старокостянтиніві, Шепетівці, Ярмолинцях та інших районних центрах області, на яких розкривалися складні проблеми історичного минулого українського народу, доводилася до відома педагогів найновіша наукова інформація про «білі» плями вітчизняної історії. Запровадив 40-годинний лекційний курс з історії української культури.

З його ініціативи та активної організаційної роботи було проведено Міжнародні наукові конференції «Велика Волинь: минуле і сучасне» (Ізяслав, жовтень 1994 року) та Всеукраїнські – до 500-річчя заснування міста Хмельницького (Хмельницький, червень 1993 року) і з проблем голодомору на Хмельниччині (Хмельницький, жовтень 1993 року). За підсумками їх роботи вийшли наукові збірники, що стали важливим підґрунтям у роботі працівників освіти та культури[13, с. 539].

На запрошення ректора Кам'янець-Подільського педагогічного інституту професора А.О. Копилова в жовтні 1994 року Анатолій Григорович повернувся в рідний виш на посаду проректора з наукової роботи. Близько дванадцяти років координував науково-дослідну роботу і роботу з науково-педагогічними кадрами, перетворивши її у пріоритетні напрямки діяльності колективу інституту. У числі перших закладів вищої освіти створив інформаційно-видавничий відділ вишу, в якому науково-педагогічні працівники стали тиражувати наукову та навчально-методичну продукцію. Доклав величезних зусиль для розширення спектру господарсько-до-

говірної тематики, налагодження функціонування аспірантури, доведені кількості спеціальностей із 6 до 14, а чисельності аспірантів – із 14 до 80 осіб, створення 12 науково-дослідних центрів і лабораторій, 14 наукових шкіл, відновлення та започаткування випуску 12 наукових збірників, проведення десятків наукових форумів, розвитку творчого співробітництва з провідними академічними науковими інституціями та університетами, системних міжнародних зв'язків із 53 зарубіжними організаціями та установами 15 країн світу тощо. Лише за десятиріччя було опубліковано близько 150 наукових збірників за підсумками міжнародних, всеукраїнських, регіональних і університетських наукових й науково-практичних конференцій, симпозіумів, конгресів, семінарів, «круглих столів» [14, с. 473].

Поряд з цим А.Г. Філінюк чимало зробив для утвердження авторитету кафедри історії України, де спочатку працював доцентом, а згодом професором і завідувачем [15, с. 27]. Його ім'я вписане яскравими літерами в історію цього найстарішого закладу вищої освіти на Поділлі як видатного організатора історичної науки. Ще з радянських часів історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту вирізнявся функціонуванням двох потужних наукових шкіл. Одну з них сформував та очолював завідувач кафедри загальної історії, доктор історичних наук, професор Л.А. Коваленко. Фундатором іншої виступив завідувач кафедри історії СРСР і УРСР, доктор історичних наук, професор І.С. Винокур. Перша наукова школа спеціалізувалася на проблемах історіографії та історичного краєзнавства, друга – на археологічних дослідженнях періоду від найдавніших часів до раннього середньовіччя. За роки державної незалежності України на їх базі виокремилось декілька винятково дослідницьких напрямків, які набули самостійного характеру та високого авторитету серед професійних істориків не лише Хмельниччини, Поділля, України, а й близького і далекого зарубіжжя.

Доцільно зауважити, що утвердження нових наукових шкіл розпочалося в середині 90-х років минулого століття, коли науково-дослідний напрям закладу вищої освіти очолював Анатолій Григорович. Саме тоді вчена рада ухвалила запропоновану ним комплексну програму «Доктор наук», яка спиралася на функціонування аспірантури та докторантури. Оскільки кадровий потенціал викладачів історичного факультету був на той час одним із найбільш потужних в Україні, ідею пріоритетності наукової роботи в підрозділі сприйняли як цілком актуальний і цілком закономірний етап. Тим більше, що на трьох кафедрах факультету тоді працювали високопрофесійні професори і доценти, котрі одночасно з підготовкою майбутніх вчителів цілеспрямовано досліджували історичне минуле. Кожен із них був яскравою особистістю, мав непересічний авторитет серед студентів,

випускників, вчительської громадськості та науковців. Ось чому, говорячи про стан історичної науки в Україні, знаний вчений, академік НАН України Я. Ісаєвич цілком об'єктивно та умотивовано назвав як одну з найбільш потужних вітчизняних наукових шкіл поряд із Київською і Львівською Кам'янець-Подільською історичну школу.

Потужний склад докторів і кандидатів наук, професорів і доцентів стимулював і всіляко підтримував прагнення молодших колег освоїти сучасні теоретичні та методологічні засади й пошук відповідей на більшість питань вітчизняного минулого, які іменувалися «білими плямами». В жовтні 1990 року на історичному факультеті було створено кафедру історії України, що стала основою та осередком багатьох наукових здобутків. Її появу та інституційне оформлення було об'єктивно детерміновано розвитком демократичних процесів, зростанням потреби в підвищенні національної самосвідомості майбутніх професійних істориків, дедалі більшим занепокоєнням тим, що історію України вивчали студенти тільки історичного факультету, та й то в невеличкому навчальному курсі [16, с. 705-706].

Непересічною подією стало створення 1 червня 1995 року при Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституті Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України на чолі з доктором історичних наук, професором Л.В. Баженовим, багаторічним деканом історичного факультету (1974-1993 роки), талановитим фахівцем нової і новітньої історії та історіографії історії України, відомим істориком-славістом, невтомним дослідником-регіоналістом, подвижником історичного краєзнавства, історичної географії і бібліографії. Саме він у числі перших заснував 1995 року наукову школу «Історичне краєзнавство та регіональні проблеми історії Правобережної України кінця XVIII – початку XXI ст.» [17, с. 73]. Завдяки глибокому професіоналізму, блискучим лідерським і менеджерським здібностям, самовідданій праці очільника Центр перетворився у важливу ланку і осередок інтеграції академічної та університетської науки, чинник освітньо-наукового життя Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та історичного краєзнавства на поділлі й в Україні [18, с. 9].

Активне розгортання науково-дослідної роботи спричинило появу та успішне функціонування на історичному факультеті, зокрема на кафедрі історії України трьох наукових шкіл, спочатку: «Історія Української революції 1648-1676 рр. та Гетьманщини (середина XVII – XVIII ст.)» - (співкерівники: академіки В.А. Смолій і В.С. Степанков), а згодом – «Україна наприкінці XIX – у 30-х роках XX ст.» – (керівник академік О.М. Завальнюк)[19, с. 39-40] і «Історія суспільних трансформацій в Україні наприкінці XVIII – на початку XX століття» (керівник академік А.Г. Філінюк) [20, с. 10], які завоювали високий авторитет серед наукової, науково-пе-

дагогічної й вчительської громадськості Хмельниччини та України. Запорукою цих інституційних змін, з одного боку, стало перетворення кафедри зусиллями її завідувачів М.Б. Петрова, В.С. Лозового і О.М. Федькова в працюючий, дружній, відповідальний колектив; з іншого – органічне поєднання підготовки істориків на засадах високих якісних знань, сучасної методології та системної науково-дослідної діяльності, організованих у тісній співпраці з провідними вченими Інституту історії України НАН України.

Ставши на пропозицію керівництва університету після закінчення докторантури в січні 2010 року очільником кафедри історії України А.Г. Філінюк вніс у її життя новий струмінь, згуртував й успішно реалізував курс на подальше вдосконалення навчально-виховного процесу, поліпшення його навчально-методичного забезпечення, зростання якості науково-педагогічних працівників шляхом активізації та підвищення результативності науково-дослідної роботи в рамках виконання включеної до загальнодержавного реєстру колективної теми «Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів до сьогодення» (№ 0116U008422). Відповідний тон у цьому плані було задано на засіданні кафедри словами про те, що для кожного члена колективу головним є сформулювати зі своїх студентів високопрофесійних фахівців, робити все для того, щоб кожен із них не лише знав і міг викладати історію свого народу в школі, училищі, технікумі, коледжі, а й умів у подальшому систематично поповнювати свої знання, виробляти на основі їх збагачення нові вектори для самостійних роздумів і осмислення та висновків з нашого минулого, виявляти волю і наполегливість у поцінуванні й повазі до історичного досвіду, матеріальних і духовних надбань багатьох поколінь наших предків.

За каденції професора А.Г. Філінюка очолена ним кафедра історії України протягом 2010-2021 років сформувалася й перетворилася в справжню кузню підготовки високопрофесійних вчених-істориків. Якщо серед штатних викладачів до цього не було жодного доктора історичних наук, а лише кандидати і доценти й один без наукового ступеня, то нині на кафедрі працює 4 доктори, професори і решта 8 кандидати історичних наук, доценти. За цей період захистили дисертації 8 випускників докторантури, 4 випускники докторантури інших закладів вищої освіти, а також кандидатські дисертації близько 30 випускників аспірантури.

Останні роки науково-педагогічну діяльність кафедр і викладачів закладів вищої освіти, в тому числі й Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка оцінюють за рейтингом. Характерно, що за показником наукової роботи в університеті завідувач кафедри історії України професор А.Г. Філінюк і очолені ним історики-україністи у 2010

році посіли друге місце, в 2011 році – перше, в 2012 році – третє, в 2013, 2014 і 2015 роках – друге, в 2016-2019 роках – перше, в 2020 році – друге місце в університеті.

Доктор історичних наук, професор А.Г. Філінюк за останніх 20 років науково-педагогічної діяльності підготував 11 кандидатів історичних наук із спеціальності 07.00.01 – історія України (Ю. Блажевич, А. Богущька, А. Бондар, Т. Ігнат'єва, О. Кримська, В. Кундельський, Л. Левандовська, В. Логвіна, І. Міщенко, С. Сидорук, С. Ткач) та одного першого на історичному факультеті доктора філософії із спеціальності 032 – Історія та археологія (Ю. Клімчук). Під керівництвом професора дисертаційними дослідженнями займаються ще 4 аспіранти. Важливим його набутком є підготовка більше 50 магістрів.

Результатом такої наполегливої роботи стало оформлення повноцінної наукової школи професора А.Г. Філінюка. Наголосимо, що ключовим у її функціонуванні виступає готовність кожного її учасника працювати на українську історичну науку на засадах пошуку нової якості історичної освіти, історичної правди та об'єктивності. Намагаючись відтворити об'єктивне розуміння минулого, вони індивідуально і колективно вибудовують відповідний вектор історії від Нового часу – періоду всесвітньої історії, з одного боку, який акумулював спадщину всіх попередніх епох людської історії, а з іншого – який задав ті тренди розвитку людства, котрі визначають наше життя сьогодні. Звідси – підвищений інтерес до історичного періоду кінця XVIII – початку XX століття. Породженням сучасної історіографічної ситуації, маркерами якої слугують поняття «історіографічної революції», «історіографічного плюралізму», а характерними рисами виступають, по-перше, зростання інтересу до теоретико-методологічних проблем історичної науки, а по-друге – демонстративний методологічний нігілізм доволі значної частини професійних істориків, став комплекс питань і проблем, пов'язаних з тим, як необхідно вивчати цей період, в рамках якого відбулось народження реалій сучасного світу і почався процес становлення «спільного дому» людства з усіма його позитивними і негативними наслідками.

В середовищі наукової школи характерним є розгляд науково-дослідної роботи як інструменту фахової самореалізації і засобу прилучення до справжнього, живого відтворення історичного минулого, занурення в глибинні пласти та потаємні надра минулого, відтворення того, що ми мали, але його в нас забрали і знищили, застосування різноманітних форм підтримки і заохочення наукових ініціатив докторантів та аспірантів тощо.

Кафедру історії України і наукову школу професора А.Г. Філінюка часто називають науковим магнітом історичного факультету. Адже до нього тягнуться, приходять вдосконалювати наукову кваліфікацію не лише ви-

пускники університету, а й інших закладів вищої освіти. До прикладу, докторантуру кафедри закінчили та успішно захистили докторські дисертації випускники Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича, Київського національного університету імені Т. Шевченка, Рівненського інституту водного господарства. Під керівництвом завідувача кафедри закінчували аспірантуру і захищали кандидатські дисертації випускниці Національного університету «Острозька академія» і Київського національного університету імені Т. Шевченка. На другому курсі аспірантури навчається випускник Київського національного транспортного університету О. Ребрик, який перед вступом до неї за пропозицією вченого закінчив магістратуру історичного факультету. Нині готує докторську дисертацію викладач Жешувського університету (Республіка Польща), кандидат гуманістичних наук з історії Б. Янушкевич. У когось може закрастися сумнів про якість виконання дисертаційних досліджень. Однак він розвіюється відразу ж як тільки ознайомляться з їх текстами та особливо, коли пересвідчатися в тому, що їх опонували кращі фахівці-історики України і що захисти відбувалися в різних спеціалізованих вчених радах.

На час написання цієї статті у науковому доробку Анатолія Григоровича більше 550 праць, серед яких понад сорок індивідуальних і в співавторстві монографій, брошур, навчальних посібників[21]. Ними вчений заявив про себе як високопрофесійний фахівець історії України кінця XVIII – початку XXI століття. В межах цієї публікації їх неможливо навіть назвати. Тому зазначимо, що дослідження проблеми розвитку України наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття поставило перед керівником і членами наукової школи низку теоретичних і методологічних питань щодо осмислення, наукового визначення і трактування багатьох понять і категорій, як от Правобережна Україна, регіон, окраїна, інкорпораційна політика, приєднання, колоніальне становище тощо. Спираючись на аналіз літератури і джерел, історик у своїй головній монографії «Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації»[22], докторській дисертації[23], інших монографіях[24; 25] і численних статтях у наукових виданнях обґрунтував сучасне розуміння понятійно-категоріального апарату, що епізодично, фрагментарно і безсистемно з'являвся в літературі й об'єктивно не розкривав суспільних змін і соціальних трансформацій, котрі відбувалися після 1793 року, переконливо довів про насильницьку анексію великого українського народу внаслідок поділів Речі Посполитої та реалізацію на його теренах самодержавної політики інкорпорації, що охопила всі сфери суспільного життя і спрямовувалася на перетворення великого українського народу в окраїну і периферію Російської імперії. Автор переконливо довів, що в політиці самодержавства завдання адміністративної організації Правобе-

режної України мала пріоритетне, навіть у порівнянні з господарським освоєнням значення. Тому символи влади, а не освоєння території чи плоди її господарської експлуатації були свідченням приєднання території. Як результат, із цієї причини адміністративні перетворення в українських селах, як правило, передували поземельним змінам. На переконання історика, побудова адміністративної вертикалі, що доходила до кожного жителя населеного пункту, заповнення владного вакууму, стали першими кроками на новому просторі імперії. Згодом поліпшення управління регіоном передбачало скорочення адміністративної дистанції між органами, які приймали рішення, та сферою його реалізації. Особлива увага царизмом приділялася можливостям місцевого рівня влади в реалізації фіскальної функції держави.

В першій половині XIX століття прагнення центру поширити на всю територію імперії загальноросійську систему управління, посилити російський елемент в окраїнах – національних регіонах, включаючи Правобережжя, в тому числі й Поділля, передбачало врахування місцевої специфіки. Оскільки увага царизму значною мірою була прикована до інших регіонів, зокрема Кавказу, Польщі, Бессарабії, Фінляндії та до революції в Європі, він не зумів виробити теоретично осмислену регіональну політику, що викликало певну непослідовність урядових дій. Більше того, розширення самостійності місцевої адміністрації супроводжувалось посиленням її свавілля та зниженням підконтрольності Правобережжя центру. Ситуація ускладнювалась, з одного боку, посилення польського впливу, з іншого – появою на губернському рівні органів міністерського підпорядкування, що спричинило існування в регіоні двох ліній реалізації принципів влади: територіальної та галузевої.

Центральними в полі зору знаного історика такі актуальні питання з історії України кінця XVIII – початку XXI століть, як: сучасне теоретичне та фактографічне осмислення місця і ролі України, зокрема Правобережжя, в державному та суспільному організмі Російської імперії, значення самодержавної влади та впливу на історичний поступ українського народу; місце імперської ідеології та імперської інкорпораційної практики Росії в українських землях; стан і розвиток національного та етноконфесійного питань в умовах метрополії; історія розбудови Російської імперії та організація управління українськими територіями й перетворення їх в окраїні і периферійні; власне регіональні процеси та історія регіонів України в імперській Росії. Якщо російські дослідники і визнають анексію російським самодержавством більшості українських земель в останній третині XVIII століття, то у XX – на початку XXI століття неминуче іменують це як приєднання або возз'єднання. Вони насамперед акцентують, що несправедливість імперського гніту компенсувалась захисною функцією імперії, яка

гарантувала народу захист як від зовнішніх, так і внутрішніх катаклізмів й тим самим забезпечувала стійкість у системі життєдіяльності, модернізаційним впливам центру на периферію. На переконання професора, при цьому в літературі продовжують стверджувати про українців як частину великого російського народу, ігнорувати факти політико-правового, національного та етноконфесійного нерівноправ'я і водночас продовжують розчленовувати українців за мовною ознакою, ділити за релігійними конфесіями, розділяти за ідеологічними ознаками та розмежовувати територіально.

Провідною в науковій спадщині А.Г. Філінюка є вироблена на основі осмислення російської історіографії теза про нав'язування українцям і світовій спільноті такого ставлення до України, щоб вона не мала своїх національних і державотворчих спрямувань, щоб українці не стали самостійними суб'єктами життєдіяльності суспільства і держави. Для цього всі українські діячі, які боролися на своїй території і за свої власні інтереси, зображаються і розцінюються виключно у негативному ракурсі. Історичні уроки, що випливають із потужного наукового доробку вченого, полягають у тому, що сама українська нація має взяти під свій контроль націотворчі та державотворчі процеси й посісти своє домінуюче становище. Адже національна держава – це насамперед результат розвиненої, ідейно і політично зрілої нації, котра усвідомлює своє право і відповідальність за свою керівну роль у суспільстві.

Ці та інші наукові положення відображені у численних публікаціях доктора історичних наук, професора А.Г. Філінюка, які побачили світ у вітчизняних та зарубіжних авторитетних журналах і наукових збірниках. Серія статей історика опублікована в «Енциклопедії сучасної України», «Енциклопедії освіти Хмельниччини», тритомному виданні «Кам'янець-Подільський державний університет в особах», у багатотомних історико-меморіальних виданнях «Книга скорботи України. Хмельницька область», «Книга пам'яті України. Хмельницька область». Професор А.Г. Філінюк показує членам наукової школи особистий приклад як організатор, співорганізатор та учасник більш як 300 зарубіжних, міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових форумів і конференцій.

Багато уваги вчений приділяє редакційній роботі, насамперед як багаторічний відповідальний редактор фахового наукового видання «Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки», науковий співредактор наукового видання «Науковий вісник «Межибіж». Значним науковим здобутком професора є також членство в редколегіях кількох сотень наукових фахових видань, краєзнавчих збірників і матеріалів конференцій. Йому також належить провідна роль гаранта в акредитації освітньо-професійної програми першого (бакалавр-

ського) рівня та у ліцензуванні й акредитації освітньо-наукової програми третього рівня (освітньо-наукового) з підготовки докторів філософії з гуманітарних наук за спеціальністю 032 – Історія та археологія та розробці методичних порад і необхідних організаційних й контролюючих матеріалів для вступу до аспірантури за тією ж спеціальністю, а також навчально-методичного комплексу з методології виконання дисертаційних робіт для зарахованих на навчання аспірантів.

При кафедрі історії України з 2013 року функціонує Міжнародний центр досліджень процесів націєтворення у Європі. Восени 2019 року з ініціативи професора А.Г. Філінюка було укладено угоду між історичним факультетом та Історичним інститутом UJD імені Яна Длугоша в Ченстохові (Республіка Польща), завдяки чому в листопаді 2020 року спільно з Донецьким національним університетом імені Василя Стуса проведено міжнародну науково-практичну конференцію «Доля поляків і доля Вітчизни: погляд крізь століття – II». Особисто завідувач кафедри історії України та керівник наукової школи А.Г. Філінюк й інші науково-педагогічні працівники кафедри брали активну участь у підготовці та роботі шести міжнародних наукових конференцій «Україна і Велике князівство Литовське в XIV-XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі», які традиційно раз у два роки проводяться на базі Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка спільно з Інститутом історії України НАН України [26, с. 225].

В рамках міжнародного наукового співробітництва активно виконуються дисертаційні дослідження. Зокрема, під керівництвом професора А.Г. Філінюка підготовлено й захищено дисертації В. Логвінової «Володимир Січинський в науковому, громадському і освітянському житті України та української еміграції (перші десятиріччя – початок 60-х рр. XX ст.» (2008 р.) і Л. Левандовської «Перемишльська філія товариства українських наукових викладів ім. П. Могили в громадсько-політичному житті Галичини (1909-1939 рр.)» (2015 р.) на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, а Ю. Клімчука «Українці в антинацистському Русі Опору Франції та Італії у роки Другої світової війни» (2021 р.) – на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю історія та археологія. Останнє дисертаційне дослідження спричинило налагодження тісних наукових зв'язків його наукового керівника і автора з багатьма вченими не лише України, а й Бельгії, Італії, Франції, Швейцарії. Про європейське спрямування кафедри історії України та її очільника свідчить налагодження творчих зв'язків кафедри історії України з директором бібліотеки української діаспори у Великобританії в її столиці Лондоні, пані докторкою Л. Пекарською, яка, в розвиток системної наукової співпраці,

у травні 2021 року надіслала науковій бібліотеці університету понад 240 книг.

Щоб досягнути того, чого досяг і зробив доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка А.Г. Філінюк, іншим потрібно було б декілька життів. «Є мета, і я до неї йду. Якщо треба, то готовий віддати всі свої сили для її досягнення», - говорить професор. Займаючи тривалий час високі посади й володіючи великими повноваженнями, він ніколи не зловживав ними, завжди ставив державні й громадські справи вище особистих.

Анатолій Григорович усім своїм єством, усією душею відданий Україні. Це трибун, державотворець, борець, громадянин, людина, яка не може миритися з неправдою та несправедливістю. Від цього йому не завжди легко і комфортно в житті, він зазнає багато душевних страждань. Але інакше він жити не може. А.Г. Філінюк не став дуже багатим матеріально, але духовно, творчо, науково він є надзвичайно багатою людиною. Як річка у час весняної повені вбирає в себе потужні потоки води і наповнює своє русло могутньою енергією, так і Анатолій Григорович сповнений творчими планами, реалізація яких сприятиме зміцненню молодій Українській державі. Умудрений великим життєвим досвідом з подивом спостерігає він за тим, як чимало людей (а серед них і висококласні спеціалісти), які могли б своїми знаннями, досвідом прислужитися народу, витрачають багато енергії, часу і матеріальних коштів, щоб зайняти певну посаду в органах влади, бути обраним депутатом ради хоча б будь-якого рівня. На думку професора нормальним, мислячим людям у владі робити нічого – це поле інтриг, підніжок, грошей і понтів. Туди рвуться лише нереалізовані, зажаті і жадібні наполеончики. У більшості з них уявлення про правильну, моральну світобудову відсутнє. Виграє той, хто обманює, хитрощами або насильством, підступом досягає своєї мети.

Обравши ще в юності своїм життєвим компасом совість, вчений твердо й непохитно, не дивлячись на будь-які обставини не звертає з цієї дороги вже кілька десятиліть. Навіть коротка розмова з такою прекрасною і благородною людиною, серце якої запрограмоване на добро, як А.Г. Філінюк, облагороджує душу, поліпшує настрій, налаштовує на добрі справи, породжує прагнення бути в усьому схожим на нього.

Автори повністю погоджуються з висловленими роздумами про роль і значення постаті професора А.Г. Філінюка в історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка авторитетного в науковому світі вченого, доктора історичних наук, професора, багаторічного ректора університету, академіка Академії наук вищої освіти України, Заслуженого працівника освіти України, кавалера ордена «За

заслуги» III ступеня, Почесного красзнавця України, лауреата багатьох всеукраїнських і регіональних наукових премій О.М. Завальнюка, який значає: «Як історик, педагог, інтелектуал, гуманіст і патріот, сильна, цілеспрямована, високо організована, потужна в організаторському, науковому, освітньому, громадському і людському вимірі особистість, він творить нові наукові ідеї, задуми, проекти, дбає про високий якісний рівень майбутніх кадрів істориків, душею і серцем вболіває за Україну, її теперішній і завтрашній день, черпає із своєї любові до рідного краю непохитну віру в кращі прийдешні часи, як для науки, вищої школи, так і всього суспільства. Про його життєвий і творчий шлях гарно і детально розповідають з півдесятка праць біографічного характеру, підготовлені і опубліковані його друзями, товаришами, колегами до різних подій. Однак узагальнений у них матеріал не встигає за потужною ходою вченого, його сміливими широкими планами, діяльністю у освітній, науковій і громадській сферах. Тож на часі взятися за ґрунтовне дослідження про А.Г. Філінюка, який знаходиться у розквіті творчих сил, виношує нові сміливі плани розвитку кафедри, у яких представлена досить потужна складова самого завідуючого»[27, с. 538]. Такою людиною, як А.Г. Філінюк, по праву може пишатися великий і могутній, мудрий український народ.

Джерела та література

1. Попович М. Еліта як соціальний феномен// Еліта і цивілізаційні процеси формування націй. – К., 2006. – С. 11.
2. Завальнюк О.М. Вчений, інтелектуал, педагог, гуманіст, патріот (до 60-річчя доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України Анатолія Григоровича Філінюка)// Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Випуск 6. – На пошану професора А.Г. Філінюка. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С. 9-36; Завальнюк О.М., Петров М.Б. Творчий шлях до вершин науки та педагогічної діяльності Анатолія Григоровича Філінюка// Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Т. 11. – Кам'янець-Подільський, 2008.- С. 484-496; Завальнюк О.М. Славний син України// Анатолій Філінюк: на службі української освіти й науці (з нагоди 60-річчя від дня народження і 35-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка). – Кам'янець-Подільський, 2013.- С. 3-34; Завальнюк О.М. Філінюк Анатолій Григорович// Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Т. 2. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 527-552; Завальнюк О.М. Філінюк Анатолій Григорович// Подільські науковці й освітяни: звершення в ім'я незалежної України. Персональний вимір. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 518-553; Григоренко О.П. Плече надійного друга професора Анатолія Філінюка//

- Авторитетний педагог, відомий історик, досвідчений керівник Анатолій Григорович Філінюк (до 65-річчя від дня народження та 40-річчя педагогічної і наукової діяльності). – Кам'янець-Подільський, 2018. – С. 36-41; Григоренко О.П. Педагог, науковець, керівник і неординарна особистість// Анатолій Філінюк: на службі українській освіті й науці (з нагоди 65-річчя від дня народження і 35-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка). – Кам'янець-Подільський, 2013. – С. 168-173; Григоренко О.П., Григоренко Л.О. Самовідданий сівач правдивого українства: уродженець Ізяславщини професор А.Г. Філінюк// Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення. Матеріали міжнародної історико-краєзнавчої конференції, м. Шепетівка, 19 листопада 2015 р. – Шепетівка, 2015. – С. 516-525; Баженов Л.В. Діяч краєзнавчого руху, дослідник історії Поділля-Хмельниччини (професору Анатолію Григоровичу Філінюку – 60)// Краєзнавець Хмельниччини. Науково-краєзнавчий збірник. – Випуск 5. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С. 164-168; Філінюк Анатолій Григорович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України// Доктори історичних наук, професори Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.- Кам'янець-Подільський, 2013. – С. 468-484 та ін.
3. Організатор науки, вчений (Філінюк А.Г.) // Кам'яничани – заслужені працівники України. Розповіді про кам'ячан, які працюю, трудовими досягненнями уславили місто над Смотричем, Подільський край. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С. 229-230.
  4. Вервес Ю. Карл Лінней. Король систематики // Україна молода. – 2007. – 7 червня. – С. 12.
  5. Григоренко О.П., Григоренко Л.О. Самовідданий сівач правдивого українства: уродженець Ізяславщини професор А.Г. Філінюк// Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення. Матеріали міжнародної історико-краєзнавчої конференції, м. Шепетівка, 19 листопада 2015 р. – Шепетівка, 2015. – С. 516.
  6. З спогадів доктора історичних наук, професора А.Г. Філінюка.
  7. З сімейними архіву доктора історичних наук, професора А.Г. Філінюка.
  8. Григоренко О.П. Професор А.Г. Філінюк – авторитетний педагог, відомий історик, досвідчений керівник і непересічна особистість// Ізяславщина від давнини до сучасності. Науково-краєзнавче видання. – Ізяслав, 2013. – С. 136.
  9. Прокопчук В.С. Сходинами національного відродження: перші свята козацької слави на полі Пилявецької битви// Козацька доба в історії України та Південно-Східної Волині. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Хмельницький, 2013. – С. 106-109.
  10. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2555. – Арк. 22, 23.

11. Ключ Ігор. Народження Народного руху України на Хмельниччині// Джерело. – 2017. – С. 3.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2556. – Арк. 42.
13. Завальнюк О.М. Філінюк Анатолій Григорович// Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Т. 2. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 539.
14. Доктори наук, професори Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2013.- С. 473.
15. Копилов С.А., Газін В.П. Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 27.
16. Філінюк А.Г., Опря І.А. Декан Л.В. Баженов: здобутки і об'єктивні проблеми в розвитку історичного факультету// Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Т. 25. - Кам'янець-Подільський, 2018. – С. 705-706.
17. Завальнюк О.М. Баженов Лев Васильович// Подільські науковці і освітяни: звершення в ім'я незалежної України. Персональний вимір. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 73.
18. Філінюк А.Г. Освітні, наукові, краєзнавчі, громадські горизонти академіка Лева Баженова (до 75-річчя від дня народження)// Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Вип. 13. – Кам'янець-Подільський, 2020. – С. 9.
19. Філінюк А.Г. У пошуках нової якості історичної освіти та історичної правди. До 20-річчя створення кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С. 39-40.
20. Філінюк Анатолій Григорович: сторінки біографії// Авторитетний педагог, відомий історик, досвідчений керівник Анатолій Григорович Філінюк (до 65-річчя від дня народження та 40-річчя педагогічної і наукової діяльності). – Кам'янець-Подільський, 2018. – С.10.
21. Біжучий архів кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка за 2021 рік.
22. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 728 с.
23. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: інкорпорація до складу Російської імперії. – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – К., 2013. – 40 с.
24. Філінюк А.Г., Ігнатєва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття). – Кам'янець-Подільський, 2006. – 316 с.

25. Філінюк А.Г., Сидорук С.А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1784-1794 рр. Суспільно-політичний, соціально-становий і демографічний аспекти: сучасний дискурс. – Кам'янець-Подільський, 2017. – 348 с.
26. Філінюк А., Глушковецький А., Комарницький О. Наукові форуми в Кам'янець-Подільському центрі наукових гуманітарних студій // Український історичний журнал. – 2020. – № 1. – С. 225.
27. Завальнюк О.М. Філінюк Анатолій Григорович // Подільські науковці й освітяни: звершення в ім'я незалежної України. Персональний вимір. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 538
28. Дані про авторів

Єсюнін С.М.

м. Хмельницький

ЗАБУДОВА ТА АРХІТЕКТУРА МІСТА ПРОСКУРОВА У 20-х – 30-х РОКАХ ХХ ст.

У статті розглянуті особливості забудови міста Проскурова (нині – Хмельницький) у 20-х – 30-х рр. ХХ ст., загальні тенденції міського будівництва та напрямки розвитку архітектури, які формувались під впливом тоталітарної радянсько-партійної системи та фактору присутності великої кількості військ.

Ключові слова: *збудова, будівництво, архітектура, окрмісьгосп, комунгосп, житлоспілка, військобуд, генеральний план, Проскурів.*

З 18 листопада 1920 р. у місті Проскурові (нині – Хмельницький) була встановлена радянська влада. За короткий час відбулись кардинальні зміни у всіх сферах життя міста, у т.ч. у питаннях міського будівництва та архітектури.

Зміна суспільного ладу, націоналізація нерухомості, ресурсів і засобів виробництва та впровадження радянсько-партійної системи керівництва призвели передусім до зміни принципів та методів ведення будівництва. На заміну великим приватним забудовникам прийшли державні – в особі відомств, установ, підприємств. Проте, більшовикам не вдалося повністю відмовитися від приватних та кооперативних форм господарювання, які радянською владою були відновлені на початку 1920-х рр. після запровадження НЕПу. Саме у цей період у містах не вистачало коштів для побудови нового житла, отож радянська влада дозволила індивідуальне приватне

будівництво, а також почала залучати особисті заощадження громадян через систему житлової кооперації.

У Проскуріві великих підприємств та значних установ, які у 1920-х – 30-х рр. могли би виступати забудовниками, не було. Здійснювати будівництво мало можливість лише військове відомство, адже у 1921-1925 рр. в місті сформувався потужний гарнізон – розмістились штаб кавалерійського корпусу Червоного козацтва, штаб і чотири полки 1-ї Запорізької дивізії Червоного козацтва та інші військові частини. Радянсько-партійне керівництво на армію грошей не шкодувало, тим більш у прикордонній смузі, в якій розташовувався Проскурів. Іншим забудовником у місті був окружний відділ місцевого господарства (окрмісцьгосп). Після того, як у березні 1923 р. Проскурів став адміністративним центром Проскурівської округи¹, саме він взяв на себе керування комунальними закладами та підприємствами, питаннями будівництва, ремонту та благоустрою². При окрмісцьгоспі у 1926 р. почала діяти будівельна контора «Комунбуд» [19]. Ще один забудовник сформувався близько 1925 р., коли було створено кооперативне об'єднання «Окржитлоспілка». До нього увійшли дрібні житлові кооперативи (7 житлоорендних та 6 житлобудівельних), яким міська рада надавала землю та дозволи для будівництва. Для підсилення можливості ведення більш масштабних будівельних робіт, до «Окржитлоспілки» у 1926 р. були передані цегельно-черепичний завод на передмісті Високе, цегляний завод на передмісті Дубове, деревообробний завод, лісопилку, вапняковий кар'єр при залізничній станції Сербинівці [1, ст.638]. І нарешті – індивідуальні приватні забудовники. Як вже зазначалось вище, за відсутністю у держави коштів на житлове будівництво, радянська влада дозволила приватне будівництво – з 1924 р. міська рада почала виділяти земельні ділянки під індивідуальну забудову. Однак через скромний бюджет городян, чимало ділянок тривалий час залишались незабудованими, а серед новобудов переважали примітивні, здебільше глинобитні хатинки сільського типу, які були розраховані на одну родину і склалися з 1-2-х, інколи 3-х невеликих кімнат з кухнею, без зручностей [11, арк.4] (*див. мал.1*).

У перше радянське десятиліття темпи нового будівництва у Проскуріві були доволі не високими. Фактично до 1925 р. в місті не було збудовано жодної будівлі. За цей час проскурівський окрмісцьгосп провів

¹ Округ був створений відповідно до постанови ВУЦВК № 311 від 7 березня 1923 року «Про адміністративно-територіальний поділ Поділля». Ліквідований у 1930 р.

² Проскурівський окрмісцьгосп припинив діяльність у 1930 р. зв'язку з ліквідацією округів. Його функції перейшли до Проскурівського міського відділу комунального господарства (комунгосп).

ремонт кількох будинків «старого фонду», точковий ремонт мостових та тротуарів. Лише восени 1925 р. окрмісцьгосп розпочав перше будівництво – по вул. Шевченка розгорнулось спорудження двоповерхового цегляного 6-ти квартирного житлового будинку. Як повідомила газета «Червоний кордон», цей будинок – «перша ластівка майбутнього нового міського будівництва Проскурова» [18]. Будували його за рахунок кредиту від Центрального комунального банку. Завершили будівництво 1927 р.¹

Того ж року, в районі цукрового заводу, по вул. Заводській, 42 був зведений двоповерховий будинок інтернату робітничої молоді Проскурівської кустарно-промислової школи², а по вул. Р.Люксембург (нині – вул. Грушевського, 74) – розгорнулось наймасштабніше в ті роки будівництво. Тут на місці пошарпаних одноповерхових будинків за два роки ударними темпами спорудили великий триповерховий житловий будинок (*див. мал. 2, 3*). Будівництво вела «Окржитлоспілка», яка отримала від Центрального комунального банку кредит 50 тис. карб. та з місцевого бюджету – 20 тис. карб. [20]. На будівництві одночасно працювало до 200 робітників, все робилося фактично без механізації – цеглу підвозили на підводах, розвантажували і носили на спинах у спеціальних дерев'яних ношах на поверхи. Для оздоблення будинку використовували спеціально привезену з Харкова візерункову плитку. І все це будівництво присвятили 10-й річниці жовтневої соціалістичної революції, про що засвідчив напис на аттику: «1927 / ІМЕНІ Х-Ї РОКОВИНИ ЖОВТНЯ /1928». Квартири в будинку одержали переважно представники партійної та військової верхівки міста [13, с. 113].

У 1929 р. поруч з цим «елітним» будинком, на розі вул. Р.Люксембург та Самусяка (нині – вул. Грушевського та Героїв Майдану), почали споруджувати ще один триповерховий будинок, але призначений вже для низових службовців та робітників. Цей будинок був принципово нового типу, насамперед в плані організації проживання – комунальний, з функціонуючою в ньому загальною їдальнею-кухнею, дитячою кухнею (на зразок міні-дитсадка), загальною «червоною» кімнатою для відпочинку та політосвіти. Новобудова одержала відповідну назву – «Новий Побут»³ (*див. мал. 4, 5*). Будівництво «комуни» тривало до 1932 р. Що цікаво, у довоєнний час цей будинок не мав власної номерної адреси. В усіх документах

¹ Будинок до наших днів не зберігся.

² Будинок зберігся до наших днів, використовується як житловий (вул. Заводська, 42).

³ У повоєнні роки «Новий Побут» передали педагогічному училищу, наприкінці 1960-х тут розмістився щойно створений перший виш Хмельницького – технологічний інститут побутового обслуговування. У 1980-х рр. будинок був визнаний аварійним й знесений. На його місці спорудили «Промінвестбанк», приміщення якого з 2020 р. перейшло до коледжу університету економіки та підприємництва.

і на поштових конвертах так і писали: Проскурів, «Новий Побут» [3, арк. 79].

Наприкінці 1920-х рр. долучилось до житлового будівництва військове відомство – за типовим проектом було споруджено 5 одноповерхових з мансардою котеджів для командного складу 1-ї Запорізької дивізії Червоного козацтва¹. До цього військове відомство вело лише спеціалізоване будівництво на території військових частин – збудували три цегляні стайні, приміщення військових складів та майстерні (1926-1928 рр.).

Одночасно з першими житловими новобудовами, наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. в Проскуріві збудували ряд комунальних об'єктів та культурно-освітніх закладів. Зокрема, у 1928-29 рр. спорудили міську електростанцію, у 1928-29 рр. – польський народний дім у Гречанах², у 1929-32 рр. – комунальну лазню та механічну пральню, у 1934 р. – російську школу №10 по вул. 25-Жовтня³ (див. мал.6), у 1934-36 рр. – українську школу №6 по вул. Самусяка⁴ (див. мал.7).

Серед названих новобудов цікавим досвідом стало будівництво комунальних підприємств – електростанції та лазні. Місто не мало коштів для реалізації подібних проектів, тому пішло на взаємовигідну співпрацю з зацікавленими представниками.

Для будівництва міської електростанції біля Поштового переїзду (ріг сучасних вул. І. Франка та Пушкіна) місцева влада залучила акціонерне товариство «Електрика» (Київ), яке розробило проект та взяло на себе значну долю фінансування. Урочиста закладка нового будівництва відбулась 1 травня 1928 р., завершення у червні 1929 р., введення електростанції в дію у 1930 р. (див. мал.8). Було встановлено два дизелі по 400 кін. сил кожен із загальною потужністю 500 кВт. Електростанція дала світло місту,

¹ Споруджені котеджі за типовим проектом по пров. Остаповича (нині – пров. Володимирський) за №№ 2, 4, 6, 8, 10. В них надавали службове житло для командного складу полків дивізії Червоного козацтва. Серед командирів полків було чимало відомих радянських військових, зокрема – М. Гусєв, П. Жмаченко, І. Манагаров, а також Микола Федоров (1896-1971), батько відомого офтальмолога, академіка Святослава Федорова (народився у 1927 р. в Проскуріві). Наприкінці 1990-х рр. власники будинків №№2, 4 зробили добудови, а будинок №10 був взагалі знесений. Без значних перебудов на 2020 р. залишались будинки №№6, 8.

² Побудований на кошти (бл. 30 тис. крб.) польської громади міста та приміського села Гречани. У народному домі діяли школа з польською мовою викладання, гуртки, бібліотека та дитячий садок. У середині 30-х рр. припинив свою діяльність. У подальші роки у будинку містилися різні установи. У 2016 р. відданий у користування Хмельницького обласного осередку спілки поляків (вул. Вокзальна,59).

³ Середня російська школа №10 була створена у 1927 р. У 1934 р. для неї збудували нове приміщення, яке у 1970-х рр. після добудови передали міжшкільному навчально-виробничому комбінату (вул. Проскурівська,61).

⁴ Будівля зберіглась до наших днів без змін. Нині використовується для початкових класів ліцею №17 (вул. Героїв Майдану,5)

приміським селам Заріччя та Гречани, передмістю Ракове [5, арк.19-20; 21].

Нижче електростанції, по вул. Речка (нині – вул. І. Франка, 28), у 1929 р. розгорнули будівництво комунальної лазні. В її спорудження активну участь взяло військове відомство, адже місцевий гарнізон домовився з міською владою на спільне використання підприємства. Розробку проекту лазні було здійснено під наглядом найавторитетнішого у країні фахівця в галузі санітарно-технічного будівництва – харківського професора Якова Ніколіна¹. Після врахування зауважень професора, проект затвердила військова будівельно-технічна комісія при НКВС УСРР (*див. мал.9*). Значні корегування до креслень внесли під час будівництва – зменшили обсяги будівлі, дещо змінили вигляд фасаду та розташування деяких приміщень [10, арк.1]. Нарешті, у 1932 р. комплекс лазні, до якого увійшли також котельня і механічна пральня, був введений у дію (*див. мал.10, 11*). Нове комунальне підприємство одержало назву «Гарнізонна та цивільна комунальна лазня імені 12-річчя Жовтня». Проскурівська лазня стала найбільшою в області, а механічна пральня взагалі єдиною на весь регіон. Пропускна спроможність лазні – 1000 чоловік за зміну. Загальне відділення (для цивільних) мало 41 місце, «ванні» кімнати – 22, військове відділення – 75. Отож, проскурівська лазня у 1930-х обслуговувала, переважно, військових. Тому не дивно, що ставлення до неї було, як до важливого стратегічного об'єкту. Постійний контроль відчувався з боку санітарного відділу Київського військового округу і міської комендатури, постачання пального для котельні контролював Комунгосп УРСР [5, арк.24-28].

Новий етап у розбудові міста почався у 1935 р. Проскурів знову став адміністративним центром округу², утворення якого на цей раз було підпорядковано реалізації міліарних планів вищого керівництва «країни Рад». Саме у 1935 р. уздовж західного кордону СРСР було створено 14 прикордонних округів (шість з них в УРСР), в яких розгорнулось масштабне концентрування військ, створення потужних гарнізонів та другій

---

¹ Яків Ніколін (1873-1933) – народився у Володимирській губернії, у 1897 р. закінчив Санкт-Петербурзький інститут шляхів сполучення. У 1906-1915 р. викладач, професор Томського технологічного інституту, у 1922-1929 рр. – професор, зав. кафедри будівель спеціалізації та санітарної техніки Харківського технологічного інституту, у 1930-1933 рр. – професор Харківського інженерно-будівельного інституту, автор ряду наукових паць з проблематики санітарної техніки, каналізації, водогонів тощо.

² Округ був створений відповідно до постанов ЦВК СРСР від 1.04.1935 р. «Про утворення в УСРР шести округів» та ВУЦВК від 4.05.1935 р. «Про створення округів на території Київської та Вінницької областей».

етап будівництва укріплених районів т.зв. «Лінії Сталіна»¹. Всі окружні центри ставали важливими військово-стратегічними пунктами, в яких формувалась розвинута військова інфраструктура та гарнізони. Проскурів став адміністративним центром одного з таких округів та військовим форпостом на південно-західному кордоні СРСР. Саме Проскурів був обраний головним місцем зосередження військ Київського особливого військового округу перед операцією з приєднання Західної України (1939) та військ Південного фронту перед приєднанням Північної Буковини та Бессарабії (1940) [15, с.113-123]. До міста прибули нові військові частини, розмістився штаб 5-ї армійської групи, розпочалось будівництво нових військових містечок, облаштування військового аеродрому. У 1936-38 рр. розгорнулось будівництво Проскурівського укріпленого району. Всі будівельні роботи проводились силами Військобуду, зокрема у Проскуріві – 105-ї дільниці Військобуду («Военстрой-105»).

Масштаби військового будівництва в Проскуріві у другій половині 1930-х рр. вражають. За короткий час були споруджені: військове містечко у передмісті Ракове² (див. мал.12), військове містечко танкової бригади поблизу залізничного вокзалу³ (див. мал.13), гарнізонний госпіталь на 400 ліжок у передмісті Ракове⁴, 15 чотириповерхових житлових будинків для

¹ Укріплений район (УР) – лінія фортифікаційних споруд довжиною 80–120 км по фронту з глибиною оборони до 4 км. Являла собою комплекс вузлів оборони, які складалися з бетонних фортспоруд й дерево-земляних вогневих точок. Виділяють три етапи будівництва УРів. На першому (1929-36) та другому (1936-39) УРи зводились вздовж «старого кордону» СРСР, на третьому (1939-41) етапі – на приєднаних землях Західної України та Західної Білорусії. Упродовж 1928-36 рр. було облаштовано 13 УРів, у 1936-39 рр. – ще 8. Серед них Шепетівсько-Ізяславський, Старокостянтинівський, Проскурівський, Кам'янець-Подільський.

² Містечко для військ табірної збору збудували у 1936-1938 рр. на вільній землі на схід від передмістя Ракове. Спорудили п'ять чотириповерхових будинків для офіцерів, вісім триповерхових казарм, будівлю штабу, їдальню, бокси для техніки, стайні, неподалік організували полігон. Містечко використовували для зосередження військ Київського особливого військового округу перед операціями з приєднання Західної України (1939) та Буковини (1940). Під час нацистської окупації (1941-44) розміщувався табір військовополонених «Шталаг-355», у 1945-68 рр. – 31-а танкова Вісленська дивізія, у 1960-99 рр. – 19-та ракетна дивізія. У 1999 р. більша частина казарм передані під житло, менша залишилась у відомстві ЗСУ.

³ Військове містечко (3 триповерхові казарми, будівля штабу, шпиталь, бокси для техніки тощо). У розробці проектної документації, інженерних роботах та будівництві брали участь фахівці з Німеччини. У містечку розквартирувалась 17-та механізована бригада (створена 1935 р., з 1938 р. – отримала назву 23-я легкотанкова бригада). У 1945-58 рр. розміщувалось Проскурівське танкове училище, у 1958-69 рр. – підрозділи 17-ї гвардійської мотострілецької дивізії, у 1970-92 рр. – Хмельницьке вище артилерійське командне училище, з 1992 р. – Інститут прикордонних військ України (згодом Національна академія прикордонної служби України).

⁴ Будівля зберіглась без змін (вул. Чорновола,122). Нині – Хмельницький військовий госпіталь (в/ч А-2339).

офіцерського складу – т.зв. ДОСи – «дома офіцерського состава»¹ (див. мал.14). Було розширено військове містечко колишніх «міських казарм» (нині – в/ч по вул. Толстого,4) – збудовано дві триповерхові казарми та господарські будівлі. У 1939 р. на центральній вулиці міста був споруджений просторий двоповерховий Будинок Червоної армії² [6, арк.35] (див. мал.15). Також, для дітей командного складу гарнізону, здебільше за кошти військового відомства, частково міські, збудували у 1937 р. – середню російську школу по пров. Остаповича (нині – пров. Володимирський,12), поруч з нею у 1940 р. – дитячі ясла на 120 місць. Серед названих новобудов відзначимо середню школу³, яка має монументальний, урочистий вигляд та є одним із найкращих зразків довоєнної забудови Проскурова (див. мал.16). Побудована за типовим проектом відомого архітектора з проектного бюро «Шкілпроект» Народного комісаріату освіти УРСР Олексія Повстенка⁴, який на всеукраїнському конкурсі архітекторів цей проект отримав другу премію [17].

¹ ДОСи споруджувались за типовим проектом Військобуду, який був реалізований у багатьох містах СРСР та області (у т.ч. в Шепетівці, Старокостянтинові). У двох кварталах між вулицями Шевченка та 25-Жовтня (нині – вул. Проскурівська) збудували 8 ДОСів, у військовому містечку Ракове – 5, на початку вул. Пілотної (біля військового аеродрому) – 2, в центральній частині міста по вул. Старобульварній (нині – вул. Гагаріна,1) – 1.

² Урочисто відкритий наприкінці 1939 р. Після того як Проскурів став адміністративним центром Кам'янець-Подільської області (березень 1941 р.), у Будинку Червоної армії розташувався обком партії. В роки нацистської окупації (1941-44) тут перебував Гебітскомісаріат, після визволення у березні 1944 р. – повернувся обком партії. На початку 1950-х рр. обком отримав нове приміщення, отож будівля знову перейшла у розпорядження військових, змінивши свою назву на – гарнізонний Будинок офіцерів. У зв'язку з скороченням військ Хмельницького гарнізону, Будинок офіцерів у 2005 р. було розформовано, а його приміщення передано під навчальний корпус Хмельницького університету управління та права (вул. Проскурівська, 57).

³ Після введення в експлуатацію тут працювала середня російська школа №12. Під час нацистської окупації (1941-44 рр.) в приміщенні школи розміщувався госпіталь німецької армії. Після визволення Проскурова (березень 1944 р.) та ліквідації поділу шкіл за національними ознаками, школа почала діяти як середня №6. У 1980-х рр. праворуч до старої будівлі був прибудований чотириповерховий корпус. На початку 2000-х рр. старе приміщення передано в розпорядження економічного факультету університету управління та права.

⁴ Олекса Повстенко (1902-1973) – народився на Поділлі (с. Хащовата Гайсинського повіту), учасник Української революції 1917-21 рр. у складі військ УНР, закінчив Волинський індустріальний політехнікум та аспірантуру Харківського НДІ промислового будівництва, викладав у Харківському інженерно-будівельному інституті. З 1935 р. архітектор у Народному комісаріаті освіти УРСР (Київ), розробив проекти корпусів Черкаського педінституту та Кам'янець-Подільського сільгоспінституту, ряду шкільних будівель, бібліотек та клубів, які були реалізовані у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Кривому Розі, Донецьку та ін. Досліджував історію мистецтва та архітектури, з 1939 р. – член наукової ради Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей», з 1941 р. – директор

Будівництво об'єктів військового призначення заважало цивільному будівництву, адже в першу чергу ресурси (людські та матеріальні), механічні засоби та будівельні матеріали йшли для військових. Діяльність «Окржитлоспіки» була обмежена після того, як на початку 1930-х рр. з її підпорядкування вивели підприємства будівельних матеріалів. Відтепер цегельні та інші заводи були віддані місцьпрому та задовольняли в першу чергу потреби військових. Саме вони мали пріоритетне право на вироблену продукцію, залишаючи для місцевих потреб як правило некондицію. Цивільні будівельники вимушені були використовувати другосортну продукцію та вторинні будівельні матеріали. Зокрема, після закриття костюлу Св. Анни, його будівлю у 1936 р. міська рада постановила максимально розібрати для використання цегли, каменю, металу та дерева в комунальному будівництві [8, арк. 198-200; 12, арк. 66, 117].

Незважаючи на певні труднощі, у другій половині 1930-х рр. в Проскуріві було збудовано за рахунок місцевого та державного фінансування ряд цивільних споруд житлово-соціального призначення – п'ять житлових багатоквартирних будинки (1935-41)¹, дитячі ясла по вул. Остаповича (1936-37)², корпус міжрайонної лікарні на Новому Плані №2 (1936)³, пологовий будинок по вул. Фрунзе (1937-38)⁴, готель по вул. 25-Жовтня (1936-39)⁵, кінотеатр імені Чкалова (1936-40). У 1936 р. розпочалось спорудження паротурбінної електростанції на 3000 кВт, яке наразі стало довгобудом і так не завершилось до 1941 р. [3, арк. 19-20]. Силами Південно-Західної залізниці у

цього музею. Під час Другої світової війни саме О. Повстенко врятував Софійський собор від знищення радянськими військами перед відступом у 1941 р. В роки нацистської окупації запроторений до концтабору в Німеччині. Звільнений у 1945 р. американцями, емігрував до США, працював за фахом у Вашингтоні, зокрема з 1959 р. – в архітектурному відділі канцелярії Капітолія.

¹ Триповерхові будинки по вул. Соборній, 69 (1935-37), Свободи, 53/1 (1936-39) та Грушевського, 85 (1939-40), двоповерхові будинки на вул. Володимирській, 80 (1940-41) та 87 (1939-40). Всі збереглись до наших днів фактично без змін.

² Споруджено за типовим проектом, який був реалізований у декількох містах УРСР (Київ, Харків, Одеса, Запоріжжя, Коростень та ін.). Після здачі у експлуатацію розміщувались міські ясла №1. Під час нацистської окупації (1941-1944 рр.) в приміщенні перебував госпіталь німецької армії. Після Другої світової війни ясла №1 були реорганізовані у ясла-садок №1, у 1981 р. – у дитячий садок №8 «Малютко» (вул. Володимирська, 70).

³ Після Другої світової війни міжрайонна лікарня реформована у обласну клінічну лікарню. Корпус був знесений під час розбудови лікарняного містечка у 1960-х – 70-х рр.

⁴ Споруджено за типовим проектом архітектора В. Дюміна, який був реалізований у декількох містах УРСР (у т.ч. Києві). До наших днів зберігся без змін, використовується медичними установи (вул. Кам'янецька, 76)

⁵ Споруджений за типовим проектом, мав 27 номерів. У 1959 р. готель припинив роботу, приміщення передано новоствореному Хмельницькому музичному училищу. З 2017 р. у зв'язку з переїздом навчального закладу до нової будівлі, приміщення колишнього готелю не використовується (вул. Проскурівська, 79).

1930-х рр. в залізничному містечку депо Гречани були збудовані адміністративна будівля та 4 двоповерхові житлові будинки (всі споруди по вул. Волочеській).

Серед названих новобудов заслуговує на увагу передусім кінотеатр імені Чкалова (нині – кінотеатр ім. Шевченка), проект якого розробив відомий київський архітектор Й. Каракіс¹. Він використав власний типовий проект кінотеатру 1934-35 рр., що був реалізований у ряді міст (у т.ч. Харків, Кривий Ріг, Вінниця), зменшивши для Проскурова масштаб будівлі, але зберігши зовнішній вигляд [13]. Спорудження кінотеатру почалося у 1936 р. (*див. мал.17*). Воно стало не лише найбільшим за всі попередні роки існування радянської влади в місті, але було навіть включено до республіканського плану розвитку народного господарства України. Урочисте відкриття кінотеатру планувалося на середину 1938 р., але... ударне будівництво перетворилося в довгобуд. У липні 1938 р. щойно призначений головою Раднаркому УРСР Д. Коротченко розіслав циркуляр у місцеві органи влади з вимогою поінформувати про стан справ на запланованих до введення в дію народногосподарських об'єктів. Представникам проскурівської міськради нічого не залишалося, як повідомити у доповідній в Київ наступне: «Кінотеатр на 500 місць. Під загрозою виконання урядової постанови про завершення будівництва в 1938 році» [9, арк.30-31]. Причина кволого будівництва – гостра нестача будівельних матеріалів, які йшли на спорудження «особливо важливих державних об'єктів». Під «важливими об'єктами» розумілося будівництво на території області «Лінії Сталіна» – системи укріплених районів, на спорудження яких у той час працювала практично вся промисловість будматеріалів краю. От так і вийшло, що будували кінотеатр замість запланованих двох років майже п'ять. Нарешті, 13 листопада 1940 р., відбулося урочисте відкриття кінотеатру ім. Чкалова, який одразу став гордістю міста і по праву ввійшов до числа найкращих в Україні (*див. мал.18*). І це не дивно – просторий кінозал, фойє, бібліотека, музично-оркестровий зал, буфети, найсучасніша на той час апаратура, – все було до послуг відвідувачів. До того ж, в архітектурно-просторовому плані нова будівля чудово завершила формування тодішньої центральної площі Проскурова: перед кінотеатром встановили пам'ятник В. Леніну, навпроти розташовувався будинок місь-

¹ Йосип Каракіс (1902-1988) – народився на Поділлі (м. Балта), закінчив Вінницьке реальне училище та архітектурний факультет Київського художнього інституту. З 1931 р. викладав у Київському інженерно-будівельному інституті та працював у різних архітектурно-проектних установах (військового відомства, наркомату освіти, промислового будівництва та ін.). Серед довоєнних проектів – Центральний Будинок Червоної Армії у Києві (1931), Будинки Червоної Армії у Вінниці (1935) та Новоград-Волинському (1936), художня школа на вул. Володимирській у Києві (нині Національний музей історії України, 1939) та ін. У повоєнні роки Й. Каракіс став автором понад 40 типових проектів шкільних будівель, які були реалізовані у багатьох містах СРСР (у т.ч. Хмельницькому).

квиконкому (нині міський військкомат), поруч, через будинок – театр (нині Будинок культури), а з тильного боку кінотеатру розкинувся центральний парк культури та відпочинку (нині – сквер ім. Шевченка) [7, арк.83-84; 13, с.28-29].

Так само затягнулось будівництво готелю по вул. 25-го Жовтня (нині – вул. Проскурівська, 79) – на розі з вул. Речка (нині – І. Франка). Потреба у спорудженні готелю виникла на початку 1930-х рр. На той час Проскурів був окружним центром, населення складало 33 тис. мешканців, але готельне господарство міста було надзвичайно слаборозвинуте – діяв усього один готель (міськомунгоспу) та гостеві кімнати на вокзалі залізничної станції Проскурів. Фактично для більшості, хто прибув до Проскурова у службові відрядження або за особистими справами, виникала проблема з ночівлею. Враховуючи незначні міські бюджети, питання з будівництвом готелю декілька років не брали до виконання. Лише у грудні 1935 р. було затверджене рішення про будівництво триповерхового готелю на 40-45 номерів та відведена земельна ділянка на розі вул. 25-го Жовтня та Дзержинського (нині – вул. Проскурівська та Свободи) [2, арк.1-27]. Проте, вже 1936 р. відмовились від цієї ділянки та обрали інше місце будівництва – ріг вулиць 25-го Жовтня та Речка (нині – вул. Проскурівська та І. Франка). До того ж, із-за гострої нестачі будівельних матеріалів та коштів, вирішено було будувати двоповерховий готель. Для реалізації обрали типовий проект з «кутовим» вирішенням будівлі. Будівництво розпочали лише 1937 р., здали в експлуатацію лише 1939 р. (*див. мал.19*). Готель мав 30 кімнат, з них – 27 номерів на 65 ліжок. Номери розташовувались на другому поверсі та у правому крилі першого корпусу. Ліве крило першого поверху займав ресторан. Дві кімнати при головному вході: ліворуч – адміністратор, праворуч – перукарня. Вартість будівництва склала 333 тис. крб. у цінах 1939 р. [5, арк.45-46].

Багатоквартирні житлові будинки споруджували або за типовими проектами, які отримували з Києва та Харкова, або за власними проектами окружної проектної контори Проскурівського окркомгоспу. Очолював контору архітектор А. Воробйов, який у 1935-37 рр. одночасно займав посаду окружного інженера. Зокрема, саме він розробив у 1935 р. проект кутового триповерхового будинку на 24 квартири по вул. К. Лібкнехта (нині – вул. Соборна, 69) [12, арк. 82] (*див. мал.20*).

Типовий проект було використано для спорудження у 1937-38 рр. пологового будинку по вул. Фрунзе (нині – вул. Кам'янецька, 76). Проект розробив відомий київський архітектор Василь Дюмін на замовлення Наркомздраву УРСР, його реалізували у Києві та ще декількох містах УРСР (*див. мал.21*). Пологовий будинок був розрахований на 30 ліжок, мав простору операційну, лабораторію та ін. приміщення [16, с.155].

Крім спорудження громадських будівель та багатоквартирних будинків, у 1930-х рр. продовжувалось індивідуальне будівництво. Так само, як попереднього десятиріччя, за відсутністю генерального плану, видача дозволів на спорудження приватних будинків в Проскуріві не регулювалась. Все це спричинило будівництво непоказових будинків у центральній частині міста, а також негативно позначилось на містобудівній ситуації загалом. Функціональне зонування у місті стало нераціональним, адже нова індивідуальна забудова мала низьку щільність.

Надія на покращення містобудівної ситуації з'явилась лише у 1937 р. – саме наприкінці цього року був затверджений перший у радянській історії Проскурова генеральний проект розвитку міста.

Ідея розробки такого проекту виникла у 1936 р. Того року уряд УРСР розпочав підготовку до чергової адміністративно-територіальної реформи, що планувалась на наступний рік та мала головну мету – для більш зручного управління поділити величезні області на менші. Зокрема, з Харківської області виокремити Полтавську, з Одеської – Миколаївську, з Київської – Житомирську. Постало питання розділення на дві частини й Вінницької області. Вирішили з трьох її прикордонних округів (Кам'янецького, Проскурівського та Шепетівського) утворити окрему область. На обласний центр у Раді народних комісарів УРСР запропонували Проскурів, як такий, що розташований на перетині залізничних та шосейних шляхів і має центральне географічне положення в новому регіоні. Але, виявилось, що у місті фактично не було адміністративних будинків, яких для функціонування обласного апарату потрібно було чимало. Не відповідала статусу адміністративного центру забудова та благоустрій міста. Отож, іншої альтернативи не було – центром новоутвореної області вирішили встановити Кам'янець-Подільський, що і було затверджено Постановою ЦВК СРСР від 22 вересня 1937 р. [22]. Область відповідно отримала назву Кам'янець-Подільська. Разом з тим, Раднаркомом УРСР ще 1936 р. було поставлено завдання перед партійним апаратом та міською владою Проскурова – за п'ятирічку вивести місто на рівень, який би відповідав статусу обласного центру.

Того ж 1937 р. архітекторами та інженерами харківського державного інституту проектування міст («Діпромiсто»)¹ був розроблений «Генеральний проект реконструкції м. Проскурова» [4, арк.1-62]. Підписали його директор-

¹ Інститут «Діпромiсто» було засновано у Харкові у 1930 р. Згідно Статуту, затвердженого Урядом УРСР, на інститут поклалися завдання планування міст і селищ міського типу, проектування житлових, цивільних і комунальних споруджень, науково-дослідна робота у галузі містобудування. Протягом перших чотирьох років були розроблені генеральні плани 27 міст, зокрема Запоріжжя, Донецька, Краматорська, Горлівки, Кривого Рогу, Одеси, Херсона, Миколаєва, Дніпропетровська, Полтави, Чернігова, Конотопа, Артемівська та інших.

головний інженер «Діпромiста» В. Новіков¹, керівник архітектурно-проектувальної майстерні М. Давидович², інженер М. Левіцький та старший економіст Головін. До текстової частини додавались креслення (*див. мал.22*).

План був розрахований на десять років: перша черга мала бути реалізованою до 1942 р., друга черга – до 1948 р. Проектанти передбачали, що за цей час населення міста збільшиться удвічі, та складатиме 57 – 60 тисяч мешканців.

Головна увага була спрямована на повну реконструкцію центральної частини міста, де повинна була зникнути одноповерхова забудова. Приблизькі єврейські квартали взагалі пропонувалось знести та зробити на їх місці відпочинкову зелену зону. Були визначені головні магістралі міста – це існуючі вулиці 25-Жовтня (нині – Проскурівська) та Фрунзе (нині – Кам'янецька), а також вулиця Шевченка, яку планувалось продовжити до теперішньої Володимирської. Крім того, Старокостянтинівське шосе повинно було отримати мостовий шляхопровід над залізницею, та далі через Дубове вийти на Кам'янецьке шосе (*див. мал.23*). Архітектори запроєктували п'ять нових майданів – два адміністративних, Привокзальний, Спортивний та площу Культури. Цікаво, що для Центрального міського майдану відводили місце поблизу парку імені Франка – де нині ми маємо меморіал «Вічний вогонь». Там передбачалась побудова Будинку Рад та комплексу триповерхових адміністративних будівель (*див. мал.24*). Інший адміністративний майдан планували створити у середині кварталу, що нині обмежений вулицями Проскурівською, Володимирською, Подільською та Грушевського, звільнивши його від одноповерхової забудови. Там передбачалось будівництво універмагу, поліклініки, музею, добудова до тильного боку театру (нині – міський Будинок культури) (*див. мал.25*). Ще один великий майдан – Культури, повинний був з'явитися на місці, де нині Дитячий Світ та «Либідь-Плаза». Цю площу мав би прикрасити величний Палац культури.

Окрім докорінної реконструкції центру, було заплановано розширення Проскурова за рахунок приєднання села Заріччя та розбудови на його північній околиці житлового масиву на 17 тисяч мешканців (район теперішнього проспекту Миру). Проектанти передбачали приєднання до міста й села Гречани, але як промислового району. Там мали спорудити ряд підприємств, серед яких найбільший в Україні цукровий комбінат.

Окрему увагу проектант приділили Південному Бугу та парковим територіям. У планах було проведення комплексу меліоративних робіт, спрямлення русла та організація у заплаві річки величезного «Лугопарку»

¹ Новіков Володимир Іванович – директор інституту «Діпромiсто» у 1933-1954 рр.

² Давидович М.Л. – один із ведучих фахівців інституту «Діпромiсто», керівник створеної 1934 р. при інституті архітектурно-планувальної майстерні №2

площею 101 га. Нині там, де у 1937 р. планували «Лугопарк» – маємо Палац творчості дітей та комплекс гіпермаркетів. На місці старого єврейського цвинтаря (нині – район по вул. Свободи від будівлі Держстандарту до вул. Прибузької) був запроєктований парк піонерів і жовтенят площею 8 га. На Привокзальному майдані, після реконструкції вокзалу, планували закласти сквер площею 3,5 га.

Проскурівська міська рада оперативне схвалила проект «Діпромiста» та почала його реалізовувати. Нарада при Проскурівському міськплані від 17 грудня 1937 р. встановила обсяги та порядок реалізації першої черги проекту [4, арк.83-84]. Перш за все вирішили добудувати у 1938-40 рр. вже розпочаті об'єкти. Одночасно почали проведення комплексу робіт у комунальній сфері – розширяли мережу водогону, було забрукувано десятки кілометрів вулиць і тротуарів. На 1941-42 рр. було заплановано більш грандіозне: перепланування деяких вулиць, формування центрального міського майдану з Будинком Рад, спорудження стадіону, універмагу, критого ринку, поліклініки, хірургічного корпусу лікарні, лазні-пральні, пожежного депо, медичного технікуму, трьох шкіл, шляхопроводу по Старокостянтинівському шосе, адміністративного майдану центрального району. Другою чергою (1943-48 рр.) передбачалась забудова Заріччя, формування площі Культури, Спортивного майдану, будівництво шляхопроводу по вулиці Фрунзе, технікуму харчової промисловості... Але, війна не дозволила втілити плани у життя.

Насамкінець, звернемо увагу на ще один аспект урбогенезису Проскурова у міжвоєнний період – вплив загальних тенденцій розвитку радянської архітектури на форму та стиль забудови.

Розвиток архітектури в СРСР у 20-х – 30-х рр. пройшов кілька етапів. Перше десятиліття радянська архітектура перебувала під впливом авангарду, який, як здавалося багатьом митцям того часу, найбільш точно відображає революційну епоху зламу класового суспільства. Класичні форми мистецтва асоціювалися в той час виключно з поміщицько-дворянською культурою і були затавровані, як класово чужі. Отож, двадцять років – період розквіту в Радянському Союзі «авангардних» течій у всіх видах творчості. В архітектурі, зокрема, панували два напрями: конструктивізм і раціоналізм.

Конструктивізм проголошував повний розрив з архітектурною традицією минулого (з ордерної системою, національної архітектурною школою тощо) і стверджував утилітарність і «індустріальність» архітектури. Творчі завдання вирішувалися конструктивістами компонуванням різних не складних (прямокутних, циліндричних та ін.) обсягів без застосування декору. Наприкінці 1920-х – на початку 30-х років у Проскуріві з'явилося одразу декілька будівель у стилі конструктивізму – електростанція (1928),

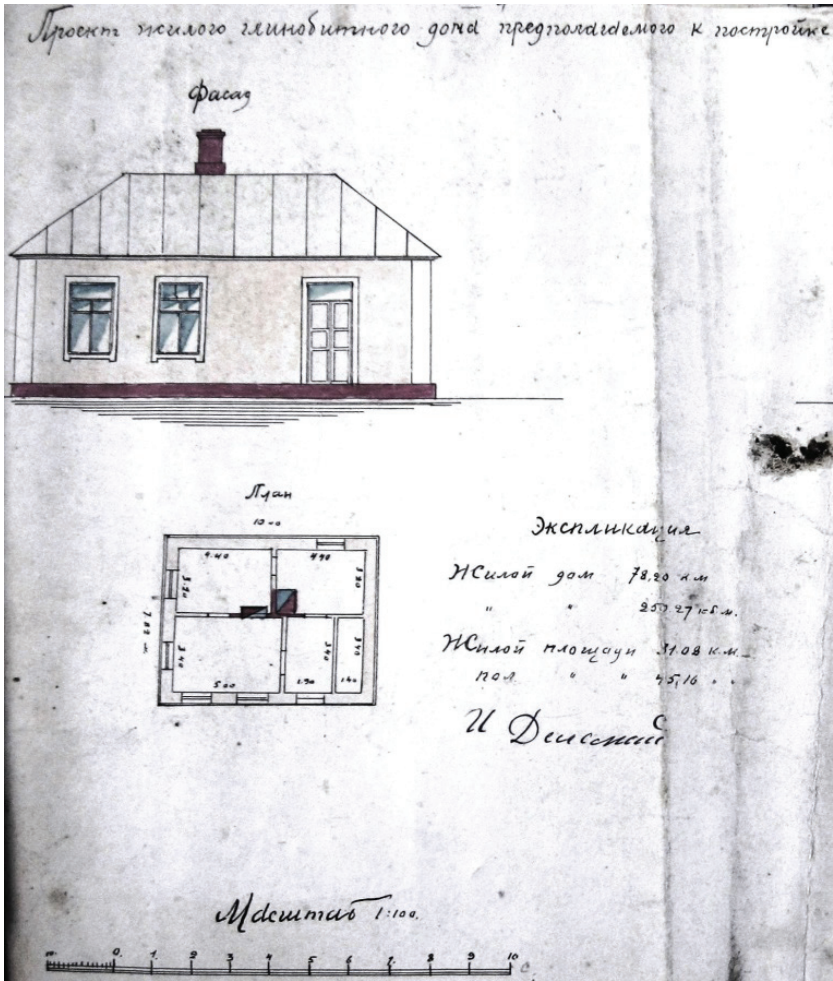
російська школа №10 (1930), міська лазня (1929-32), житловий будинок «Новий побут» (1929-34), українська школа №6 (1934-36) (*див. мал.4, 6, 7, 8, 11*).

Другим популярним напрямом в радянській архітектурі став раціоналізм. Ця течія, розділяючи багато принципів конструктивізму, прихильніше ставилося до класичної спадщини і допускала незначну декоративність в оформленні. Використовуючи такий стиль, були збудовані багатоквартирний житловий будинок по вул. Р. Люксембург (нині – вул. Грушевського, 1927-29), польський народний дім (1928-29) та ін. (*див. мал.3*)

Але, вже в 1930-31 рр. у пресі почали з'являтися статті, які піддавали критиці бездушні принципи архітектури, які сповідували конструктивізм і раціоналізм. Підкреслювалося, що соціалістичні міста не повинні справляти враження одноманітності, смутності і сірості, адже архітектура – це те середовище, в якій людина проводить, практично весь час, працює і відпочиває, під впливом якої багато в чому формується його особистість. Радянська архітектура мала звеличувати успіхи радянського суспільства, бути монументальною та величною. Нарешті, у 1931 р. відбулася подія, яка ознаменувала собою крутий поворот в архітектурній політиці радянської держави. На всесоюзному конкурсі проектів головної будівлі СРСР – Палацу Рад першу премію отримав архітектор Б. Иофан за роботу, виконану в класичному ордерному стилі. З цього моменту авангардні архітектурні стилі стали витіснятися стилями, що зверталися до класичних світових традицій. Взявши за основу принципи класицизму, радянські архітектори розвинули цей стиль у новий напрямок – «радянський монументальний неокласицизм», який до початку 1950-х років переродився у «сталінський ампір». Саме цей радянський неокласичний напрямок знайшов реалізацію в проектах гарнізонного госпітально (1934), Будинку Червоної Армії (1939), кінотеатру ім. Чкалова (1936-40), середньої школи по пров. Остаповича (1937), у оздобленні деяких багатоквартирних будинків (*див. мал.14, 15, 16, 18*).

Таким чином, забудова Проскурова у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. віддзеркалювала загальні тенденції урбогенезису в СРСР та напрямки розвитку радянської архітектури, які формувались під впливом тоталітарної радянсько-партійної системи. Певні особливості у процес забудови міста додав військовий фактор – розташування Проскурова у прикордонній смузі та наявність великого гарнізону. У формування архітектурного обличчя міста відіграли доволі відомі архітектори та інженери 1920-х – 30-х рр. – Я. Ніколін, О. Повстенко, Й. Каракіс, В. Дюмін, М. Давидович.

Додатки:

Мал. 1. Проект жилого глинобитного будинку
у м. Проскурові, 1927 р.

*Мал. 2. Будівельники житлового будинку по вул. Р.Люксембург
(нині – вул. Грушевського,74). Фото 1928 р.*

*Мал. 3. Житловий будинок по вул. Р.Люксембург
(нині – вул. Грушевського,74). Фото 1930 р.*

*Мал. 4. «Новий побут» – фасад по вул. Самусяка (нині – Героїв Майдану).
Фото сер. XX ст.*

Мал. 5. «Новий побут» – внутрішній двір. Фото сер. XX ст.

*Мал. 6. Школа по вул. 25-Жовтня (нині – Проскурівська, 61).
Фото 1934 р.*

*Мал. 7. Школа по вул. Самусяка (нині – Героїв Майдану,5).
Фото сер. XX ст.*

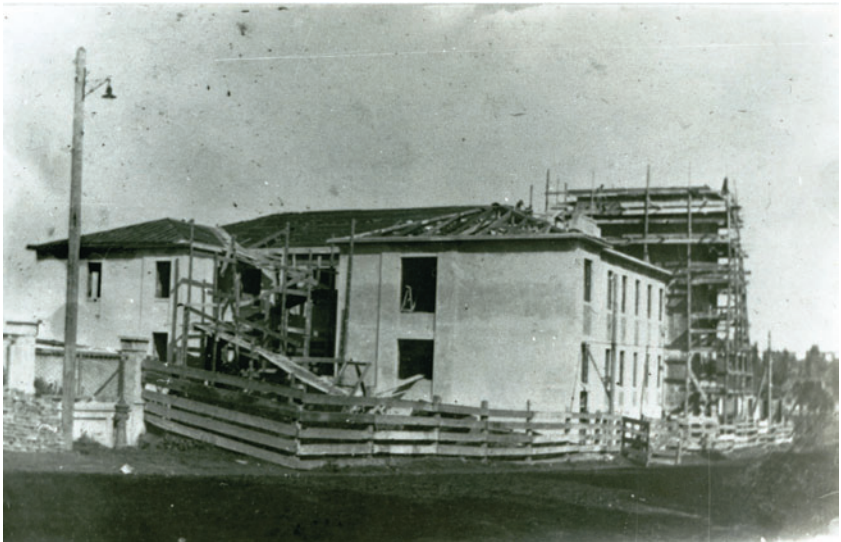

Мал. 8. Електростанція біля переїзду на розі І.Франка. Фото 1930 р.

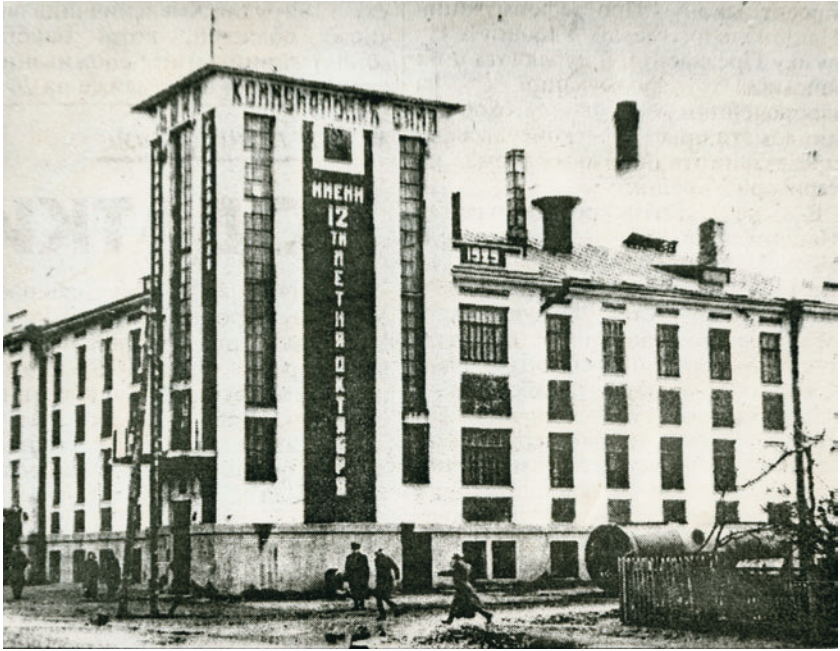

Мал.9. Проект лазні, м. Проскурів, 1929 р.

Мал.10. Будівництво лазні. Фото 1931 р.

Мал.11. Комунальна лазня. Фото 1936 р.

*Мал.12. Казарми військового містечка у передмісті Ракове.
Фото 1941 р.*

Мал.13. Казарма військового містечка танкової бригади. Фото 2016 р.

*Мал.14. Житлові будинки для офіцерського складу – т.зв. ДОСи.
Фото 1962 р.*

Мал.15. Будинок Червоної армії. Фото 1940 р.

*Мал.16. Школа по пров .Остаповича (нині – пров. Володимирський).
Фото сер. XX ст.*

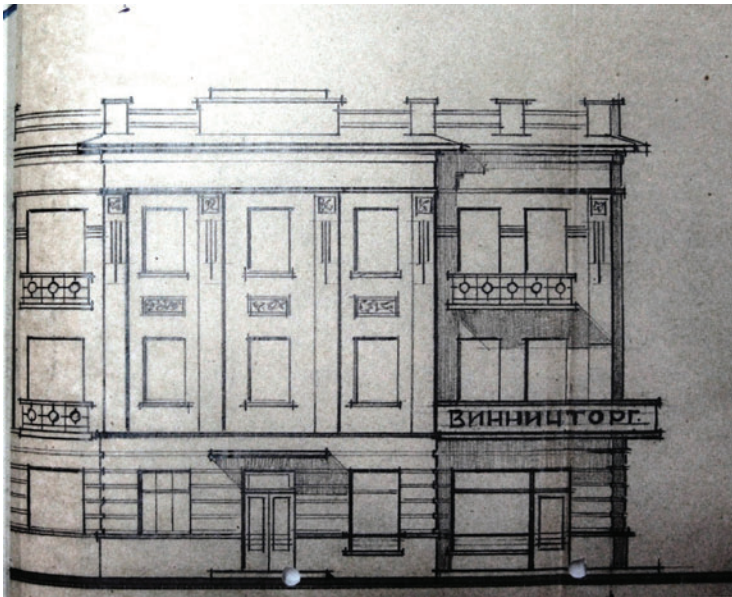
*Мал.17. Будівництво кінотеатру. На дальньому плані видно будівельні
риштування та збудовані колони. Фото 1937 р.*

Мал.18. Кінотеатр ім. Чкалова. Фото сер. XX ст.

Мал. 19. Готель. Фото сер. XX ст.

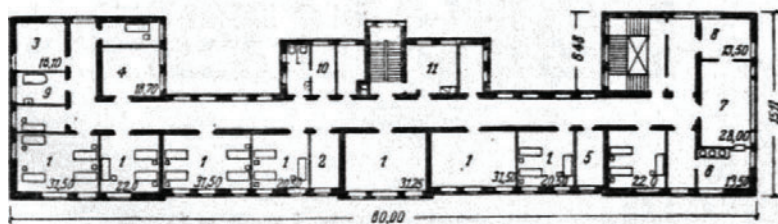

Мал. 20. Проект житлового будинку по вул. К. Лібкнехта
(нин – вул. Соборна, 69), 1935 р.

Типовой проект. Строительство 1938 г. Арх. В. Н. Дюмин

Общий вид

План 2-го этажа

1—палаты и детские, 2—персонал, 3—лаборатория, 4—манипуляционная, 5—главный врач,
6—стерилизационная, 7—операционная, 8—предоперационная, 9—ванна, 10—судномоечная,
11—буфет

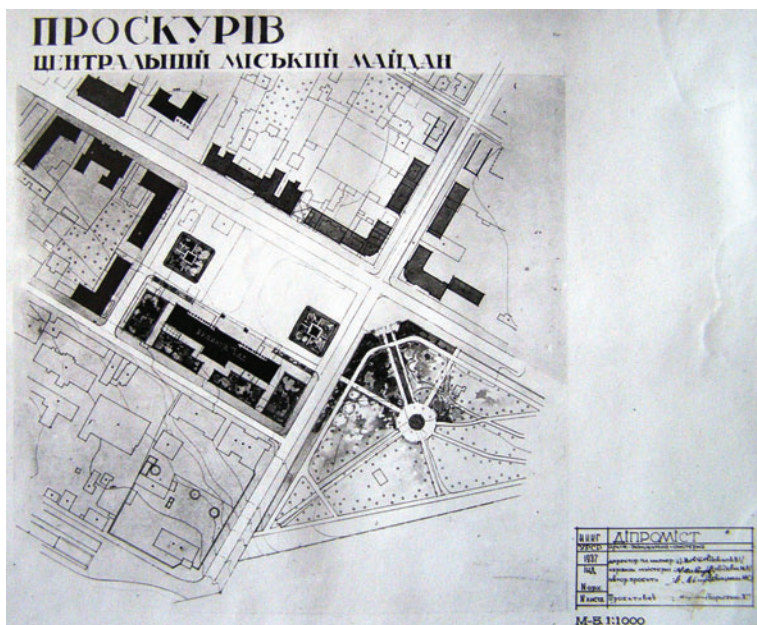
Мал.21. Типовой проект палатового будинку по вул. Фрунзе, 1938 р.

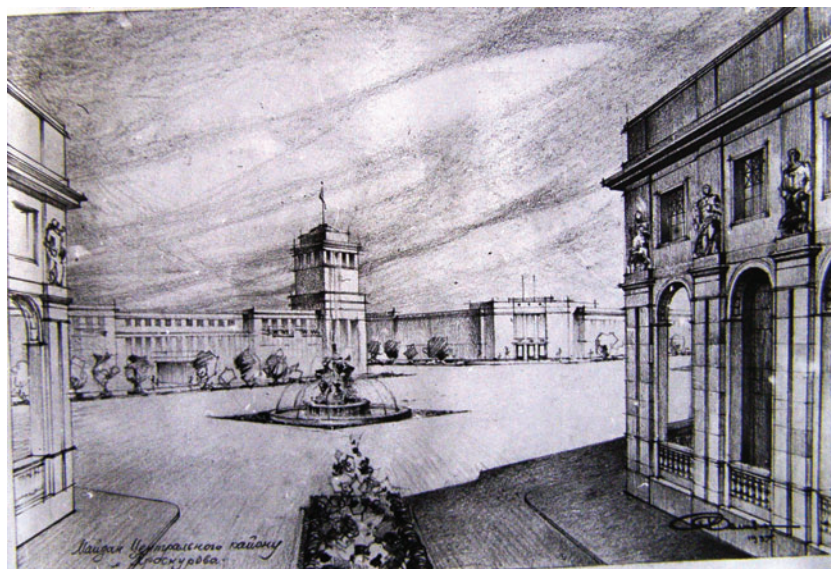
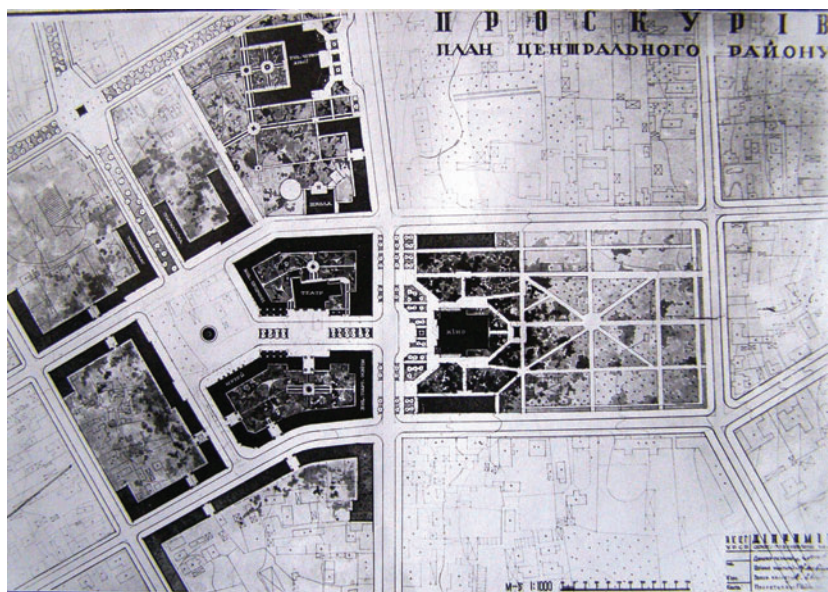
Мал.22. Генеральний план реконструкції Проскурова, 1937 р.

Мал.24. Центральний міський майдан (план та ескіз)

Мал.25. Майдан центрального району (план та ескіз)

Джерела та література:

1. Вся Украина и АМССР. Адресная и справочная книга на 1929 год – Одесса, 1929- 968 ст.
2. Держархів Хмельницької обл., ф.р.1178, оп.1, спр.191.
3. Держархів Хмельницької обл., ф.р.1178, оп.1, спр.231
4. Держархів Хмельницької обл., ф.р.1178, оп.1, спр.403
5. Держархів Хмельницької обл., ф.р.1211, оп.1, спр.5
6. Держархів Хмельницької обл., ф.р.1211, оп.1, спр.19
7. Держархів Хмельницької обл., ф.р.1211, оп.1, спр. 23
8. Держархів Хмельницької обл., ф.р.1211, оп.3, спр. 15
9. Держархів Хмельницької обл., ф.р.1211, оп.3, спр. 115
10. Держархів Хмельницької обл., ф.р.1211, оп.2, спр.28
11. Держархів Хмельницької обл., ф.р.1810, оп.1, спр.10
12. Держархів Хмельницької обл., ф.р.3491, оп.1, спр.17
13. Єсюнін С. Прогулянка Проскуровом: історичні нариси – Хмельницький, 2008. – 160 с.
14. Каракис И. Кинотеатр на 1000 зрителей, гг. Харьков, Кривой Рог, Винница и др., 1934–1935 гг. (первая премия за типовой проект на Всесоюзном конкурсе)
15. Краснознаменный Киевский: История Киевского военного округа. – К., 1979. – 414 с.
16. Массовое строительство. Школы, детские сады, ясли, родильные дома // Материалы IV пленума правления Союза советских архитекторов СССР, 25 декабря 1938 – 3 января 1939 г. – М.: Изд. Всесоюзной академии архитектуры, 1939. – С.155.
17. Ортенберг Е.Д. На боротьбу з надмірностями в шкільному проектуванні // Архітектура радянської України. – 1938. – №№10-11
18. Червоний кордон, 1925, 15 жовтня
19. Червоний кордон, 1926, 24 січня
20. Червоний кордон, 1927, 17 вересня
21. Червоний кордон, 1928, 12 травня
22. Червоний кордон, 1937, 21 вересня

*Коржук С.А.
сміт Летичів*

ГРАФИ ЛІДЕРСИ В ІСТОРІЇ ЛЕТИЧІВЩИНИ

У кін. ХІХ – на поч. ХХ ст. у Летичівському повіті Подільської губернії серед багатьох дворянських родів значний слід залишив титулований графський рід Лідерсів. Саме представники цього роду виділялися в краї своєю активною суспільно-політичною діяльністю. Зміна соціально-по-

літичного устрою на території колишньої Російської імперії трагічно позначилася на розвитку вітчизняної генеалогії, зокрема вивченні родоводів, а саме аристократичних родів. За часів Радянського Союзу тема вивчення дворянських родів, діяльності їх представників замовчувалася, або висвітлювалась поверхнево, з позиції – «буржуазія», без будь-яких спроб докладного аналізу та висновків, що цілком зрозуміло з огляду на ті політичні обставини. Генеалогія Лідерсів протягом останнього часу практично не була досліджена. **Лідерс** (нім. *Von Lüders*) – дворянський і графський рід. Найвизначнішими його представниками були:

- **Бернгард Йоганн Лідерс** (бл. 1714 – після 1790) – надвірний радник, виходець з Голштинії, був придворним лікарем (лейб-хірургом) при імператорі Петра III. Його син, **Микола Іванович** (1762-1823) – російський генерал-майор. Іменним Найвищим указом 1862 році син останнього, генерал-ад'ютант, генерал від інфантерії **Олександр Миколайович** зведений у графський титул Російської імперії. Рід його згас; прізвище Лідерс з титулом дозволено в 1863 р приєднати чоловікові дочки його, **Олександр Олександровичу Веймарн** [1].

- Лідерс Олександр Миколайович (1790-1874) – граф, російський генерал-ад'ютант і генерал від інфантерії.

- Лідерс Іван Олександрович – військовий інженер, генерал-майор.

- Лідерс Карл Федорович – Георгіївський кавалер; майор; №2069 (940); 7 травня 1809.

- Лідерс Костянтин Миколайович – Георгіївський кавалер; полковник; №9356; 26 листопада 1854[2].

Опис герба роду Лідерс:

Щит четверчастний, з малим щитом в середині. У першій і четвертій пересічених частин черню і золотом частинах, лев, з червленими очима і мовою, що тримає в лапах сокиру змінного металу і фініфті. У другій і третій блакитних частинах в срібних лапах рука, обтяжена таким же мечем, супроводжувана вгорі трьома срібними ліліями. У малому середньому золотому щиті виникає Імператорський орел, що має на грудях, в золотому щиті,

оточеному ланцюгом ордена Св. Андрія Первозванного червені короновану вензелевим зображення імені Государя Імператора Олександра ІІ. Щит увінчаний графської короною і трьома графськими коронованими шоломами. Нашлемники: середній – виникає Імператорський орел, що має на грудях, в золотому щиті, оточеному ланцюгом ордена Св. Андрія Первозванного червені короновану вензелевим зображення імені Государя Імператора Олександра ІІ; крайні – по п'ять страусового пір'я, середні і бічні з яких блакитні, обтяжені срібною лілією, інші пір'я срібні. Намет: середній – чорний з золотом, крайні – блакитні з сріблом. Щитотримачі: справа рядовий Празького піхотного графа Лідерса полку, зліва пересічений золотом і чорню лев з червленими очима і мовою, що тримає в правій лапі золоту сокиру[3].

У Летичівському повіті Лідерси володіли селом Марківці. Сучасне село Марківці розташоване на лівому березі річки Південний Буг, знаходиться у Летичівській селищній територіальній громаді Летичівського району Хмельницької області з жовтня 2015 року. Станом на 01 січня 2020 року населення становило 212 осіб.

Марківці Летичівського повіту згадуються в польському переписі «плугів» 1530 року як *deserta* (пусте селище, у якому не жили люди). Відсутність населення на той час можна пояснити частими татарськими набігами [4].

На картографічному матеріалі (т.зв. Карта Шубарта 1874 року, лист 6) у селі Марківці знаходиться 46 дворів, у східній частині села розташований хутір Марков, у північно-західному – Марковецька ферма.

За переписом 1897 року в селі мешкало 537 осіб, серед них – 283 чоловіка та 254 жінки. Православними себе назвали 488. У Марківцях тоді вже була церква.[5]

«**Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich**» (1884) повідомляє про Марківці, як про село над Бугом Летичівського повіту, гміна в Суслівцях, парафія Летичів, відстань до Летичева 10 верст. Має 284 мешканці, з них 46 чоловіків, 298 дес. землі сільської, 1100 дворової, спиртогінне підприємство, яке в 1881 р. виробило 6960 відер спирту, церкву Святого Михаїла з 32 десятинами землі. Належало до староства Летичівського. У 1770 р. посесорами були Леон і Людвіка Руліквці, зараз належить Лідерсам [6].

Визначний дослідник минувшини Поділля Віктор Карлович Гульдман у довіднику «**Населенные места Подольской губернии**» (1893) констатує, що село Марківці розташоване у Летичівському повіті Суловецькій волості. Має 50 дворів та 386 жителів обох статей. Віддалене від повітового центру на 12 верст та на 11 верст від волосного правління [7].

Часопис «**Подольский адрес-календарь**» за 1895 рік (ст.322) свідчить, що у селі Марківці розташований винокурний завод, що належить графу Федору Олександровичу Лідерс-Веймарну. Управляє заводом селянин Аполлон Пилипович Калинець [8].

У книзі Євфимія Сіцінського «**Труды Подольского епархиально-статистического комитета. Выпуск девятый. Приходы и церкви Подольской губернии**» (1901) про Марківці сказано, що дане «село розташоване на низинному березі річки Бугу, в 9 верстах від повітового міста Летичева на північний захід; найближча поштова станція у містечку Меджибіж в 7 верстах. Місцевість здорова; ґрунт чорноземний.

Жителів в Марківцях всього 387 осіб, з них: 204 чоловіків і 183 жінок, усі вони – селяни-малороси, займаються переважно землеробством. Крім землеробства, деякі парафіяни займається ткацтвом, а також роботами на горілчано-очисному заводі, що знаходиться в Марківцях. Цей завод, так само як і село Марківці, належить графу Лідерс-Веймарну» [9].

Спирт виробляли з картоплі, хлібної сиромлі та кукурудзи. Цукрове виробництво давало жом, який використовували не лише як фураж, але й для отримання спирту. З 6 млн. берковців (берковець = 10 пудів = 163,8 кг.) буряків отримували 1,5 млн. пудів жому, а з додаванням 10 % хлібної сиромлі – 900 тис. відер (1 відро = 30 фунтів = 12,299 л.) 45 % спирту вартістю в 1,5 млн. руб.

У 1881 році завод видав 750 гектолітрів спирту, на підприємстві було 9 робітників [10].

Про кількість жителів у селі Марківці у 1903 році згадує дослідник А. Крилов у книзі «**Населенные места Подольской губернии**» (1903). Зокрема, повідомляється, що у селі – 86 дворів. Жителів 480 обох статей.

Село належить графу Ф.О.Лідерс-Веймарну. Село входить до 2-го стану, 10-го урядничого відділку, 1-го відділку мирового посередника, 1-го відділку судово-мирового округу та 1-го відділку судового слідчого [11].

Селом Марківці довгий час володів граф Олександр Миколайович Лідерс. Патріот і подвижник Олександр Миколайович Лідерс народився 14 січня 1790 року в маєтку Госта на Поділлі.

Батьки: батько – Микола Іванович Лідерс (1760-1823, генерал-майор, шеф Охотського полку, комендант Хотина), мати – Софія Іванівна уроджена Фаскіль (? -1822).

Брати і сестра Олександра: Катерина (1792-1864, одружена з командиром Ніжинського кінно-егерського полку Яковом Федоровичем Гордєєвим), Микола (1793-1816), Георгій (1801-1816), Костянтин (1802-1861, генерал-майор, командир Житомирського егерського полку), Орест (1803-?).

Отже, батько Олександра – Микола Іванович – (1762-1823) – російський командир епохи наполеонівських воєн, генерал-майор Російської імператорської армії. Микола Лідерс народився в 1762 році, походив з дворян Пруссії, що переселилися в Росію в середині XVIII століття і прийняли російське підданство; син придворного лікаря імператора Петра III. У трирічному віці був записаний на військову службу в артилерію сержантом, а 1 березня 1778 року в тому ж званні був переведений в Преображенський лейб-гвардії полк.

8 січня 1784 року був прийнятий в Кінний лейб-гвардії полк як вахмістр, а на початку 1786-го переведений в чині поручика в Таврійський кінно-егерський полк російської армії. Менш ніж через рік Лідерс перейшов в Смоленський легко-кінний полк. Брав участь в Російсько-турецькій війні 1787-1791 рр., де відзначився при Очакові.

3 липня 1791 року служив в Псковському піхотному полку, з яким воював в російсько-польській війні 1792 року і польських подіях 1794 року. 6 квітня 1799 року Лідерс був проведений в полковники і незабаром був призначений командиром Псковського мушкетерського полку. 24 вересня 1800 був удостоєний чину генерал-майора і призначений на посаду шефа Брянського мушкетерського полку. Воював у війнах третьої і четвертої коаліцій. У 1810 році був комендантом Хотина і командиром Хотинського гарнізонного батальйону. Після вторгнення армії Наполеона в межі Російської імперії, Лідерс брав участь в ряді битв Вітчизняної війни 1812 року. У кінці грудні 1812 року отримав наказ повернутися в Хотин і зайняти колишню посаду. У 1820 році отримав почесну відставку за станом здоров'я. Микола Іванович Лідерс помер в 1823 році [12].

Син Олександр Миколайович отримав домашню освіту. Він виріс в атмосфері «військових мемуарів» сподвижників Суворова і ветеранів катерининських воєн, які були частими гостями в резиденції коменданта.

Доля підлітка була визначена наперед. У 15-річному віці хлопчик був записаний на службу в Брянський піхотний полк, що дислокувався в гарнізоні Хотинської фортеці.

Перше бойове хрещення портупей-прапорщик Лідерс отримав в битві під Аустерліцем, де був поранений в плече. У турецьку війну 1806-1812 років він хоробро бився, брав участь в блокаді Сілістрії, в вилазці під Шумлу і в штурмі Рущука. За особисту хоробрість нагороджений золотою шпагою з написом «За хоробрість».

19 червня 1811 року його достроково представили до поручика і перевели в елітний лейб-гвардії Єгерський полк. Молодий офіцер взяв участь майже у всіх масштабних битвах Великої Вітчизняної війни 1812 року.

Вдруге його поранили під Смоленськом, проте Лідерс відмовився від госпіталю і через місяць був в числі захисників Шевардинського редуту на Бородинському полі. Тут офіцер вдруге отримав за особисту безстрашність золоту шпагу, що було рідкістю в російській армії.

Майбутній шеф Празького полку мав дуже щільний послужний список. Наполеонівську кампанію він закінчив у чині підполковника. Йому було всього 26 років, коли його призначили командиром 37-го Єгерського полку, з яким офіцер взяв участь в турецькій війні 1828-1829 років.

Тут Лідерс відзначився при облозі Браїлова, блокаді Шумли і в боях при Чифлик. У справі при Кюстенджи він був контужений в правий бік картечню, але залишився в строю.

У ході бойових дій стався показовий епізод, який характеризує підполковника. 37-й єгерський полк складався головним чином з новобранців. Одному з батальйонів довелося в перший раз бути під вогнем під час відсутності свого полкового командира. Солдати поводитися боязко.

Коли про це доповіли підполковнику, Лідерс на другий же день вивів особисто черговий батальйон і, вибудувавши фронт, протримав людей під ядрами близько години, залишаючись сам на коні перед строєм. Переконавшись, що люди стійко виносять ворожий вогонь, і втративши убитим коня, командир відвів батальйон до місця відпочинку і подякував молодим солдатам.

Жорстка педагогіка подіяла на новобранців. Ім'я полковника Лідерса стало обростати в армії легендами. 28 лютого 1831 року хоробрий офіцер був призначений командиром 1-ї бригади 3-ї піхотної дивізії. З нею він брав участь у справах польської кампанії.

При штурмі Варшави Лідерс, командує колоною, спрямованою проти Волі, опанував передовим ланетом і з п'ятьма воїнами захищали його. На чолі батальйонів морської піхоти увірвався першим в головне зміцнення. За штурм Волі він був 18 жовтня 1831 року підвищений до генерал-

лейтенанта, а за всю кампанію отримав пенсію в 2000 рублів з інвалідного капіталу і знак *Virtuti militari* 2-го ступеня.

До початку Кавказької війни Лідерс став генералом від інфантерії. Він як і раніше особисто водив солдатів в атаки і брав участь в рукопашних боях. Молодий генерал зневажав небезпеку, його поважали офіцери та любили бійці.

Його нагородили орденами Св. Олександра Невського і Св. Володимира 1-го ступеня. 16 жовтня 1852 року за підсумками дій на Кавказі і за придушення Угорського повстання генерал від інфантерії Олександр Лідерс імператорським указом був відзначений найвищою нагородою імперії - орденом святого Апостола Андрія Первозванного.

У роки Східної війни генерал завідував квартирмейстерською частиною Кримської армії. Тут бойового офіцера спіткало жорстока поразка. Він за службовим обов'язком займався продовольчим і фінансовим забезпеченням військ. Лідерсу не вдалося зупинити масове злодійство військових підрядників, яких «кришували» в Петербурзі великі князі-брати імператора Миколи I.

8 вересня 1856 року Олександр Миколайович Лідерс був звільнений «у зв'язку з хворобою у закордонну відпустку з відрахуванням від звання головнокомандувача квартирмейстерської частини». В останньому параграфі царського рескрипту було зазначено, що з 25 червня 1857 року отримує «почесне шефство 58-м Празьким піхотним полком, розквартированим в м.Миколаєві».

Лідерс виїхав до Німеччини «на води», потім повернувся в Росію. Він купив собі будинок в Одесі (дача Лідерса) і зажив приватною особою. Влітку сім'я Лідерсів вирушала до родового помістя у село Марківці. Однак поранений ветеран обтяжувався своєю відставкою.

Вся енергія колишнього бойового генерала була звернута на підшефний полк. Він став часто приїжджати в Миколаїв. За його ініціативи від військового відомства була отримана субвенція на облаштування нових казарм для солдат (район нинішніх слобідських вулиць).

У 1859 році Олександр Миколайович видав командуванню полку відсутню безпроцентну суду на ремонт зношеної будівлі офіцерських зборів, а в 1860-му побудував за свої кошти нові лазарет і аптеку для солдатів.

За свідченням поручика Михайла Вороновича, саме з подачі Лідерса і при його активній участі почалося формування полкової бібліотеки – однієї з кращих в місті.

У 1861 році відставний генерал був знову затребуваний імператором. Після придушення повстання в Польщі йому наказали «виконувати обов'язки намісника Царства Польського» і головнокомандуючого 1-ю армією.

У Варшаві енергійний і веселий Олександр Миколайович користувався розташуванням суспільства, гуляв по місту пішки без конвою і ... проводив тверду державну політику.

Його безпечністю скористалися заколотники, що залишилися в підпіллі. 15 червня 1862 року під час прогулянки по алеях Саксонського саду на Лідерса напали ззаду. 72-річний старий генерал зумів відбитися від терориста, але був поранений в шию.

Затиснувши рану рукою, генерал повернувся до палацу. Він втратив багато крові, проте зумів вижити. Через місяць імператор звільнив Олександра Миколайовича з посади намісника, одночасно звівши його в графський титул.

Лідерс остаточно оселився в Одесі. Він продовжував піклуватися про свого підопічного – Празький полк, надаючи фінансову допомогу сім'ям загиблих офіцерів і солдатів.

Помер генерал 1 лютого 1874 року в Одесі від запалення легень. Його прах перевезли в родову усипальницю на парафіяльне кладовищі села Марківці Летичівського повіту Подільської губернії [13].

Граф Олександр Миколайович Лідерс опікувався 58-й Прагським полком в Миколаєві цілих 17 років. За цей час він став настільки своїм для солдатів і офіцерів, що вони подали петицію на найвище ім'я «не призначати нового шефа полку в честь пам'яті патріота і подвижника графа Лідерса» після його смерті.

На жаль, нам сьогодні мало відомо про його благодійну діяльність в Миколаєві. Проте сам факт того, що особовий склад полку відмовився від «нового шефства в честь пам'яті генерала Лідерса», говорить багато про що. Солдати і офіцери не захотіли міняти патріота і подвижника на звичайного весільного генерала.

Олександр Лідерс був одружений на своїй двоюрідній сестрі Марії, доньці начальника 18-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта Олександра Борисовича фон Бока і Марії Іванівни, уродженої Лідерс. У шлюбі з Марією у них народилося дві доньки: Єва (1835-1843) та Надія (1838-1895). Оскільки, Олександр Миколайович Лідерс не залишив після себе нащадків чоловічої статі, зятю його, полковнику Олександру Олександровичу Веймарну, дозволено було прийняти титул графа Лідерса-Веймарна.

В Одесі пам'ять про воєначальника і патріота графа Олександра Миколайовича Лідерса зберігають «по-одеськи». Будинок, де він жив («дача Лідерса»), знесли, поставивши на цьому місці елітну багатопверхівку. Бульвар, названий на його честь, стихійно перейменували в Бульвар Лідерсона [14].

А у своєму власному селі Марківцях граф створив велике помістя, викопав став, у якому розводив рибу. На території маєтку був закладений великий сад, який прикрашали статуї та фонтани.

У 1833 році на кошти О.М.Лідерса у Марківцях був збудований теперішній камінний, однокупольний, покритий залізом храм. Освячений на честь Святого Архістратига Михаїла. Храм побудований у вигляді хреста. Місцевим священним Євстафієм Крушельницьким у 1868 році храм був розписаний всередині. Камінна дзвіниця добудована у 1871 році. Іконостас у храмі одноярусний.

У настольно-довідковому виданні дослідника Поділля Віктора Карловича Гульдмана **“Поместное землевладение в Подольской губернии” (1903)** вказується наступний власник села Марківці – онук першого графа Федір Олександрович Лідерс-Веймарн. Його родина постійно проживала у місті Санкт-Петербурзі, на вулиці Спаській у будинку за №27. У родовому маєтку на Поділлі (села Марківці та Івоненці) Лідерсу-Веймарну Ф.О. належало всієї землі 2403 десятини 1364 сажени, у тому числі під садибою – 52 десятини 315 саженой, пашня становила – 505 десятин 1060 саженой, лісу було – 1787 десятин 1171 сажень та вигін становив 58 десятин 1218 саженой. Маєтком управляв Юрій Михайлович Серман [15]. У власності графа була також лісопильня.

Онука графа Олександра Миколайовича, від його доньки Надії та графа Олександра Олександровича Веймарна – Марія Олександрівна Лідерс-Веймарн (1857-1902) – була почесним піклувальником Летичівського двокласного міського училища.

Згідно з картографічним виданням (двоверстова карта 1913 року) у селі нараховується 89 дворів, у західній його частині наявний господарський двір, на півночі розташовано лісництво, у центрі села – православна церква.

Граф Лідерс продовжував отримувати прибутки від винокурного виробництва. Проте, як загалом у промисловості Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., існувало важке соціальне становище робітництва винокурень. Відсутність засобів безпеки та медичного страхування призводило до каліцтв та смертей на виробництві. У ЦДІАК України у фонді 315 “Канцелярія військового прокурора Київського військово-окружного суду” зберігається “Слідча справа про графа Ф. Лідерс-Веймарна, який звинувачувався у недотриманні санітарних умов на Марковецькому винокурному заводі” [16].

Помістя у 1917 році було майже повністю знищене. “У селі Марківці у маєтку графа Лідерс-Веймарна за розпорядженням військових властей, а саме керівництвом штабу 104-ї піхотної дивізії, вибухнула квартира в панській садибі та підвальне приміщення, у якому зберігався казенний ректифікований і сирий спирт у кількості близько 7000 відер. Потім почався розгром гуральні і деяких житлових приміщень при ньому. Цінні частини заводських машин понівечені. Будинок і майно завідувача підвалом єврея Ставніцера розгромлені. Значна частина спирту розкрадена. Два ставки з штучними риборозведеннями обезводнені і риба розграбована; звіринець і пташиний двір розгромлені, птиця розграбована, а 27 диких кіз розстріляні і розтягнуті. Винищення вогнем майна не було” [17, с.140].

На жаль, від графської садиби мало що залишилось. Але зберігся винний підвал. У графа була винокурня і в цьому підвалі можливо він зберігав навіть колекційне вино, так як на диво температура взимку та влітку завжди залишається сталою – 14 градусів. Сьогодні на території колишнього графського маєтку розташований замський будинок «Домик в деревне» – відпочинкова територія з будиночками для проживання.

На Марковецькому кладовищі захоронена уся сім'я поміщика Лідерса Олександра Миколайовича, про що свідчать великий склеп і надгробна плита з іменами членів його родини.

Невеличке подільське село Марківці дало Україні багато цікавих і талановитих людей. Уродженцем с. Марківці є Сабадан Віктор Мар'янович

– Митрополит Київський і всієї України Української православної церкви (1992–2014) – Володимир.

Джерела та література:

1. Лідерс // Новий енциклопедичний словник : У 48 томах (вийшло 29 томів). – СПб., Пг., 1911-1916.
2. Лідерство фон // Німці Росії (енциклопедія) / Голова ред. колегії В. Карев. – М.: Видавництво «Громадська Академія наук російських німців», 2004. – Т. 2: К-О. – С. 332.
3. Лідерс. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D1%80%D1%81/>
4. Архивъ Юго-Западной Россіи. – Ч.VII. – Т.2. Акты о заселении Юго-Западной Россіи. – Київъ, 1890. – с. 65.
5. Населенныя мѣста Россійской Имперіи въ 500 и болѣе жителей. 1905. – С. 164.
6. «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich». Tom VII: Netrebka - Perepiat. – Warszawa, 1886. – 960 s.
7. Гульдман, Виктор Карлович. Населенные места Подольской губернии: (алфавитный перечень населенных пунктов губернии, с указанием некоторых справочных о них сведений) / В. Гульдман. – Каменец-Подольский: Тип. Подольского губ. правления, 1893. – [2], II, IV, 636 с.
8. Подольский адресс-календарь» за 1895 рік – с.322.
9. Труды Подольского епархиально-статистического комитета. Приходы и церкви Подольской губернии. Вып. 9/ Под. ред. Сецинского. – Каменец-Подольский, 1901.
10. Орлов, Петро Олександрович . Показчик фабрик і заводів Європейської Росії з Царством Польським і Великим князівством Фінляндським: Матеріали для фабрично-заводської статистики / Упоряд. по офіц. свед. Деп. торгівлі і мануфактур П. А. Орлов. – СПб. : Тип. братів Пантелєєва, 1881. – IX, 753 с. – Загл. кн. : Указ. фабрик і заводів Європейської Росії з Царством Польським і Вел. кн. Фінляндським.
11. Крылов А. Населенные места Подольской губернии. – Каменец-Подольский: Типография губернского правления, 1903. – 538 с.
12. Словник російських генералів, учасників бойових дій проти армії Наполеона Бонапарта в 1812-1815 рр. // Російський архів. Історія Батьківщини у свідченнях і документах XVIII-XX ст. : Збірник. - М. : студія « ТРИТЕ » Н. Михалкова, 1996. – Т. VII . – С. 455.
13. Гаврилов Сергій. Шеф полку. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.up.mk.ua/mainpage/show_item/18659.
14. Лідерс, Олександр Миколайович, граф //Військова енциклопедія: [в 18 т.] / За ред. В.Ф. Новицького... [та ін.]. – СПб.; [М.]: Тип.т-ва І. Д. Ситіна , 1911-1915.
15. Поместное землевладение в Подольской губернии [Електронна копія] / составил и издал В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский : тип. С.П. Киржацкого, 1903. – 896 с.

16. Слідча справа про графа Ф. Лідерс-Веймарна, який звинувачувався у недотриманні санітарних умов на Марковецькому винокурному заводі // ЦДІАК України. Ф.315 ("Канцелярія військового прокурора Київського військово-окружного суду"). Оп.1. Спр.133. 10 арк.
17. ЦДАВО України. Ф. 1401. Оп. 1. Справа. – Арк.140.

*Муляр А.М.
м. Хмельницький*

ВПЛИВ ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ХІХ СТ. НА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ВИРОБНИЦТВО

У статті розглянуто вплив природно-географічного середовища на сільськогосподарське виробництво на прикладі Подільської губернії

Ключові слова: *губернія, повіт, природні умови, десятини, приріст, величина, ґрунт, сунесь, культури, пар, землевласники, чиншовик.*

У ХІХ ст. в Російській імперії панував феодальний спосіб виробництва, який накладав відчутний відбиток на всі сфери життя. Але не дивлячись на це, домінантним фактором впливу залишалось природно-географічне середовище, про що намагалися не згадувати дослідники, які торкалися в тій чи іншій мірі розвитку Російської держави або якогось її регіону. У радянські часи наріжним каменем будь якого дослідження мав бути класовий підхід, який все розглядав з точки зору експлуататора й експлуатованого. Ми у своєму дослідженні зробили спробу простежити процес впливу природного середовища на сільськогосподарське виробництво, не заглиблюючись при цьому у станові й класові відносини власності. Це питання ще потребує подальшого і більш глибокого дослідження, і не тільки в юридичній, алей економічній площині. Трафаретність, яку створив В. Ленін необхідно змінювати на основі фактів та економічних підрахунків, що базуються на архівних документах конкретного регіону. Що ж до природного середовища, то воно визначало не лише матеріальне становище суспільства, але і його культуру, побут, релігію, психологію тощо. А із зміною кліматичних умов та технологій, дана проблематика залишається актуальною по сьогоднішня.

У ХІХ ст. Подільська губернія займала південно-західну частину Європейської Росії і відносилась до її західних губерній. Вона межувала з Волинською, Київською і Херсонською губерніями та охоплювала площу 36.910 кв. верст [2, с.III]. Розташовувалась між 44⁰ і 48^{1/2}⁰ східної довготи

і 47° і 49^{1/2}° північної широти, що належить до помірного поясу. Підносячись над Балтійським морем від 1.000 до 2.000 футів (1066.8 - 2133.6 км.).

Поверхня являла собою підвищене плато, що має схил з північного заходу на південний схід. Місцевість найбільш піднята на північному заході в Проскурівському повіті. Губернія глибоко порізана численними долинами, особливо у південній частині [8, с.47].

Ґрунт, за виключенням не багатьох місць, складався переважно із чорнозему. У ряді випадків траплялися домішка піску або глини. В Гайсинському повіті, особливо по ліву сторону річки Соби, попадався пісок, який при віддалені від річки переходив у супесь, суглинок. [2, с.68]. По берегам рік Кодими й Савранки, хоча і в незначній кількості, зустрічався місцями пісок.

В цілому губернію можна розділити на дві частини: південну та північну. У першій частині перебували Балтський, Гайсинський і Ольгопільський повіти, які страждали від посух, нестатку води і мали більш степову поверхню. Ґрунти тут чорноземні, але пухкі, через наявність у них піску або суглинку. Інша частина губернії, хоча і горбиста й порізана річками, все ж мала однорідний чорнозем, з невеликою кількістю глини. Чистий чорнозем простягався від лівого берега р. Буг і в західних та південно-західних придністровських повітах [2, с.68-69].

Земля настільки родюча, що без будь яких добрив й надмірного обробітку, давала у великому надлишку всякого врожаю. Добрі врожаї тут збирали пшениці, жита, ячменю, вівса, проса, гороху, гречки, льону, маку тощо. У прилеглих до Дністра поселеннях вирощували кукурудзу, тютюн і аніс. Із садових культур широко культивувалася вишня, черешня, сливи, грушки, яблука, лісові горіхи. У деяких місцях при Дністрі, як то в Могильові та Ямполі, вирощували виноград, а в якості баштанних культур дині та кавуни [5, с.17].

У Проскурівському, Летичівському, Літинському, Вінницькому й Гайсинському була прийнята трьохпільна система обробітку землі, в той час як у степових повітах (Балтському, Гайсинському і Ольгопільському) використовували перелогову систему господарювання. При такій формі використання земель, у північно-східній частині губернії одна частина полів оброблялася щорічно під озимими посівами, друга під посівами ярових культур, а третя відповідно перебувала під паром, де випасалась худоба. У другій частині губернії оранка здійснювалась довільно. Тут також окремі ділянки землі залишались для перелогу (відпочинку), а особливо виснажені землі відпочивали аж до 4 років [2, с.93].

У якості добрив використовували гній, який добре сприяв родючості глинистого ґрунту. Землі правого берега Бугу та більшу частину Ушицького повіту угноювали, але не у великій кількості. Вважалося, що підкор-

мивши землю один раз, із врожаєм пшениці будеш 10 років [2 с.94]. Гній зберігали майже рік біля хлівів, і лише восени його використовували для підкорму землі.

Земля оброблялася при допомозі плуга й борін, які виготовляв сам господар, окрім залізних лемеша та станини які викувували у кузні. Ковані плуги були важкими, так що в нього запрягали до 6 волів або 2 вола і 2 коня [2, с.94]. Використовуючи плуг замість рала, господар міг глибше розпушити землю, що давало перспективу на кращий врожай. Також, при використанні плуга, земля повільніше виснажувалась. Борона використовувалась переважно із залізними зубами. В неї запрягали два вола або одного коня. Під озимі зернові земля оралася двічі, Перший раз в кінці червня, другий – в кінці серпня. Під ярові землю обробляли лише один раз. Під озимим хлібом розуміли лише дві культури: пшеницю і жито. Під яровим: ячмінь, овес, гречка, горох, просо, У східній і південній частині губернії, ярові посіви були більших розмірів, ніж озимі. В ряді випадків, тут сіяли ярову пшеницю і жито. А ще тут сіяли кукурудзу, яка була дуже поживною, і витримувала спеку й неродючий ґрунт.

Пропорції засіву зернових у різних місцевостях були різними, в залежності від сортів хлібу. Сіяли переважно ті культури, які добре родили, мали попит серед населення і давали непоганий прибуток.

Зазвичай по всій губернії поміщики засівали пшеницею 2/3 полів, а жито на решті території. Це пов'язано з тим, що пшениця не так швидко давала паростки, як інші сорти хліба, а тому була зручною для транспортування [1, с. 97]. Державні селяни і військові поселенці, сіяли переважно пшеницю, у відповідності до своїх потреб, і виділяли для неї лише 1/4 частини поля, а 3/4 території засівали житом та іншими культурами.

Засівання озимого поля в Подільській губернії в 1846 р.

Повіти	Пшениця	Жито
Частин всього посіву		
Кам'янецький	1/2	1/2
Проскурівський	1/2	3/4
Летичівський	1/3	2/4
Літинський	1/4	3/4
Вінницький	1/3	2/4
Брацлавський	1/3	2/4
Гайсинський	1/2	1/2
Ушицький	1/3	2/3
Могилівський	1/3	2/3
Ямпільський	1/2	1/2

Найбільшу кількість полів мали Балтський, Ямпільський, Ольгопільський і Гайсинський повіти. Кількість землевласників у Подільській губернії, станом на 1846 р., рівнялась 1.209.994 особи, в той час як загальна площа полів рівнялась у 2.438.531 дес. 600 саж. На кожного землевласника всередньому припадало по 4.004 саж. [1, с. 99]. Землеробством займалось біля 75% всього населення.

Кількість полів у губернії станом на 1846 р.

<i>Повіти</i>	<i>Площа повіту</i>	<i>Площа полів</i>
Частин всього посіву		
Кам'янецький	263.087	186.157
Проскурівський	241.495	181.458
Летичівський	246.784	129.838
Літинський	306.048	183.483
Вінницький	267.224	163.686
Брацлавський	279.043	174.971
Гайсинський	308.940	203.861
Ушицький	253.655	159.628
Могилівський	246.143	166.786
Ямпільський	326.406	225.220
Балтський	713.423	439.778
Всього по губернії	3.844.878	2.439.531

Хліборобство в Подільській губернії було вигідною справою.

Для наочності візьмемо той же 1846 р.

	<i>Посіяно четвєртин</i>	<i>Зібрано четвєртин</i>
Озимого зерна	744.981	3.482.895
Ярового зерна	523.432	1.885.468
Картоплі	154.715	533.500

Вирахувавши із отриманого врожаю хліба кількість необхідну на посів озимої та ярової, отримуємо надлишок хліба в 4.099.950 четвєртин. Із цієї кількості 36.110 четв. була перероблена на винокурні на горілку. Як бачимо надлишки зерна не лише вивозились за кордон, але й перероблялись на пиво та алкогольні напої. Так само поступали із картоплею, де вирахувавши кількість посіяної, отримаємо 37,785 четв. Віднімаємо ще 305 четв. на винокуріння, отримаємо 378,489 четв. [1, с.100]. Але це розрахунки по врожайному 1846 році, а були і неврожайні або менш врожайні роки. А на врожайність впливало чимало факторів.

Одним із таких, що суттєво вплив на урожайність у регіоні, був клімат, який відносили у досліджуваний період, до континентальне-помірного. На даній широті знаходились Південна Саксонія, Богемія, Середня Франція і Бельгія, де кліматичні умови, в порівнянні з Подільською губернією, були більш м'якими і постійними. Клімат був помірний та приємний, хоча часто і змінювався [7, с.110].

Весна зазвичай наступала з кінця лютого до початку березня, і продовжувалась до кінця травня. Літо наступало з кінця травня до половини вересня. Осінь – з другої половини вересня до початку грудня. Зима тривала від грудня до березня. Сніг сходив зазвичай в половині березня, і відтаючи земля поступово ставала придатною до оранки. Але бували випадки, коли в кінці квітня, і навіть в першій половині травня наступали досить холодні дні через ривкі північні вітри. З кінця травня по кінець серпня, а іноді до середини вересня, на цій території панувало тепло. Задушливо-спекотних днів у літню пору бувало небагато. Найбільша спека панувала на півдні губернії, у Ольгопільському та Балтському повітах. Найвищою температурою, що була зафіксована у ті часи, була від +28,7 до +30,0 по Реомюру (від +36 до +38⁰С). В дощове літо термометр рідко піднімався до відмітки +24 R (+30⁰С)[7, с.70]. Особливо спекотні дні були в липні.

З половини жовтня температура понижувалася. Морози і сніг, при холодних північних і східних вітрах, змінювалися відлигами. З половини листопада земля починала промерзати. Сніг танув по кілька разів, поки не встановлювався зимовий шлях.

Зимою, весною і восени дули переважно південно-західний і північно-східний вітри. Південно-західні приносили дощі та негоду. Північно-східні вітри привносили швидку й неочікувану зміну температури. В квітні та травні термометр понижувався бувало до 0⁰R (0⁰С.). Нерідко такі вітри супроводжувались снігом та приморозками [7, с.71].

Дощі найбільш часто йшли навесні, а також у другій половині червня та на початку липня, коли панували західні і південно-західні вітри. На початку літа дощі часто йшли по ночах. Громові дощі бували частіше у червні. Найбільше дощових днів приходилось на квітень, що позитивно впливало на посіяні культури. Майже стільки ж опадів випадало у червні, менше у травні, і ще менше в липні та серпні. У вересні кількість дощових днів рівно у два рази була меншою ніж у квітні. Дощі частіше бували на півночі губернії ніж на півдні. Неврожайні роки були тоді, коли весна і літо були сухими. У дощові весну й літо врожаї сільськогосподарських культур були хорошими. Неврожаї були також внаслідок вимакання на весні озимого хліба. Коли рано випадало багато снігу. Іноді, через пізній посів, зерно не встигало вкорінитися, через що вимерзало [1, с.92].

Часто із дощем випадав град, який і завдавав збитків сільському господарству. Величина градин майже завжди була звичайною, але інколи випадали градини величиною у 2 дюйми в діаметрі (5.08 см.). Бувало град завдав господарству значних збитків. Так в червні 1845 р. внаслідок грози з градом величиною у 2 дюйми, у містечку Брацлав в будинках були вибиті всі вікна. Можна лише уявити які збитки були завдані врожаю. І такі явища були непоодинокі [1, с.74].

Для прикладу візьмемо *величину збитків завданих градом в 1887 р. у окремих повітах.*

	Озимі	Ярові	Огородні овочі
Брацлавський	1.112	2.377	425
Проскурівський	178	2249	17
Летичівський	---	1995	45
Кам'янецький	299	298	60
Гайсинський	288	---	---
Вінницький	47	308	---
Літинський	513	357	29
Могилівський	30	15	--
Балтський	15	14	1
Ямпільський	80	---	--
Всього	2562	7613	90

Як видно із наведених результатів, найбільше від граду постраждали ярові хліба – 7.613 дес., потім озимі – 2.562 дес. Найменше втрат понесли огородні культури. Що до повітів, то найбільше постраждали: Проскурівський, Брацлавський і Летичівський. В Ольгопільському й Ушицькому повітах у цьому році, пошкодження хлібів від граду було відсутнє. Збитки від градобиття склали лише 170.149 руб., тоді як в попередньому 1886 р. цей показник становив 964.490 руб.

Згідно спостережень Летичівської метеорологічної станції в 1886 році було зафіксовано 13 грозових днів, а в 1887 р. – 12 днів, У Новій Синяві у цей же проміжок часу градобиття відбувалось 10 та 11 днів на рік. В Окниці в 1886 р. взагалі не було жодного грозового дня, а в 1887 р. таких днів було 11. У Ярмолинцях в 1886 р. було 5 грозових днів, а в 1887 р. – 4 дні [2, с. 74]. Шкоди також завдавали повені, які змивали все на своєму шляху. Значні повені були зафіксовані у Дністровській долині в 1738, 1812, 1839 й 1841 рр. Найсумнівніший характер мала повінь 1823 року, яка зносила навіть будинки [1, с. 74].

Крім погодних умов землеробство зазнавало збитків також від різного роду комах. В 1774-1799 рр. з'явилися тут черв'яки, подібні до гусені, які виїдали з коріння озимий посів. Ці черви спустошили край на кількох сотнях квадратних верст. До зими вони самі пропадають. Збитків завдавали так звані летючі черви, які з'являлись під час цвітіння пшениці та жита. Вони висмоктували із цвіту весь сік. Знищивши озимі, перелітали на яріві [1, с. 93].

Великою бідою для губернії були напади саранчі, яка завдавала великих збитків знищуючи все на своєму шляху. В 1846 р. вона відродилась, але зусиллями селян була знищена, Якщо подільське губернське керівництво не здійснювало жодних мір по боротьбі із цією бідою, то селяни збирались великими натовпами, розводили великі вогнища, піднімали крик і гамір з тим щоб відлякати і знищити цих комах [1, с. 92].

Шкоду хлібам також спричиняли: личинки травневого жука та земляна гусінь (*postua segetum*). Так, в 1887 р. комахи завдали значних пошкоджень цукровим бурякам в Ямпільському, Брацлавському, Вінницькому і Літинському повітах. А кукурудзі та іншим городнім рослинам в Кам'янецькому, Ушицькому, Могилівському і Ольгопільському повітах. Загальна сума збитків, що спричинили комахи сільськогосподарському виробництву становила 220.019 руб. Із яких 89.000 припадало на долю Ямпільського повіту. Окрім цього лиха, в районі Цибулівської волості Балтського повіту були замічені ховрахи, які завдали збитків кукурудзі на 900 руб.

Поряд із землеробством, селяни займалися і городництвом. Вирощення городніх овочів та баштанних культур відбувалось переважно у місцевостях наближених до міст й невеликих містечок. Селяни займалися цим видом господарювання через близькість ринку збуту та можливість отримання додаткового прибутку. В деяких місцевостях південної частини губернії, городництво знаходилось у руках місцевих і приїжджих міщан старообрядців. Завдяки їх праці, городництво збільшувало свої розміри та об'єми. Згідно відомостей зібраних у 1887 р., під городами в губернії знаходилось 129.689 дес. 1.601 кв. саж. Або 3% від всієї землі губернії [2, с.146].

Завдяки сприятливому клімату й родючому ґрунту, городні рослини, овочі і квіти давали хороші врожаї. Сіяли і садили на городах і баштанах огірки, гарбузи, дині, капусту, буряк, моркву, цибулю, часник, картоплю, редьку, петрушку, селеру, горох, квасолу, боби, мак тощо.

Також Подільська губернія «потопала» в садах, особливо в правобережній полосі річки Дністер (шириною 30-40 верст). Не було садиби, щоб у ній не було саду. У деяких власників сади займали територію в 12-25, і навіть 60 верст. Загальна кількість землі, що займали сади в 1887 р. займала до 36.505

десятин 1.121 кв. сажнів [2, с.139]. Завдяки полякам-поміщикам на Поділлі були висаджені дуже ніжні сорти фруктових дерев з Франції, Іспанії, Італії, Сирії, Південної Америки та Китаю, які потребували хорошого ґрунту і сприятливого клімату. В першій половині XIX ст. тут було акліматизовано лише груш і яблунь більше 500 сортів [9, с.61]. Найкращі сади були в Кам'янецькому повіті в с. Калиня у поміщиків Гумецьких; в. Дашківцях у поміщиків Чарнецьких; в м. Мурованих Курилівцях графа Комара; в маєностях Миньківського графа Мархоцького; с. Михалківці Проскурівського повіту в поміщика Гавронського; в Глушківцях у володіннях графів Орловських; у поміщиків Івановських в с. Курилівці, що в Літинському повіті; у селах Рів та Северинівки що належали графам Орловським тощо [9, с.62].

Досить успішно в придністровських повітах (Ямпільському, Ушицькому, Кам'янецькому) вирощували виноград. Найбільш відомими виробниками цієї культури були кн. Вітгенштейни, Рашковські, Строїнецькі. Розведенням винограду займались не лише дворяни, але й селяни і міщани Могилева і Ямполья. Згідно зібраних даних за 1887 р., в губернії під виноградники було виділено 387 дес. 2.166 саж. Землі. Загальна кількість виноградників досягала до 555од., а кількість лоз у них нараховувалась біля 706.799 [2, с.149].

Відомість роз приділення виноградників по повітах:

<i>Повіти</i>	<i>Кількість виноградників</i>	<i>Кількість лоз виноградників</i>
Ольгопільський	180	356.378
Кам'янецький	1	3.000
Проскурівський	1	200
Летичівський	2	1.000
Вінницький	2	800
Ушицький	2	22.000
Могилівський	31	51.425
Ямпільський	327	189.496
Балтський	9	82.500

Подільський виноград споживався переважно всередині губернії, і за її межі майже не вивозився. Частина його йшла на споживання, а інша частина перероблялась на вино. Виноробство існувало лише у 4 повітах: Балтському, Ольгопільському, Ямпільському й Могилівському. Лише в Ольгопільському вина виробляли задовільної якості. За вино з виноградника м. Кам'янка за звичай платили 18 руб. за відро. За інші вина платили від 0,75 руб. до 4 руб. У 1848 р. виноградники дали 6.000 відер вина. В 1886 р. було вироблено 1.450 відер вина, а в 1887 р., завдяки сприятливим кліматичним умовам, виробили 27.550 відер [2, с.153]. У Дністровській долині, виноград захищений від північних вітрів. Тут і сніг тане швидше, ніж в інших

місцях губернії. Не дивлячись на захищеність території, бували роки, коли виноград примерзав від морозів.

Сіяли на полях подільських і тютюн. Його культивували у всіх повітах без виключення. Найпоширенішими сортами були бессарабський і бакун. Американський і кримський сорти вирощували у дуже незначній кількості. Ця культура в губернії користувалась певним попитом. Дворяни, купці, міщани, поселенці, окрім старообрядців, курили його, а деякі нюхали. Можливо із цієї причини на досліджуваній території, під цю культуру було виділено в 1887 р. 969 дес. 1.200 кв. саж. З вищих сортів турецького насіння було зібрано 20.700,5 пуд., з американського насіння – 592 пуд. Нижчих сортів тютюну було зібрано 2.916 пуд. Весь врожай становив 24.208,5 пуд. Ціна на тютюн, в залежності від сорту, коливалась від 1 до 18 руб. за пуд. [2, с.149]. Врожайність цієї культури також у повній мірі залежала від погодних умов, що відповідно відображалось на його вартості. Найкращий тютюн ріс у с. Мукарові Підлісному Ушицького повіту, де його річний збір коливався від 300 до 600 пудів на суму до 1.000 руб. сріблом [1, с. 103].

Поділля завдяки родючому ґрунту, завжди мало чималу кормову базу. Проскурівський, Летичівський, Літинський, Вінницький і Гайсинський повіти були у низинному положенні, що сприяло поширенню сінокосів. Ольгопільський і Балтський повіти знаходились у степовій зоні, що також спонукало до широкого використання сінокосів. У Кам'янецькому, Ушицькому, Могилівському, Брацлавському і Ямпільському повітах, завдяки гористій і кам'янистій поверхні, хоча і були степові і дібровні сінокоси, але вони були в значно меншій кількості. Луки в Подільській губернії в 1847 р. займали 98.916,5 дес., що по відношенню до орної землі складало майже половину. А за 40 років, в 1887 р. їх величина скоротилась до 7.297 дес. Це майже у 13,5 раз.

Повіти	Кількість під орними землями (дес.)	Кількість зібраного сіна в 1819 р. (пуд.)	Кількість десятин під сінокосами в 1887 р.
Ольгопільський	180	995.600	785
Кам'янецький	4.202	51.696	500
Проскурівський	18.750	444.937	396
Летичівський	28.840	493.652	
Вінницький	14.730	730.344	3.256
Ушицький	9.684	56.663	660
Могилівський	3.140	37.278	500
Ямпільський	33.128	514.594	690
Літинський	14.738	445.525	260
Брацлавський	30.023	671.999	
Балтський	76.611	1.059.071	
Гайсинський	31.385	500.565	250

У 1848 р. сіна викошували 3.956.640 пудів, якого при змішуванні з озиною і яровою соломою, вистачало для прокорму худоби. За межі губернії сіно не вивозили. Середня ціна за пуд сіна у цьому році в Ольгопільському й Балтському повітах становила від 5 до 7 коп. за пуд. В інших повітах ціна коливалась в межах 15-30 коп. за пуд. Десятина лугового сінокошу приносила прибутку не більше 2 руб. сріблом, а лісового 1 руб. 50 коп. При високих цінах, цей показник становив 9 руб. [1, с.106]. Залежність луків й сіножаті від погодних умов була також надзвичайно великою. У спекотні роки кількість і якість сіна зменшувалась, а в дощові воно вимокало й чорніло.

Провідною галуззю сільського господарства у ХІХ ст. на території Подільської губернії ,поряд із землеробством залишалось також і тваринництво, що пояснюється хорошою кормовою базою для тварин. Східна та степова частини губернії: Балтський, Ольгопільський і частини Гайсинського й Ямпільський повіти спеціалізувались переважно на вирощенні великої рогатої худоби, серед якої були і елітні породи: Угорська сіра та українська сіра; коні арабської породи; тонкорунні мериносові вівці [6, с.114]. В інших повітах худоба була дрібнішою і змішаною з молдавською породою. Широкого поширення у губернії мали коні, воли, корови, вівці, кози та свині. В меншій мірі використовували віслуків й Лошаків (гібрид віслука з конем). Із птиці широкого поширення у ХІХ ст. мали гуси, кури, качки, індики, цесарки й голуби. У великих кількостях їх вирощували подільські поміщики та чиншова шляхта. Найлюбимішою твариною серед євреїв була коза, оскільки вона єдина не потребувала фуражу, а тому її прохарчування нічого не вартувало. Поголів'я кіз у губернії в 1848 р. становило 10.050 одиниць [1, с.108].

Сприятливі кліматичні умови та велика кормова база, сприяли розведенню на цій території великої кількості худоби. Так у першому випуску Збірника Відомостей Подільської губернії зафіксовано, що тварини на Поділлі водились у великому достатку. Підтверджують вони цей факт тим, що татари в 1575 р. вивели звідси 150.000 коней, 500. 000 рогатої худоби і 200.000 овець [9, с.74].

Загальна кількість худоби у Подільській губернії:

Повіти	коні		рогата худоба		вівці		свині	
	1819 р.	1887 р.	1819 р.	1887 р.	1819 р.	1887 р.	1819 р.	1887 р.
Кам'янецький	7.163	38.713	28.846	54.289	20.139	46.293		25.726
Проскурівський	123.292	53.957	14.664	63.723	22.266	42.517		24.932
Летичівський	5.306	35.066	18.620	40.001	9.316	30.476		31.321
Літинський	7.137	42.795	21.923	39.401	9.820	40.568		35.354
Вінницький	3.292	40.394	12.447	54.772	5.536	68.888		49.038
Ушицький	1.353	29.130	14.780	50.899	22.297	87.082		40.113

Могилівський	3.214	28.778	20.167	34.760	8.073	61.415		26.673
Ямпільський	5.433	38.741	22.087	49.017	10.596	79.035		42.815
Брацлавський	2.762	34.602	13.351	41.373	6.173	70.938		40.276
Балтський	5.290	59.428	31.691	135.661	18.176	164.991		80.964
Гайсинський	3.569	30.619	25.774	47.454	10.469	76.579		39.237
<i>Всього</i>	167.811	473.278	224.350	675.621	118.475	845.885		488.649

Селяни рідко тримали коней для їзди, а більше турбувались про велику рогату худобу, овець, кіз та свиней. Коні у селян були переважно низькорослі і малоцінними. Для польових робіт більше використовували волів через їх виключну витривалість, працьовитість і сумирну вдачу. Подільські «воли круторогі» були красиві, рослі і сильні. Худоба випасалась на полях з середини березня до грудня. Взимку чимало худоби гинуло від холоду, особливо овець і свиней. В 1857 р. у губернії серед великої рогатої худоби поширювалось захворювання на чуму, а серед коней – гарячка. Внаслідок захворюваності у губернії у цей час загинуло 1.400 одиниць поголів'я великої рогатої худоби й 926 голів коней [6, с.114].

Для захисту тварин будували спеціальні будівлі, де ті зимували. Для весняного і осіннього утримання на подвір'ях робили загорожі-обори або загони.

Внаслідок неврожайних років, зимово-весняне годування тварин через брак кормів при зводило їх до такого схуднення, що потрібне було ціле літо для відгодівлі [1, с.108]. Відгодованих тварин продавали або різали на м'ясо, яке могли продати на базарі або залишити для власного споживання. Пуд свіжого м'яса коштував від 90 коп. до 1 руб. 40 коп. Молоді живі бички вартували від 8 до 30 руб. сріблом [1, с.108].

М'ясо зарізаної тварини гудилось або засолювалось і складалось у діжки. Велику необхідність жителі Подільської губернії знаходили у свинячому салі, яке не лише використовували для змащування коліс возів, але й для харчування замість масла. Деякі їли його у сирому вигляді [1, с.108].

Таким чином, провідними галузями сільського господарського виробництва на території Подільської губернії в XIX ст. були землеробство й скотарство. Ці галузі майже повністю залежали від погодних умов, і лише удосконалення технологій вирощення сільськогосподарських культур та поголів'я худоби, зменшували відсоток втрат.

Джерела та література

1. Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. – СПб., 1849, – Т.10. ч.2
2. Гульдман В.К. Подольская губерния: опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1889. – 510 с.

3. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-1862 гг., ч.2 – СПб.,1863
4. Опис Поділля з 1819 року В. Рудлицького (До історії Поділля поч. XIX в.) /М. Карачківський. – С. 96-111
5. Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. / Уклад., авт. вступ. ст. С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 124 с
6. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год / изд. Редакцией Подольских Губерн. Ведомостей. – Каменец-Подольск: Тип. Губернского правления ,1859.С.176
7. Памятная книга Подольской губернии. Адрес-календарь и стат.-справ. сведения – Душенькевич, VIII, XLII, 1, 77, Вып.1. – Каменец-Подольск,1885. – 115 с.
8. Россия. Географическое описание Российское Империи по губерниям и областям с географическими картами, СПб.1913, 286 с.
9. Сборник сведений о Подольской губернии: Вып. 1. – Каменец-Подольск: Подол. стат. ком., 1880. – 215с.

Палаш Р.В.

с. Нестерівці Дунаєвецької ОТГ

РІД ПРОКОПОВИХ З СЕЛА НЕСТЕРІВЦІ, ЩО НА ДУНАЄВЕЧЧИНІ

На основі документів Державного архіву Хмельницької області, бібліотечної літератури та спогадів, досліджено історію родини Прокопових з села Нестерівці, що сьогодні у складі Дунаєвецької ОТГ.

Ключові слова: *родовід, церква, Нестерівці, Прокопови*

Товариство українських родовідників – сайт «Рідні» повідомляє, що носіїв прізвища Прокопові в Україні на сьогодні налічує 1002. Найбільший осередок Прокопових зустрічається в Летичівському районі. На одного носія тут припадає 1946 жителів. Також є Прокопові в Дунаєвецькому районі, в селах: Зеленче і Нестерівці. Про нестеровецьких Прокопових піде мова в даному дослідженні.

Від чого походить прізвище Прокопов? Поки достеменно встановити не вдалось. Можливо від давньоукраїнського чоловічого імені Прокоп [1]. Перша згадка про Прокопових з Нестеровець зустрічається в польських джерелах XVIII ст. В той час наш край, в тому числі село Нестерівці, були у складі Речі Посполитої. В документах зафіксували більше сотні нестерівчан, які сплачували податки. Під №13 було записано Грінька

Прокопова. Він мав пару коней, працював на поміщика, як всі інші жителі села, сплачував податки [2]. Цей факт дає підстави стверджувати, що саме Грінько найдавніший представник роду Прокопових.

№	Name	Cattle		Horses		Pigs		Sheep		Goats		Chickens	
		Head	Pair	Head	Pair	Head	Pair	Head	Pair	Head	Pair	Head	Pair
1	Jan Andriewy Sumaryk											3	3
2	Andrieh Miskow	1		1				4					
3	Andrieh Bazyloz	1				16		4				2	1
4	Lawrence Wolosnyk				1							2	
5	Matej Bogdan					8							
6	Wawa Tolaryk	2	2	1				8	32	3	12	4	2
7	Les Kopyzynski	2				32		8	44	4	24	17	18
8	Michajelek Tolaryk	1				16		4				4	1
9	Jan S. Julina Kopyzynski							36	3	1	6	5	5
10	Jan S.					16		4				6	3
11	Jan S.	1				16		4			12		
12	Jan S.	1				16		4	32	3			
13	Jan S.	1	2	1				4					
14	Jan S.	1				16		4					
15	Jan S.				1							4	1
16	Jan S.					8							

Грінько Прокопов на сторінках польських джерел.

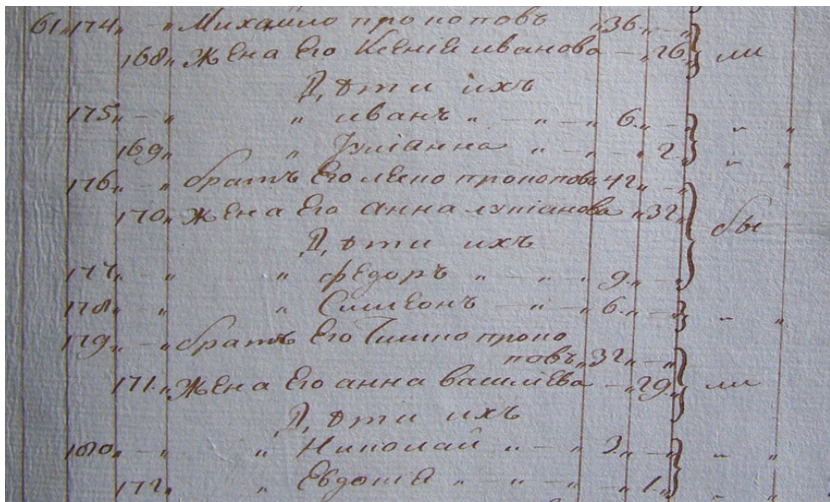
Найдавніший представник роду Прокопових.

У 1793 р. Поділля, в тому числі село Нестерівці, було приєднане до складу Російської імперії, а 12 квітня 1795 р. було утворено Брацлавсько-Подільську єпархію, створену, щоб регулювати церковні справи [3, стр.42]. Православна церква в той час відігравала важливу роль в житті Російської імперії. Жителі раз у рік були зобов'язанні в церкві сповідатись, а священники і дяки їх фіксували в так званій «Сповідальні відомості».

Це надзвичайно важливе джерело для кожного генеалoga. В ньому вказувались представники родини, вік, до якого стану належали ті чи інші люди. Як стверджують дослідники, Російська імперія саме таким чином контролювала людей.

Найдавніші «Сповідальні відомості», які збереглись у фондах Державного архіву Хмельницької області, датуються 1798 роком. Тут є інформацію і про родину Прокопових.

В цих церковних документах нестерівецький священик Свято-Миколаївської церкви, Добриловський Антоній зафіксував 42-річного Прокопова Леска і його 32-річну дружину, Анну Лук'яновну і дітей: 9-річного Федора і 6-річного Симиона (Семена). В його молодшого брата 36-річного Михайла була 26-річна дружина, Ксенія Іванівна і двоє дітей: 6-річний Іван і 2-річна Іуліанна. У ще одного брата, 32-річного Тимка (Тимофія) була 29-річна дружина Анна Василівна і діти 3-річний Микола і 1-річна Евдокія [4, арк.633].

Прокопові в «Сповідальних відомостях» 1798 р.

Від наймолодшого Прокопова Тимка (Тимофія) вдалось дослідити представників родини аж до сьогоднішнього часу.

В «Сповідальних відомостях» за 1798 рік було записано, що Прокопові були селянами, православного віросповідання. Щось більше дізнатись про життя родини у XVIII столітті поки не вдалось. Відомо що в той час Нестерівці разом з сусіднім селом Ганівкою були у складі нестеровецького старости. З «Камерального і топографічного» опису с. Нестеровець 1797 р. відомо, що всі жителі села жили в 158 дерев'яних будинках [5, арк.7.зв-8]. Отож родина Прокопових, як всі інші жителі Нестеровець, мала дерев'яну хатину, працювали на пана – біля землі, ростили дітей.

В «Сповідальних відомостях» 1816 року священник Матвій Коцюбинський (дід відомого українського письменника Михайла Коцюбинського) зафіксував, що у 41-річного Тимофія Прокопова була 34 -річна дружина Анна Леонтієва і діти: 16-річний Михайло, 9-річний Іоан (Іван) і найстарший син 29-річний Миколай мав 18-річну дружину Тетяну Федорівну.

В Тимофійового старшого брата, 45-річного Прокопова Михайла, була 44-річна дружина Ксенія Іванівна і 16-річний син Стефан [6, арк. 744].

Аналізуючи «Сповідальні відомості» можна зробити висновок, що це джерело надзвичайно цінне для вивчення власного родоводу. Проте частенько подана інформація за різні роки відрізняється, а саме: вік людей, інколи – ім'я та прізвища. Такі неточності виявлені і з родиною Прокопових.

В «Сповідальних відомостях» за 1845 р. ні про Прокопова Тимофія, ні про його дружину не було вказано: напевно, вони вже померли. Їхній

54-річний син Микола мав 45-річну дружину Тетяну Федорівну і дітей: 32-річну дочку Анну, яка вийшла заміж за 42-річного відставного солдата Василя Дмитрієва. А у 25-річного Івана в той час була 22-річна дружина Марія Іванівна, 1-річна дочка Софія, 20-річний Василь і 12-річний Йосип [7, арк.1237].

217	"	Николай Тимофеевич Прокопов	59	"
218	"	Жена его Мария Ивановна Федорова	55	"
219	"	Дети их Василий	20	"
	"	Иосиф	12	"

№	№	Ім'я	Вік	Прізвище
56	220	Иванъ Ивановичъ	25	
	231	Жена его Мария Ивановна	22	
	232	Дети ихъ София	1	
	231	Венедиктъ Степановичъ Сидоренко	48	
	233	Жена его Анна Николаевна	32	
	232	Иванъ Тимофеевичъ Прокопов	44	
	234	Жена его Мария Ивановна	41	
	220	Дети ихъ Анна	19	
36	224	Иосифъ	12	
	235	" Анна	13	
	236	" Василь	20	
	237	" Софія	9	
	238	" Іосифъ	5	
	225	Василь его Максимъ Васильевичъ	22	
	239	Жена его Мария Ивановна	17	

Склад родини Прокопових згідно «Сповідальних відомостей» 1845 р.

Десь в середині XIX ст. рід Прокопових змінив прізвище. З того часу трохи більше ніж пів століття Прокопові в «Сповідальних відомостях» і «Метричних книгах» писались Чубатими. Чому сталась зміна прізвища поки встановити не вдалось. В той час частенько відбувалась зміна прізвищ, що зафіксовано в різних генеалогічних передачах і в друкованих виданнях.

В «Сповідальних відомостях» за 1859 р. записано, що в 68-річного Чубатого Миколи була 58-річна дружина Тетяна, а також 24-річний син Іосіф (Йосип), 23-річна невістка Олександра, 6-річний онук Андрій і 4-річна Марія.

В іншого сина Чубатого Миколи, 39-річного Івана, була 36-річна дружина Анна, і діти: 16-річна Катерина, 15-річна Софія, 13-річна Анна, 6-річний Стефан і 4-річний Іван [8, арк. 640].

«Сповідальні відомості» за 1873 р. зафіксували, що в 37-річного Чубатого Іосіфа була 21-річна дружина Анна і троє дітей: 19-річний Андрій, 13-річний Антон і 10-річна дочка Фекла.

В його старшого брата, 52-річного Чубатого Івана, була 49-річна дружина Анна і діти: найстарший 19-річний Стефан в той час мав 17-річну дружину Марію; 18-річний Іван, 14-річний Микола і 13-річна Софія [9, арк. 150].

Згаданий вище, син Чубатого Іосіфа, Андрій, вперше одружився з Марією Стефанінін. Згідно «Метричних книг» с. Нестеровець відомо, що в них 21 серпня 1877 р. народився син Іван [10, арк. 9], а 29 червня 1880 р. – Олександр [11, арк. 61]. Чи ще були діти в родині поки встановити не вдалось. Перша дружина очевидно померла і Андрій 3 лютого 1902 р. одружився вдруге, на своїй односельчанці 40-річній Огородник Агафії Миколаївні [12, арк.263].

Двопл. дворог.		Двопл. дворог.		рожденія.	
Двопл. дворог.	Двопл. дворог.	Мужеска пол.	Женска пол.	Мужеска пол.	Женска пол.
<i>Крестьянские домишко</i>					
	409	Иосиф Чубатый		37	"
	" 398	Минаево Анна		" 21	"
	410	детишка Андрей		19	"
	411	Антон		13	"
	" 399	Фекла		" 10	"
103	412	Иван Чубатый		52	"
	" 400	Минаево Анна		" 49	"
	413	детишка Иван		18	"
	414	Николай		11	"
	" 401	София		" 13	"
	415	Стефан Менаево		19	"
	" 402	Минаево Мария		" 14	"

Родина Чубатих в «Сповідальних відомостях» за 1873 р.

Його син Чубатий Іван (1877 – 1920-30) одружився 7 листопада 1899 р. на односельчанці Дарморос Єфросинії Іванівні (1881 – 1957) [13, арк.244]. Як згадують рідні, землі в родині було мало, тому жилось їм важко. В 30-х рр., очевидно після смерті чоловіка Андрія, Єфросинія пішла працювати до колгоспу «Шляхом Леніна».

Найстаршою в родині Івана і Єфросинії Чубатих була дочка Анастасія, яка вийшла заміж за Коломійця. Вони жили в селі Січинці, що біля Дунаєвця. Народилось четверо дітей: Зіна, Жень, Оля, Василь.

Двоє інших дітей, Наталя (1906 – 1919) і Харитина (1913 – 1919), померли від гарячки. Також трагічно помер син Сидорій. Як згадують рідні, коли він пас худобу, його побили місцеві хлопці. Чи так воно було – невідомо.

Олена – в родині називали Гелена (1913 – 1989) після кількох років навчання в школі пішла працювати у колгосп. В роки Другої світової війни, як «остарбайтер» потрапила на роботу в Німеччину. Працювала в м. Ватерсунде на фабриці [14]. Після війни і аж до виходу на залужений відпочинок працювала в колгоспі. Заміж не вийшла, тому дітей не було. Як згадують рідні, любила співати, щось цікаве розповідати.

Михайло (1918 – 1941). Він навчався в місцевій школі, в 1939 р. був призваний на строкову службу до Червоної армії, де і застала його Друга світова війна. В 1941 р. проходив службу в 106 стрілецькому полку, що в м. Барановичі (Білорусія). Безслідно зник безвісти [15]. Багато років його рідні чекали, вірили, але так і не дочекались.

Прокопова Віра (зліва) разом з односельчанкою Антошковою Олександрою, на невільницьких роботах в Чехословаччині.

Наймолодша Віра (1923 – 2005). Кілька років навчалася в місцевій школі. Важке дитинство випало, довелось голодувати, іноді навіть одягу не вистачало. Тому, коли вона підросла, довелось іти працювати в колгосп, у рільничу бригаду.

У роки Другої світової війни німецько-фашистські загарбники відправили її на невольницькі роботи до Чехословаччини. Працювала в м.Венцдорф на мануфактурній фабриці Метельго. Проживала в таборі Грунріт[16].

В 1945 р., після двох років невольницької роботи, повернулася до дому. Пішла працювати до колгоспу. Вийшла заміж за односельчанина Гуменюка Олександра Андрійовича (1928 – 1990).

В 1974 р. Віра разом з чоловіком Олександром і сестрою Геленою збудувала добротний будинок, хлів, кухню. Крім колгоспу, господарювали на присадибній ділянці, що була біля хати. Посадили невеликий сливовий сад. Після виходу на заслужений відпочинок, ще багато років трудилась в місцевому колгоспі «Дружба».

Портрет Прокопової Віри навіть висів в Нестерівцях на дошці Пошани, як кращої трудівниці місцевого колгоспу. Так життя довелось прожити, завжди в роботі.

Її єдина дочка, Олена 1958 р. народження, навчалась в місцевій середній школі, кілька місяців працювала в дунаєвецькій центральній лікарні. Далі, все своє життя – в рідних Нестерівцях, у рільничій бригаді ланковою. В 1986 р. була нагороджена медаллю «За трудову доблесть», як краща ланкова колгоспу «Дружба»[17].

Довелось побачити і на все життя запам'ятати такі країни: Грузію, Азербайджан, Вірменію.

Олена Прокопова вийшла заміж за односельчанина Ковалю Станіслава Григоровича (1949 - 1988), в родині народилось троє дітей: Ліля 1975 р.н., Людмила 1977 р.н., і Олександр 1979 р.н.

Після смерті чоловіка Станіслава Прокопова, Олена поєднала свою долю з жителем села Морозів, Дунаєвецького району, агрономом нестеровецького колгоспу «Дружба» Палашом Віктором Васильовичем, 1960 р.н., в них 1990 р. народився син Руслан.

Зараз Прокопова Олена на заслуженому відпочинку, господарює на власному хазяйстві, в рідному селі Нестерівці, продовжує славні традиції своїх дідів і прадідів.

Прокопова Віра (в центрі), разом з чоловіком Олександром, сестрою Геленою, дочкою Оленою і зятем Станіславом.

Будинок родини Прокопових.

Джерела та література:

1. <https://ridni.org/karta/>
2. Arhiwum Glowne Akt Dawnych. Arhiwum Skarbu Koronnego LVI. арк. 14.
3. А.Михайлик. Нестерівці подільське село. – Камянець-Подільський, 2010. – С.42.
4. Исповедальние ведомости по церквям Ушицкого уезда 1798 г. // Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), ф. 315, оп. 1, спр. 6740, арк. 633.
5. Камеральний і топографічний опис с. Нестерівці //ДАХМО. Ф.115, оп.1, спр.13, арк.7 зв.-8.
6. Исповедальние ведомости по церквям Ушицкого уезда 1816 г. // ДАХМО. Ф. 315, оп. 1, спр. 7029, арк.744.
7. Исповедальние ведомости по церквям Ушицкого уезда 1845 г. // ДАХМО. Ф. 315, оп. 1, спр. 7772, арк.1237.
8. Исповедальние ведомости по церквям Ушицкого уезда 1859 г. // ДАХМО. Ф. 315, оп. 1, спр. 8470, арк. 640.
9. Исповедальние ведомости по церквям Ушицкого уезда 1873 г. // ДАХМО. Ф. 315, оп. 1, спр. 11846, арк. 150.
10. Книга регистраций актов о рождении за 1877-1892 г. // ДАХМО. Ф.18, оп.1, спр.1266, арк.9.
11. Там само, арк.61.
12. Книга регистраций актов о бракосочетания за 1868 -1902, 1868 – 1875, 1877 – 1881, 1893 – 1902 //ДАХМО. Ф.18, оп.1, спр.1265, арк. 263.
13. Там само, арк.244.
14. ДАХМО. Ф.Р.6193, оп.4, спр.2436.
15. <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=61487684>
16. ДАХМО. Ф.Р.6193, оп.3, спр.7807.
17. А.Костовський. Відзначення передовиків – тваринників //Колгоспне село. 20 січня 1987 р. № 2 (260).

Прокопчук В.С.

м. Дунаївці

РЕДАКТОР ТАДЕУШ МИХАЙЛОВСЬКИЙ

Мова про журналіста, художника, впродовж чверть століття редактора Дунаєвецької районної газети, громадського діяча, учасника Другої світової війни, полковника, орденоносця Тадеуша Адамовича Михайловського, якому 8 жовтня 2021 р. виповнилося 95 років.

Ключові слова: Дунаєвеччина, Вихрівка, репресії, Друга світова війна, газета, редактор.

Життєва стежка Тадеуша Адамовича Михайловського бере початок з Вихрівки, яка тоді, у ході адміністративно-територіальних реформ нової влади, опинилася на межі двох районів – відійшла до Дунаєвцького, а сусідні Пільний Мукарів, Татариська і Підлісний Мукарів, з якими завжди ділила спільну долю – до Солобо-вцького. Там він і народився 8 жовтня 1926 року. Батьки Адам Людвинович і Станіслава Михайлівна Михайловські були в селі людьми шанованими, старанними – вправними молодими господарями-хліборобами.

Його життєві університети почалися з участі в житті сім'ї

– допомоги в домашньому господарстві батькам, зайнятим щоденними колгоспними роботами. У вільний час тягнувся до олівців-любив малювати. У передвоєнні 30-і пішов до школи. У Вихрівці закінчив 4 класи, 5-й і 6-й – у сусідній Гірчичнянській семирічці, щодня разом долаючи по кілька кілометрів туди і назад.

1937 року родина зазнала важкого удару сталінської репресивної машини. Улюблений дідусь по мамі Михайло Іванович Драгомерецький, один із засновників першого у Вихрівці товариства спільного обробітку землі «Червоний плугатар», 2 грудня 1937 року був заарештований, звинувачений в контрреволюційній діяльності і 5 грудня трійкою Кам'янець-Подільського обласного УНКВС засуджений до вищої міри покарання. Якраз відбувалася чистка прикордоння від так званого польського елемента, і він – римо-католик, віруюча людина став жертвою свавілля, яке чинилося під час «великого терору». Схоже, каральна машина новоствореної Кам'янець-Подільської області дуже спішила довести свою потрібність та, мабуть, не встигала виконати доведений ліміт по першій розстрільній категорії, бо на «правосуддя» стосовно М.І. Драгомерецького, а точніше на знищення ні в чому невинної людини, вистачило всього 8 днів. Згодом, 1990 року, він був реабілітований [6]. Але якого болю і страху завдали карателі сім'ї, родині, та і всьому селу, цим жорстоким і нічим неоправданим актом. А хіба він був єдиним?

У Гірчичній Тадеуш закінчив шостий клас. А сьомий, завершальний на шляху до неповної середньої освіти – у Вихривці вже під час окупації, коли директорував В.М. Баранов. Чимало знайомих хлопців і дівчат з Вихривки та сусідніх сіл поступали в єдиний в районі середній спеціальний навчальний заклад – Голозубинецький зооветеринарний технікум. Пішов туди і Тадеуш, адже навчання було безкоштовним, гуртожиток і харчування теж, підібраний непоганий викладацький склад, за більш як десятирічний період існування закладу створена міцна навчально-матеріальна база. Мабуть, і здобув би там середню освіту й потрібну на селі спеціальність, якби не його величність випадок: хтось поширив у технікумі листівки з карикатурою на Гітлера, жандарми почали шукати «художника», а Тадеуш на той час вже непогано малював, у тому числі й дружні шаржі, тому змушений був покинути навчання, аби врятуватись від не менш жорстокої окупаційної каральної машини.

Він пам'ятає роки окупації і нерідко ділиться спогадами. Вони були наповнені тією ж нелегкою працею, але вже в загальному дворі, податками, страхом попасти в Німеччину на рабську працю. Він з товаришем побував у Дунаївцях, на «оборі», огорожений в районі колишнього автопідприємства території, звідки машинами вивозили молодь на ст. Дунаївці, а далі – до Німеччини. І знову ж – випадок: односельчанин Паляниця, що працював, на біржі, випустив їх обох на волю, сказавши німцю, що вони ще малі. Виконували й дорожню повинність – з кожного двору по дві особи з лопатами отримували ділянку шосейної дороги і чистили її від снігу. Бачив, як на стовпах у Дунаївцях висіло 19 повішених хлопців, які без дозволу покинули роботу на ст. Дунаївці...[6]. І в той же час було і кохання, і танці в сільському клубі – життя, як той пагінець, пробивалося крізь товщу труднощів і страху.

З визволенням краю на фронт пішов батько, а 12 квітня під Тернополем отримав важке поранення – осколком, наче ножем, зрізало праву лопатку. Лікувався в госпіталі в м. Києві. А після одужання його, римо-католика, направили до Першої армії Війська Польського. У її складі штурмував Берлін, здобув перемогу.

У Тадеуша – своя воєнна епопея. Він був призваний до війська 22 червня 1944 року, ще за три місяці до 18-ти. У Красноярську проходив школу молодого бійця. Потім перекинули ближче до фронту – у м. Киржач у Підмосков'ї, де в складі 27-ої авіадесантної бригади продовжив вишкіл, у першу чергу – стрибки з парашутом. На жаль, п'ятий виявився невдалим, сильний вітер не дав багатьом молодим бійцям успішно приземлитися – були втрати, поранення. У госпіталь потрапив і Тадеуш [5].

Новий 1945 рік зустрівач у запасному стрілецькому полку у Володимирі. Звідти – у Загорськ, де в навколишніх лісах дислокувався танковий

полк. Жили в землянках у холоді, при бідненькому харчуванні. І знову – лазарет. У наступні дні більшість однополчан відправилась на фронт, а близько 50 залишених, у тому числі й рядовий Т. Михайловський, були кинуті на допомогу залізничній міліції охороняти від диверсійних нападів військове майно і боєприпаси перед відправкою на фронт. Прочісували ліси, щоразу ризикуючи зазнати напад, доводилося застосовувати і зброю, аби вантаж дійшов до місця призначення. Про складність і важливість цього виду служби можна судити й з того, що командуючий округом удостоїв охоронців Подяки, яку Тадеуш Адамович зберігає, як першу військову нагороду і пам'ять про початок воєнних буднів.

Перемогу зустрів у складі танкового полку в Білорусії. Там, спочатку в Бобруйську, а потім – в Осиповичах, служив ще чотири роки. Там отримав медаль «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.». Звідти 23 квітня 1950 року був демобілізований [2].

Т.М.Михайловський (у першому ряду третій) серед однополчан

Участь Т.А. Михайловського в Другій світовій війні відзначена орденом Вітчизняної війни II ст. Пам'ятаю один з літніх днів, коли в кабінеті редактора дунаєвської районної газети «Ленінським шляхом» ми з Тадеушем Адамовичем радились, як краще висвітлити на сторінках газети процес підготовки до 40-річчя Перемоги. І тут хтось різко й настирливо постукав у двері. То був майор Кононенко з військкомату. Він приніс і за моєї присутності вручив Тадеушу Адамовичу посвідчення та ювілейну медаль. А в добу незалежності нагороджений орденом «За заслуги» III ст.

Йому було присвоєно перше офіцерське звання, потім-наступні, а згодом вручені і погони полковника.

У період його військової служби сім'я Михайловських зазнала неабиякого удару з боку влади. На підставі указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 року «Про виселення з Української РСР осіб, що злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» мати – Станіслава Михайлівна, що не виробила, як і багато інших жінок, мінімуму трудоднів, була вислана до Сибіру на 8 років.

7 травня 1948 року, через два з половиною місяці після прийняття указу, в.о. прокурора Української РСР Петро Нощенко доповідав генеральному прокурору СРСР Григорію Сафонову про кричущі порушення в практиці виконання цього указу: висилали людей, старших 55 років, хворих, що не передбачав указ, було чимало фактів зведення у такий спосіб рахунків з неугодними та ін. Якраз останнє сталося з Станіславою Михайлівною, яка бачила, як голова колгоспу не раз зачинявся в клуні з дочкою двоюрідної сестри, сказала про те батькам. Реакція голови була наступною: «Я їй скоро заткну пельку...». Питання виселення тих, хто не виконував мінімуму трудоднів, спочатку вирішували колгоспні збори. А голосування на зборах відбулося на кшталт: «Хто проти?». Всі опустили голови і мовчали, аби самим не потрапити в немилість. «Отже - одногolosно...»[6].

А було там, у засланні, не просто. Щоб зрозуміти, в яких умовах опинилися вислані, у тому числі й мати Тадеуша Адамовича, візьмемо в свідки все того ж генерального прокурора СРСР Г. Сафонов, який 23 березня 1949 року доповідав Раді Міністрів СРСР: 727 виселених, що працювали в Мутихинському, Вайському, Велсовському ліспромгоспах Красновишерського району, проживали в необладнаних землянках, хлівах, банях без даху і т.п. помешканнях в умовах антисанітарії, масової завшивленості. Як наслідок – масово хворіли. Із 387 осіб, обслідуваних санітарно-медичною комісією, було виявлено інвалідів I і II груп, зовсім непридатних до праці на лесозаготовках, 82 – 19%, тих, що за станом здоров'я могли виконувати тільки легку роботу – 187 осіб, або 48,5%, працездатних – 128 – 32,5 відсотки.

Щоб підтримати дружину, залишивши молодшого десятирічного Івана на сестер, за нею поїхав і батько, прихопивши з дому швейну машинку. Мама вміла шити, і ця машинка добре виручала їх там, на засланні. Дізнавшись про біду, яка спіткала сім'ю, Тадеуш забив тривогу. Полкове командування задресувало листа до М. М. Шверника, який у 1946-1953 рр. очолював Президію Верховної Ради СРСР, а він – у Дунаєвський райвиконком. І справа була переглянута. Через три роки батьки повернулись у Вихрівку[6].

Трудове повоєнне життя Тадеуша розпочалося з посади завідуючого Іванковецьким сільським клубом. Дунаєвецький районний військовий комісар Володимир Іванович Автомов, член бюро райкому партії, у зв'язку з потребою в кадрах мав доручення вивчати склад демобілізованих і допомагати районному керівництву в укомплектуванні ними колгоспів, підприємств, організацій і установ. Дізнавшись, що Тадеуш Михайловський на заключному етапі служби був художником полкового клубу, повідомив про це завідуючого районним відділом культури П. Магеру... Так потрапив в Іванківці.

Почав з оформлення клубу, що розташувався разом із сільрадою в колишньому прицерковному будинку. Взявся за сцену, зовні і в середині приміщення з'явилися лозунги, плакати, стенди з малюнками та різними закликами, цитатами. Клуб набув ошатного вигляду. Запрацювали драматичний і хоровий гуртки. Їх основу склали учителі разом з директором І.М. Миндрою та завучем М.М. Дарманським. Вечорами молодь збиралася на танці, перегляд кінофільмів. Запрацювала редколегія стінної газети, з'являлись щоденні «Блискавки», «Перчики». Їм надавали привабливого вигляду малюнки та карикатури завідуючого клубом – вправного художника. Це замітили і достойно оцінили – на районному конкурсі іванковецька стінгазета виборола перше місце. Досвід роботи клубу знайшов відображення на сторінках районної та обласної газет «Ленінським шляхом», «Радянське Поділля» й позитивну оцінку в доповіді першого секретаря на районній звітно-виборній комсомольській конференції, де довелося виступати й члену ВЛКСМ Тадеушу Михайловському[9].

Не раз бував у клубі завідуючий відділом культури. А якось, завітавши в черговий раз, почав майже зразу: *«За два дні передаш клуб - інструменти, костюми, документацію - секретарю комсомольської організації Володимир Коротинському, і третього дня на 9 ранку з'явишся до мене: підемо в райком партії і будемо працювати разом - я завідуючим, а ти - інспектором. Зарплата більша, до Вихрівки ближче...»*. Однак на засіданні бюро все переіначилось. Після представлення, яке зробив зав. відділом культури, піднявся редактор районної газети Наум Борисович Гольберг і повідомив, що Т.А. Михайловський має газетярський досвід, в редакції стоїть у резерві, що якраз є вакансія інструктора-організатора матеріалів і координатора роботи редакторів стінгазет. Склалася делікатна ситуація, в якій бюро стало на бік редактора районної газети – органу райкому партії і райвиконкому. Так наприкінці січня 1951 року Тадеуш Адамович опинився на журналістській ниві, віддавши їй тільки в штаті редакції понад три десятки літ, а загалом -70 років[1, с.14].

І почалося, як у пісні про журналіста: *«... троє суток шагать, троє суток не спать ради нескольких строчек в газете...»*. Пішки від села –

до села, від поля – до поля, зустрічі з людьми, редакторами стіннівок, нотування цікавих фактів, вражень, зустрічей. Спочатку важко вкладались зібрані матеріали у формат інтерв'ю, репортажів, замальовок. Були й невдачі. Але він терпляче йшов від успіху маленького – до більшого, спираючись на досвід старших колег, передовсім – Василя Пилиповича Павлова. Від інформативних матеріалів згодом перейшов до написання статей, фейлетонів, нарисів. Але саме на підйомі журналістської творчості довелося залишити колектив редакції.

17 березня 1955 року він так само несподівано опинився на посаді завідуючого відділом культури. На його заперечення секретар райкому партії відповів чітко і рішуче: *«Більш вдалої кандидатури у нас не має»*. Довелося знову починати спочатку – знайомство з базою підпорядкованих закладів, кадрами завідуючих клубами, бібліотеками, кіномеханіками, тоді теж підпорядкованими відділу культури, роботою провідних колективів художньої самодіяльності. Методичне керівництво роботою бібліотек успішно забезпечувала районна бібліотека, не підводили й кіномеханіки, з місяця в місяць виконуючи плани. Більше уваги віддавав добору і розстановці кадрів, їх навчання, зміцненню матеріальної бази, організації культурно-масової роботи. І вже через пів року на огляді колективів художньої самодіяльності, який тривав три дні, обласне журі дало району високу оцінку. Грамотами і преміями були відзначені колективи художньої самодіяльності – переможці, зокрема – блищанівський сільський хор під орудою учителя Василя Івановича Ірчишеного, знаний не тільки в районі, а й в області та столиці, де виступав на ювілейному концерті з нагоди 300-річчя, як тоді трактувалося, возз'єднання України з Росією. Грамотою обласного управління культури був нагороджений і завідуючий райвідділом культури.

У молоді роки події в житті Тадеуша Михайловського мінялися калейдоскопічно. Працюючи інструктором в газеті за два роки закінчив вечірню школу робітничої молоді, яка під керівництвом директора-фронтовика П.Г. Перепелюка працювала в приміщенні колишнього капуцинського монастиря, й здобув повну середню освіту. Після року роботи на посаді завідуючого відділом культури – нове призначення, цього разу заступником редактора районної газети, оскільки вона перейшла на триразовий випуск, а кадрів не вистачало. Обстановка вимагала здобуття вищої освіти. 1 вересня 1957 року за направленням обкому партії розпочав навчання у Вищій партійній школі в Одесі, продовжив – у Дніпропетровську. А 1960 року, коли з'явилася можливість перевестись на журналістське відділення заочної Вищої партійної школи при ЦК КПРС, написав заяву і був зарахований її слухачем порядком переводу з Дніпропетровської ВПШ. 1 лютого повернувся в рідний редакційний колектив на ту ж посаду заступника редактора.

Навчання, хоч і заочне, надало спраглому до знань Тадеушу Адамовичу можливість здобувати різносторонню наукову інформацію. Окрім чисто політичних дисциплін – історія КПРС, діалектичний та історичний матеріалізм, політекономія, низки курсів з основ управління промисловим, сільськогосподарським виробництвом опановував і журналістськими дисциплінами – «Історією журналістики», «Історією і теорією партійної преси», «Теорією і практикою партійної радянської преси», «Сучасна зарубіжна преса», а також – літературними і мовознавчими. Так поступово наповнював особисту професійну скарбницю актуальними теоретичними знаннями і практичним досвідом журналістської роботи, які в роботі дуже знадобилися [6].

31 березня 1961 року, після виїзду І.М. Теслика за межі району, очолив редакційний колектив. І цього разу – вже надовго, на цілих чверть століття. Колеги сприйняли призначення із задоволенням, бо Тадеуш Адамович знав справу і міг вивести колектив на вищий професійний рівень. А ще при своїй вимогливості, насамперед до себе, був людиною й доброзичливою та інтелігентною в стосунках, користувався авторитетом у керівників району, голів колгоспів, директорів заводів, фабрики, що мало немаловажне значення для роботи журналістів, які відчували зміни в ставленні до їх появи в трудових колективах, почувались захищеними авторитетом редактора – члена бюро, депутата районної ради [1]. Згадував Б.Л. Долинський, ветеран редакції: *«Він завжди був добрим порадником, із честю виходив з різних складних і неоднозначних ситуацій[4]»*.

За прикладом редактора, який не так давно здобув вищу освіту, почали навчатись і колеги: В.П. Павлов, А.Ю. Соколовський і Л.В. Данилевич – у Кам'янець-Подільському державному педінституті, Б.Л. Долинський, С.І. Шнайдерман і В.А. Захар'єв – у Львівському державному університеті ім. І. Франка, В.М. Лесик і Г.Д. Панков – у Київському державному університеті ім. Т. Шевченка. Знання, помножені на досвід, за вмілого керівництва з боку редактора почали приносити кращі результати: матеріали ставали і якіснішими, і актуальнішими, викликали читацький інтерес і підтримку. Вона виявлялася в зростанні кола дописувачів, так званих робітників, серед яких злободенністю інформацій і статей відрізнялися Р. Мельник і В. Мединський, Д. Тондій і В. Шаховець – представники Смотрицького кореспондентського пункту, О. Матвійчук з Гірчичної, С. Колісник з Балина, О. Побожний з Міцівців, О. Садовський з Маліївців, Б. Блазій, І. Мельничук з Дунаївців, Г. Медведюк з Лисця та ін.[1,с.22] А головне – у передплаті часопису, тираж якого у кращі часи сягав 18 тис. примірників.

1962 року в умовах хрущовських реформ зі створення територіальних агропромислових колгоспно-радгоспних управлінь, чергових укрупнень

– приєднання до Дунаєвського населених пунктів ліквідованого Новоушицького району – газета стала міжрайонною. Колектив поповнився новими журналістами, отримав легкового автомобіля, зрослий тираж давав прибутки, за рахунок яких можна було стимулювати результативнішу працю. Після XX з'їзду і розвінчання культу особи Й. Сталіна в умовах «хрущовської відлиги» газетні матеріали помітно «посміливішали» – відрізнялися різноманіттям тематики, розкутістю думки й оцінок, географією публікацій. З'явилися нові рубрики та утаємничений, а точніше такий собі збірний член колективу – Дмитро Припарка, портрет якого з хвацько закрученими вусами явно намалював редактор, якого Бог наділив талантом художника.

На сторінках часопису в рубриці «Спадщина» почали з'являтися краєзнавчі матеріали, настільки страшні сталінському керівництву, що в роки «великого терору» були репресовані і члени Українського комітету краєзнавців – координатора краєзнавчого руху в республіці, і краєзнавці на місцях, та і увесь краєзнавчий рух, який почав відроджуватися аж у 1960-і, з початком кампанії з написання і видання двадцятишеститомної «Історії міст і сіл Української РСР». На цьому етапі і я, тоді учитель історії Маківської СШ, почав надсилати до редакції краєзнавчі матеріали на допомогу колегам-історикам у проведенні після вивчення кожного періоду історії СРСР уроків про наш край («Наш край у давнині», «Наш край в епоху середньовіччя», «Наш край у роки Визвольної війни 1648-1654 рр.» та ін.), і статті одна за одною почали з'являтися на сторінках газети. Поступово познайомився з колективом, а на одній з робількорівських нарад, які, як правило, проводились напередодні Дня преси – і з редактором. Сорокарічний, енергійний він умів огорнути увагою і запалити добрим вдало знайденим персонально для кожного словом. Думаю, що газета та увага й підтримка редакційного колективу стали ще одним потужним стимулом краєзнавчих пошуків, які згодом вивели мене на шлях наукового дослідництва.

Статус міжрайонної газети так само раптово як з'явився, так і закінчився із завершенням хрущовського невдалого експерименту з утворення і короткого в часі функціонування промислових і сільськогосподарських партійних органів та укрупнення районів. 8 грудня 1965 року був відновлений Віньовецький, а 4 січня 1966 року і Новоушицький райони. Але набутий досвід зберігся і надав газеті свого обличчя, що замітили колеги по перу з вищих статусом обласних та республіканських газет і журналів.

Неодноразово досвід роботи колективу редакції і його очільника знаходив місце на сторінках обласної газети «Радянське Поділля», про дунаєвський журналістський колектив писали республіканські «Радянська Україна» та «Журналіст України». На нарадах, семінарах, зокрема в Рівному, Полтаві, а 1973 року – у Києві, досвідом ділюся і редактор Тадеуш

Михайловський. Його – члена Спілки журналістів України з 1969 року обирали делегатом II-V з'їздів Спілки журналістів України. А 1971 року указом Президії Верховної Ради СРСР від 25 червня Т.А. Михайловський був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Посипались й інші нагороди. 1972 року Українське товариство охорони природи відзначило редакцію Почесною грамотою за краще висвітлення проблем збереження природного середовища. 5 травня 1978 року газета удостоїлась Почесного диплома Спілки журналістів України, а її редактор – знака «Золоте перо». Найвищою оцінкою творчої праці колективу редакції стала Почесна грамота Президії Верховної Ради Української РСР, якою газета була нагороджена у відповідності з указом від 30 квітня 1980 року *«за багаторічну активну роботу по комуністичному вихованню трудящих, мобілізації їх на успішне виконання завдань господарського і культурного будівництва»*. Її вручив редактору на урочистих зборах з нагоди Дня преси завідуючий відділом пропаганди і агітації обкому партії М.Д. Морський, а редактор журналу «Радянська жінка» Г.А. Литвинова – Почесні грамоти Спілки журналістів редакції газети, окремим журналістам та робітникам. Пам'ятаю те засідання: звучало немало теплих слів на адресу редакції і редактора від керівництва району, трудових колективів, були квіти, подарунки. Вітав і я від педагогічного колективу району та відділу освіти, який очолював. То був апофеоз в історії нашої районної газети, не знаний ні до, ні після того [1, с.34-35].

Т.А. Михайловський мав високий авторитет, який працював як на колектив району, так і редакції. Його сміливе й аргументоване слово не раз міняло ситуацію на засіданні бюро райкому партії під час обговорення важливих питань, особливо – під час розгляду персональних справ. А колектив у його особі мав не тільки наставника, а й свого захисника. *«Чим особисто мені найбільше запам'яталася співпраця з Т.А. Михайловським, так це тією, я б сказав, атмосферою цілковитої творчої захищеності, яка тоді панувала в колективі, – згадував В.М. Лесик. – Ми були під його опікою, наче близькі люди. Відповідальність за всі наші професійні дії він безумовно брав на себе...»* [3].

1986 року, як тільки виповнилося 60, Тадеуш Адамович покинув редакцію, залишивши добре згуртований і професійно підготовлений колектив. Серед його учнів і послідовників – заслужений журналіст України і знаний письменник Володимир Шевченко, Микола Кусень, згодом редактор новоушицької районки, із залісецького колгоспного причіплювача до посади редактора піднявся Володимир Захар'єв – поет, археолог, пам'яткоохоронець, Семен Шнайдерман і Микола Іщенко, автори кількох книг поезій і прози. Гарний слід в історії часопису залишили Борис До-

линський, Євген Карпович, Микола Осадчук, Лариса Данилевич, Борис Басистий, Григорій Іллях, Роман Браташ, Віктор Лесик та ін.

Здавалося, на тому можна було б заспокоїтись – стільки пережито, а скільки зроблено, відпочинок – справді заслужений. Але такий стиль життя Т.А. Михайловському не підходить. Бо він – громадський діяч, активний учасник життя районної громади, знана людина і керівник, який все життя впливав на стан справ у районі. Отож, як тільки постала Всесоюзна організація ветеранів війни та праці і виникла потреба створити районний осередок, керівники району і ветеранський актив звернули погляд у бік Т.А. Михайловського. 14 лютого 1987 року на установчій конференції була створена Дунаєвецька районна Рада ветеранів війни та праці і першим головою обраний Тадеуш Адамович. На той час Рада представляла 25-тисячний загін ветеранів, серед яких було ще 3 тис. учасників бойових дій, координувала життя 45 первинних осередків. Спирався він на підтримку ветеранського активу – В.М. Влагову, В.М. Брушньовського, А.Й. Барановського, П.Г. Перепелюка, А.С. Баб'юха, І.М. Теслюка, М.М. Негоду та ін. Започаткував низку форм роботи з популяризації трудових і ратних подвигів, вшанування представників ветеранської організації, надання конкретної допомоги тим, хто цього потребував у першу чергу. Пройшовши етап становлення і налагодження роботи новоствореної ветеранської структури, передав її наступникові Ф.Й. Будзінському [8].

А сам, як справжній син, сконцентрував увагу на Вихривці, де його допомоги все більше потребувала мати. Попри повсякденні турботи по домашньому господарству знаходив час побувати в конторі агрофірми «Козацька долина», у сільраді. Відгукувався на зустрічі з молоддю як у школі, так і сільській бібліотеці. Вихривські ветерани обрали Тадеуша Адамовича головою ради своєї організації, і він у контакті з головою агрофірми В.М. Загородним вирішили чимало питань матеріальної підтримки пенсіонерів села.

Не ржавіло і журналістське перо. Його можна було бачити і на тракторному стані, у полі, на току і фермах, у результаті в «Дунаєвецькому віснику»(так почав називатися районний часопис у роки незалежності) з'являлись його статті про стан справ у селі, в агрофірмі – кращому сільгоспколективі району («Весняна напруга», «Правду кажуть, хліб легко не дається», «Врожай кличе, врожай не може чекати», «Козацька долина» й цьогоріч на висоті»). Контактував Тадеуш Адамович з Дунаєвецькою районною організацією Всеукраїнської спілки краєзнавців, що позначилося на тематиці його статей («Там, де любила-кохала циганка Аза», «Балинська скарбниця минувшини і сьогодення», «Доля, затьмарена війною» та ін.). Загалом тільки за останні 20 років «золоте перо» Тадеуша Адамовича видало нагора більше 40 помітних публікацій.

Рясніли «Дунаєвський вісник» та обласні «Подільські вісті» і матеріалами про колишнього редактора. Писав Володимир Захар'єв («На вістрі часу», «Епоха Тадеуша Михайлоського»), Григорій Медведюк («Чверть століття – редактор, 65 років – журналіст»), Микола Кусень («Літопис історії»), Віктор Лесик («Коваль кадрів», «Художник Слова», «Дві родини-два надійних крила»), Анатолій Шевченко («Людина, що створила свою долю»), Василь Горбатюк – у журналі «Журналіст» («Невтомне перо ветерана») та ін. [1;3-4;8-9]. Не забуває свого наставника і нинішній редакційний колектив, очолюваний Валентиною Байталюк, відгукуючись на дні народження, особливо-ювілейні. А 2016 року Тадеуш Адамович урочисто відзначив 90-річний ювілей. У Дунаєвській міській публічно-шкільній бібліотеці легендарного земляка вшанували Руслан Смолінський, перший заступник голови районної державної адміністрації, Ольга Михальська, голова районної ради, Веліна Заяць, голова Дунаєвської міської об'єднаної територіальної громади, вихованці міської ЗОШ I-III ст. №2 і Школи мистецтв.

Ще 2007 року портрет Т.А. Михайловського, народного обранця восьми скликань, занесли до книги «Почесні депутати Дунаєвської районної ради». А 6 вересня 2013 року рішенням президії районної ради йому присвоєно звання «Почесний громадянин Дунаєвського району» і вручено посвідчення за №1[7].

Слід зазначити ще один життєвий подвиг Тадеуша Михайловського – разом із смотричанкою Оленою Антонівною він створив прекрасну сім'ю, яка розгалужилась у повноцінну родину А відомо: міцна сім'я-міцна держава. І це не просто гарні слова, це – глибока філософія суспільного буття: члени родини, які все життя сумлінно трудяться, примножують суспільне багатство, а високоморальні діти та онуки – міцнять його духовні устої. Олена Антонівна була достойною сподвижницею свого легендарного чоловіка, бо зазнала випробувань, схожих на його. 1930-го, коли їй виповнився всього рік, батьків виселили аж у Читинську область. Там закінчила школу і два курси Читинського державного педінституту. А після війни, коли випала можливість і сім'я повернулася на батьківщину, викладала німецьку мову в Гірчичнянській, Мушкутинецькій, Рахнівській, Чаньківській, Гутояцковецькій школах. Закінчивши курси, працювала бухгалтером на мебльовій фабриці, арматурному заводі, у Дунаєвському відділенні «Союздруку». Вони дали життя двом дочкам – Валентині та Ірині. А згодом на родовому дереві Михайловських з'явилося чотири гілки онуків та шість відгалужень правнуків [3]. 95-річний прадідусь радіє тому, бо його досвід - прапор життя - у надійних руках.

Джерела та література:

1. Захар'єв В.А. На вістрі часу. Дунаївці, 2000. 48 с.: іл.
2. Ісаченкова В. У долі прихильність заслужив // Подільські вісті. 2021 7 жовт. (40). С.6.
3. Лесик В. Високий ювілей шановної людини // Дунаєвецький вісник. 2013. 13 жовт. (№41).
4. Медведюк Г. Чверть століття – редактор, 65 років – журналіст // Дунаєвецький вісник. 2013. 6 жовт. (№40).
5. Михайловський Т. Стежкою спогадів // Дунаєвецький вісник. 2020. 18 черв. (№25).
6. Михайловський Т.А. Я безмежно дякую долі: спогади (рукопис).
7. Почесні громадяни Дунаєвеччини // Дунаєвецький вісник. 2013. 26 верес. (№39).
8. Скоробогач П. 30 років на захисті інтересів ветеранів і всіх категорій пенсіонерів// Дунаєвецький вісник. 2017. 23 лют. (№8).
9. Шевченко А. Людина, що створила свою долю // Дунаєвецький вісник. 2019. 3 жовт. (№40).

Смірнова С.Д.

м. Кам'янець-Подільський

**ЦЕРКОВНИЙ ЛІТОПИС с. КУЯВ
З ФОНДІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА**

У статті введено до наукового обігу та опубліковано рукописний документ – церковний літопис с. Куяв (1898 р.), авторства священника Василя Горянського, що містить короткі відомості до історії села. Ця робота зроблена задля полегшення пошуку письмових джерел дослідникам історії нашого краю. Метою роботи є популяризація вивчення сіл та містечок Поділля та стимулювання їх подальших досліджень.

Ключові слова: священник, церковний літопис, с. Куяв, Подільська єпархія, Кам'янецький повіт.

Чимало сіл та містечок Поділля впродовж історії належали до різних повітів, районів та були перейменовані. Така доля торкнулася і села Куява, що у XVI ст. (разом з населеними пунктами Шаравка, Плоска (Проскурів), Куманів, Болванець, Балин, Гармаки, Мукарів і ін.) належали до Смотрицького округу Подільського воєводства [1, с.225]. У XIX ст. с. Куява було в Кам'янецькому повіті, у XX ст. – в Ярмолинецькому районі (в 1945 р. с. Куява перейменовано на с. Соснівка) [2], а з 2021 р. село

увійшло до Ярмолинецької Об'єднаної Територіальної Громади (ОТГ) Хмельницького району [3]. Зміни в адміністративному устрої України і Поділля зокрема, ускладнюють процес пошуку джерел до вивчення історії села. Популяризуючи документи, які зберігаються у архівах, фондах ми відкриваємо доступ до історичних джерел широкому загалу науковців, краєзнавців та любителів історії.

Церковний літопис с. Куяв Кам'янецького повіту Подільської губернії [4] написано російською мовою кінця XIX ст. на 6 аркушах паперу жовто-сірого кольору рукописним способом. Він записаний у формі запитань та відповідей на них. Літопис складається з одного документу «Церковная Летопись Кресто-Воздвиженской Церкви с. Куяв, Каменецкого уезда, Подольской Епархии» (1898 р.). Автором літопису є священник Василь Горянський.

Публікація рукописного документу здійснена мовою оригіналу згідно з сучасними правописними нормами із збереженням лексичних і стилістичних особливостей оригіналу. При цьому розділові знаки, які в оригіналі використовувалися непослідовно, в публікації розставлені так, аби підкреслити суть інформації. Слова, або частини слів, які вставлені для розуміння логіки оповідання, подаються в квадратних дужках. При публікації документу запитання виділені курсивом, а відповіді звичайним шрифтом; аркуші один від одного відділені двома косими лініями «//».

Церковная Летопись

Кресто-Воздвиженской Церкви с. Куяв, Каменецкого уезда, Подольской Епархии //

Отдел I.

Местоположение прихода (на равнине, низменности, при речке, и т. п.). Расстояние от губернского и уездного городов, и в каком направлении: на север, восток и т. п.; от железной, шоссейной или почтовой дороги; близ лежащие приходы с указанием расстояния их и направления. Климатические условия местности, благоприятствующие здоровью или же вредные; почва: черноземная, глинистая, песчаная и т. п.

Расположен приход села Куявы на немного возвышенном месте; на трех холмах. Расстояние от губернского и уездного города пятидесятиверстное; на северо-западной стороне. От почтовой дороги отстоит в две версты, шоссейной – двенадцать верст, железной – сорок верст. Близ лежащие приходы: с. Саввинцы к востоку, три версты; с. Новая Песочна, к западу, четыре версты; с. Балакирь к северу, пять верст и с. Малая-Карабчиевка на юго-запад пять верст. Климат здоровый, почва земли черноземная.//

Отдел II.

Приход.

История образования прихода. Из каких поселений состоит приход. Отчего получили название поселения. Более выдающиеся исторические

события, касающиеся поселения. Давность православия. Уния: воссоединение прихожан с православной Церковью. Достопамятные лица между прихожанами, их народность и сословие. Перемены в народонаселении прихода: случаи выселения куда-либо прихожан или отчисления к другому приходу, прибытие новых поселенцев в приход. Экономический быт населения. Занятия, промыслы, ремесла, ярмарки, заводы. Урожай хлеба или не урожай. Засуха, появление вредных насекомых на полях и в садах, пожары. Религиозно-нравственная жизнь прихожан: какие живут в приходе иноверцы, сектанты, раскольники. Появление новых сект и меры против обращения к православию и соращения. Усердия прихожан к Церкви, Богослужению, говению, поминовению умерших, богомольям и другим делам благочестия. Крестные ходы и общественные молебствия. Случаи значительных пожертвований в пользу церкви, или на другие добрые дела. Какие наблюдаются добрые качества в быту прихожан. Суеверия, обычаи, медицинские обряды, пороки и преступления (воровство, убийство, конокрадство). Препятствия к искоренению суеверий и пороков и др. Особые явления промысла Божия в жизни прихожан. Как отражаются в приходе события общегосударственные: манифесты о войне и мире, новые законы, изменяющие условия местной жизни. Местные торжества по поводу разных событий и проч.

Приход: Куявы когда основан достоверно неизвестно, предполагать можно, что основан Графиней Куявской, о которой гласит предание, отчего получил приход название Куяв. Приход образовался из трех поселков, но не имевших приходской церкви, и куда принадлежали прихожане неизвестно. // Предание говорит, что эти поселки носили название 1) Куявы, 2) Телефуцина, 3) Белопейс; носившие название по фамилии владельцев. Но вследствие бывшей повальной смертности эти поселки уничтожены, перенесены в другое место, где существовало старинное кладбище; и прихожане соединились в одно село, и положили название ему по давнему поселку Куявы.

Ныне существующее кладбище образовано за бывшим поселком при одном кресте. Предание говорит, что во время повальной болезни проходили чрез этот поселок казаки запорожцы, и один из них заболел, и за этим поселком умер, на том месте, его похоронили, и поставлен каменный крест, который существует и до ныне. Село Куявы населено людьми православными, числится по исповедных 1898-го года, обоего пола 767 душ, и отчасти католиками. С давнего времени приход самостоятельный и к посещению Богослужений усерден. Прихожане многие совершают путешествия к святым местам: Почаев, Киев. Ремесла развиты между прихожанами, [в] мало[м] количеств[е]. Из пороков развито пьянство, воровство, буйства. Прихожане нрава тихого, миролюбивого, трудолюбивого и

суеверий как то: ворожбы и гадания нет. К приходу с. Куяв, причислено м. Фрамполь [Сьогодні с. Косогірка Хмельницького району [2], о котором исторических преданий не имеется, только старожилы по преданию указывают местность Церкви – в саду помещика, где теперь стоит его оранжерея, более никаких доказательств не имеется. По преданию старожилы, на этом месте существовала фрампольская православная церковь. Во имя святого Иоана Богослова. Прихожан по исповедных 1898-го года, обоего пола 539 душ. //

Отдел III.

Храм.

История храма. Какие были раньше здания церкви: Когда и кем построены, когда и как прекратили свое существование. Как сохраняются старинные церквища. Какой ныне храм – каменный или деревянный, в чье имя, в каком году построен, с благословения какого архиерея, чьим иждивением и старанием построен, стоимость постройки в том ли виде первоначально построен, в каком ныне существует, и не подвергался ли переменам и не счастью, не был ли прежде приписан к другому храму и именно к какому, есть ли придельные алтари; когда и кем устроены, чьим тщанием и иждивением и также вид иконостаса: не был ли он обновляем, когда и кем. Перемены в наружных и внутренних частях храма: ремонт, роспись стен, перемена св. антиминса. Достопримечательности храма: чудотворные иконы и, по крайней мере, особенно почитаемые иконы или замечательные по древности, Церковные Сосуды, ризы на Иконах, Священно-Служительские облачения, проповеднические кафедры и т. п. Часовни. Здания, находящиеся при храме. Капиталы и доходные статьи на содержание храма. Не существует ли местных крестных ходов и особенных общественных молений, кроме обычно по всюду совершаемых, когда и по какому случаю начались они. Посещения церкви и служение в оной, архиерея, также посещение других почетных лиц духовного и светского звания.

Из преданий видно, что владелец приобретший эти поселки исходатайствовал у Епископа Шумлянского благословение, построить Церковь, – которую при пособии прихожан построил – деревянную Церковь, на кладбище. И таковая существовала с 1701-го года, по 1862-й год. Которая была Кресто-Воздвиженская. С 8-го на 9-е декабря по небрежному обращению с огнем, сгорела и не осталось никаких документов.// Когда Церковь в с. Куявах сгорела, то приход переходил в наблюдение к нескольким приходам. Со временем приписан был к с. Малой Карабчиевке, но старанием прихожан, с разрешения преосвященного Димитрия, епископа Подольского и Брацлавского, церковь построена, каменная, стоимостью семь тысяч и освящена 1887-го года, м. октября 26-го дня. Благочинным

Феодором Сенгалевичем. Ныне существующая церковь весьма прочна, утварью средственна. Колокольня при ней деревянная ветхая.

Церковь Куявскую посещал 1893-го года м. мая 15-го дня епископ Подольский и Брацлавский Димитрий. //

Отдел VI-й.

Причт.

Исторические сведения о священно-церковно-служителях. Кто и сколько времени служил в приходе. Их полезная деятельность в приходе. Перемены в составе причта, кто из какого времени на службе при настоящей церкви. Где обучался; откуда перемещены или вновь определены; где получили образование, куда выбыли. Об умерших вписать некролог, награды, особенные подвиги и заслуги на пользу церкви, прихода и общества, перемены в содержании причта: в жалованье, добротных даяниях, в доходности земли, в удобстве жизни и т. п.

При бывшей Куявской церкви. 1-м священником был Илья Пышинский, после него (неизвестно по имени) Никлиевич, потом Платон Сулима, Иоан Чернявский и Василий Яворский. При котором сгорела бывшая Церковь, и все документы. Ныне при Кресто-Воздвиженской церкви причт: Священник Василий Горянский, окончивший Киевскую Духовную Семинарию, перемещен из с. Слободы-Стрижавской, с 5-го Сентября 1897-го года, священствует с 10-го июня 1890-го года.

Псаломщик Андрей Делимарский, уволен из 1-го класса Приворотского Духовного училища в настоящей должности с 7-го июня 1897 года.//

Отдел VIII-й.

Школы, читальни народные чтения и др.

Школы Церковно-приходские, школы грамоты, Министерские и др. в приходе, когда и кем открыты, где помещались и теперь помещаются, кем содержались и сколько обучалось со времени открытия ежегодно.

Какие были учителя, кто из причта занимался и занимается в Школе. Школьная библиотека, состав ея. Постройка или значительный ремонт школьных зданий. Улучшения школьного дела или затруднения. Школьные торжества и невзгоды. Ежегодные приемы учеников и выпуски. Народные читальни. Народные чтения, собеседования и др. Когда и кем ведутся, как посещаются народом и т. п.

В приходе существует школа грамоты с 1893-го года, помещается в общественном доме, при куявском волостном правлении. Приговором крестьян назначено содержание для школы в количестве 202-х руб. ежегодно. Обучал псаломщик с. Малой Карабчиевки Николай Марченко, а в 1894-м году обучал учитель Иван Добросердский, после того крестьянин Иван Сероншка, потом крестьянин Филипп Олейник, в 1897-м году, по распоряжению Училищного Совета, переименована школа в Церковно-приходскую, учителем при ней состоял крестьянин Григорий Гончарук-

Сотский. Ежегодно обучалось в школе до 30-ти мальчиков и 6-ть девочек кроме того в 1898-м году.

В 1898-м году, окончило 4-е ученика с свидетельствами на льготу IV-го разряда.

В 1898-м году 7-го февраля. Школа грамоты, м. Фрамполя причислена к Куявскому приходу.

Закон Божий преподает в той и другой школе, местный священник не менее 3-х раз в неделю, а воскресные собеседования по причине тесноты здания велись в каждый праздник и воскресный день в Церкви и охотно посещаются народом.

Джерела та література:

1. Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. Каменецкий уезд / Свящ. Е. Сецинского. – Каменец-Подольский, 1895. – XXII, 611 с. – Отт. из Труды Подольск. епарх. историко-стат. ком.; Вып. 7 / под ред. Н. И. Яворовкого. – Прилож к Подольск. епарх. ведомостям 1894-1895 гг.
2. Указ президії Верховної Ради УРСР «Про збереження історичних найменувань та уточнення і впорядкування існуючих назв сільрад і населених пунктів Кам'янець-Подільської області» - [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: // <https://uk.wikisource.org>.
3. Хмельницький район – [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: // https://www.adm-km.gov.ua/?page_id=85416.
4. Церковний літопис с. Куяв // Фонди КПДІМЗ. – К П – 13073. – Кдок д/п - 255.

Трембіцький А.М.

м. Хмельницький

ЛІКАРКА ВІРА КОЗАК-ГРУЩЕНКО – «ВОРОГ НАРОДУ»

У статті за споминами відомої письменниці, перекладачки та мисткині, подолянки Євгенії Туркало-Розгін (*1895, Немиринці, Городоччина – †1980, Детройт, США), розкрито страдницький життєвий шлях і діяльність свідомої українки-подолянки, лікарки Віри Козак (дів. Грущенко; *1903, с. Карабелівка, Вінниччина – †1948, Бохолт, Німеччина), родина якої переслідувалася органами тоталітарного режиму.

Ключові слова: *українка-подолянка, лікарка, Віра Козак-Грущенко, Євгенія Туркало-Розгін, Поділля, еміграція*

Україна неймовірно багата своїми талантами, але, на жаль, розпорошені вони по усьому світу. Повертати забуті імена знаних особистостей української землі – свята справа української історико-культурної спільноти. Вітчизняні історики і краєзнавці, збираючи докупи по крихтах відомості про славетних співвітчизників-подолян, сприяють відродженню національної пам'яті.

До таких постатей відноситься подолянка, лікарка Віра Козак-Грущенко, яка ще й досі є маловідомою на теренах України, адже її страдницький життєвий шлях і професійна діяльність й досі у виданнях незалежної України не висвітлювалися. Лише відома у середовищі української діаспори США і Канади письменниця та художниця, подолянка Євгенія Туркало-Розгін [1], авторка численних ілюстрацій для наукових і популярних видань, низки поліграфічних праць (*альбомів, плакатів*) і понад 75 мистецьких книжкових обкладинок, у біографічному нарисі «Д-р Віра Грущенко» (*Нью-Йорк*, 1960) [3; 4], зобразила нелегке життя своєї подруги та розкрила її діяльність у тривожну добу Української революції 1917–1921 рр. та у пореволюційний трагічний період, «без прикрас, в екзистенційному полі постійної тривоги за життя, за майбутнє, бо не знати які сюрпризи завтра принесе доля» [2].

Віра Козак-Грущенко (*01.08.1903 – †24.07.1948)

Віра Грущенко народилася 1 серпня 1903 р. у с. Карабелівці (*нині – Теплицький р-н Вінницької обл.*) у багатодітній родині (*три брати і сестра*), яка походила зі старої родини священиків: батько був службовцем, а мати – вчителькою. Початкову освіту Віра здобула у рідному селі, а середню – у гімназії Святої Ольги в Києві. Зважаючи на важкі умови життя у селі, родина з п'ятьма дітьми з початком Першої світової війни перебралася до Києва. Щоб мати змогу дати добру освіту дітям, батько і мати важко працювали. Усі члени родини були свідомими українцями, і ще до Української революції 1917–1921 рр., а також під час неї, приймали участь в українському державно-творчому житті. Революція й окупація України більшовиками стали на перешкоді нормальному вихованню і навчанню Віри. На початку 1918 р., коли Муравйов із своїми бандами захопив Київ, озброєні чекісти вночі вломились до їхнього будинку зі списком у руках і забрали двох її братів (*третій випадково не був присутній*) і в ту ж ніч розстріляли, разом із великою кількістю української молоді. П'ятнадцятирічна Віра, яка не встигла закінчити гімназії, хоча залишалося ще не багато, «дуже глибоко пережила втрату братів, особливо молодшого Івана, що дуже її любив». Після цієї події вона завжди говорила, що все життя буде шукати можливостей відплати лютому ворогові, але, на жаль, це «їй так і не вдалося здійснити цього наміру, навпаки, ворог все життя гнітив її». Не витримавши більшовицької окупації і червоного терору, що насунулися на Україну, а також – голоду і холоду, батьки Віри виїхали зі старшою донькою на село, щоб там пережити непевні часи. Віра залишилася у Києві, щоб все ж таки завершити середню освіту і вступити до університету [3, с. 3].

Так, розпочався для неї новий період самостійного життя, повного боротьби, небезпек, невдач, перемоги, поразок та успіхів. Щоб забезпечити себе відповідними матеріальними умовами існування, Віра, завдяки підтримці добрих людей, влаштувалася кур'єром (посильною) у Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка.

Проте вже весною 1919 р. її заарештували разом із 64 членами Київського повстанського українсько-республіканського комітету Лівобережжя [2, с. 102]. Влада звинуватила її, як і членів підпільного військово-політичного центру, у «прихильності урядові УНР і кермуванні озброєними повстанцями», у підтриманні зв'язків із Віднем, Бухарестом і Варшавою [6], у підготовці, організації та реалізації загальноукраїнського повстання з метою повалення більшовицького режиму. Після майже 9 місяців у в'язниці, її звільнили завдяки низці щасливих обставин і спеціальним заходам впливових українців. Загалом у цій справі більшовики заарештували близько 1.200 осіб. 28 серпня 1921 р. було розстріляно 39 активістів і провідників українського повстанського визвольного руху, з них 4 жінки,

до ув'язнення в концентраційних таборах на різні строки засудили 25 осіб, у т. ч. 12 жінок [5]. Так завершилася ще одна, на жаль, невдала жертвна спроба українців вирватися з-під більшовицького ярма.

Звільнення Віри Грущенко з в'язниці, це було безперечно «велике щастя, бо в ті часи в Києві убивали за яку-будь провину, або навіть без усякої провини, лиш за приналежність до української національності». Після звільнення, вона повернулася у музей і, невдовзі, за сприяння українського археолога, етнографа і мистецтвознавця, Миколи Біляшівського, стала наглядачкою музею [3, с. 3], а згодом – бібліотекаркою і співробітницею фондів музею [2, с. 102].

Працюючи в музеї, Віра готувалася до вступу на літературний факультет Київського університету (1922), але в 1923 р. перейшла у новостворений медичний інститут, що виокремився з університету. Віра весь час поєднувала навчання з працею у музеї, щоб не бути залежною від «Студентських стипендіальних комісій», чи інших партійно-професійних організацій інституту. У 1927 р., будучи вже студенткою останнього курсу медінституту, Віра вийшла заміж за Григорія Козака, студента Київського інституту народного господарства [3, с. 3].

Закінчивши в 1928 р. медінститут, Віра для спеціалізації на лікаря-педіатра, вступила на річні курси удосконалення лікарів і успішно їх закінчила у 1929 р. Отримавши диплом лікаря-педіатра, цього ж року стала завідувачкою дитячої консультації у м. Звенигородка (*Київщина*). Але вже через рік, із-за сімейних обставин повернулася у Київ, оскільки її чоловік Григорій Козак, відпрацювавши обов'язковий річний стаж після закінчення інституту, 1 жовтня 1930 р. отримав у столиці постійну роботу з «доброю платнею». Так почали збуватися мрії Віри, яка вже сподівалася першої дитини, про спокійне родинне життя у місті, з яким вона зріднилася. Начебто все складалося на добре, але «в підсоветській дійсності нічого немає сталого, а тим більш певного для українців». Більшовицький режим дбав про «світову революцію» і «волю для поневолених народів», але не про спокій і добробут своїх громадян [3, с. 3]. Голод, терор і спричинені більшовиками непевність і страх, стали невід'ємними атрибутами «диктатури пролетаріату». Не залишили поза «опікою» окупанти і родину Віри. У ніч на 16 жовтня 1930 р. заарештували її чоловіка – Григорія Козака і після нелюдських знущань і мордувань у ДПУ, у січні 1931 р. засудили й вислали на 5 років в Архангельськ, де він потрапив спочатку на тартак, а згодом на торфорозробки. Почалися переслідування і для Віри. Народний комісаріат здоров'я відмовив їй у призначенні на будь-яку лікарську посаду та натякнув про можливе позбавлення права голосу. Добрі люди «почали оглядати» її будинок у Києві, щоб відібрати його. Віра, намагаючись уникнути долі дружини «ворога народу» або примусового заслання, при-

йняла рішення їхати з малою дитиною на Північ, щоб там розділити гірку долю чоловіка, оскільки вважала, що це єдиний вільний шлях для неї. 27 липня 1931 р. вона приїхала на «добровільне заслання» до чоловіка, оскільки думала, що працюючи вільним лікарем, матеріально допоможе і духовно підтримає його [3, с. 4].

Але прибувши в Архангельськ, Віра Козак-Грущенко пережила велику трагедію. Її восьмимісячна дитина захворіла і за декілька днів померла. На цьому ланцюг трагічних подій для батьків, які втратили єдину дитину не перервався. На їхнє слізне прохання доглядач місцевого кладовища відвів «найкраще місце» для могилки, а коли батьки принесли маленьку труну з тілом дитини, то виявилось, що могилка викопана на передодні у «найкращому місці», повна води. Труну положили на воду і притиснули тичками, а зверху засипали землею, фактично болотом. Трішки відійшовши від такого удару долі, Віра почала працювати завідувачкою дитячого кабінету в місцевій поліклініці. Важка праця лікаря в тоталітарній державі, але ще стократ важча для жінки, що носить тавро дружини «ворога народу», намагаючись уникнути якого, Віра вибрала добровільне заслання. Але органи не залишали її й тут, у царстві «висланців» [3, с. 4].

Весною 1932 р. під час «чергової посівної кампанії» її послали в сільський район неподалік Вологди для організації дитячих ясел при колгоспі, що колись славився молочним тваринництвом. Всі жінки працювали в колгоспі, а їхні діти залишалися у нашвидку зорганізованих яслах, де було жажливе харчування, лише «одна ріденька зупа, без товщу і м'яса». Віра, як лікар, організатор і завідувачка ясел, звернулася до голови колгоспу з вимогою видавати для дітей хоча б молока, як що не цільного, то хоча б відсепарованого (перегону). Проте голова колгоспу відповів: «Ми не виконуємо молокоздачі, нам не хватає знятого молока для телят, і я не хочу йти до в'язниці, якщо загине хоч одне теля». Тобто, за телятові колгоспу загрожувала в'язниця, а за стан здоров'я дітей, навіть за їх смерть – влада нікого не карала. Невдовзі трапилася ще одна варта уваги пригода. Місцеві селянки запросили Віру в село, до тяжко хворого священика, що лежав у темній і холодній комірчині із запаленням легенів. Для порятунку його треба було помістити у тепле приміщення та надати медичну допомогу, але ніхто з місцевих не бажав «взяти хворого до своєї хати, бо кожний боявся ризикувати сам, своєю родиною і навіть хатою». Віра вдруге відвідала хворого, принесла потрібні ліки і навчила сусідку як доглядати його, але парторганізаторка почала кричати на неї і докоряти її всякими словами, як вона сміла відвідувати хворого священика. Не допомогли пояснення Віри, що в ім'я людяності лікар повинен кожному допомагати. Селяни дуже обурились поведінкою комуністки і вирішило її разом із лікаркою замордувати, оскільки надвечір хворий помер. «Хоробра» комуністка

перелякалася і негайно зібралася й вирушила пішки до району, забравши із собою і Віру, бо боялася сама мандрувати [3, с. 4].

У вересні 1936 р. Віра з родиною, на засланні в неї народилося дві дівчинки, повернулася у Дніпропетровськ, оскільки Григорію Козакові було заборонено жити в Києві. Віра влаштувалася завідувачкою дитячого кабінету поліклініки водного транспорту, а згодом стала завідувачкою дитячого відділу психіатричної лікарні в містечку (*нині – місто*) Ігрень, біля Дніпропетровська. Тяжкі умови праці на Півночі дуже вплинуло на її здоров'я, вона була нервово і фізично вкрай виснажена. Але ще важчими були для неї стан і умови праці, оскільки то були тяжкі часи, коли кожна людина навіть своєї тіні боялася, коли в більшості було винищено майже всю українську інтелігенцію. Постійне шпигунство, доноси, безконечні обліки та заповнення довжелезних анкет, доводили її до розпуки. У тих умовах не все можна було писати про себе, бо того навіть не хотіла сама дирекція, щоб не мати неприємності, тримаючи «неблагонадійного співробітника». Кожна анкета заповнена в таких умовах була справжнім витвором «своєрідного мистецтва», мистецтва писати так, щоб одночасно у відповідях була якась доля правди, щоб застрахувати себе на випадок викриття чогось із минулого, і разом із тим, не говорити щирої правди, оскільки її боялись, не лише автор анкети, але й дирекція лікарні. За справді жертвенну працю в психіатричній лікарні, її влітку 1938 р., як завідувачку дитячого відділу, послали на курси підвищення кваліфікації у Москву, де вона виявила великі здібності, і їй запропонували переключитися на наукову роботу – вступити в аспірантуру. Але місцевий партійний і профспілковий комітети відмовились надати відрядження і відповідну характеристику, а після «відповідної проробки цієї справи» у різних спецвідділах, її навіть зняли з військового обліку. В умовах більшовицької дійсності, це означало, що її визнали неблагонадійною, тобто вона стала кандидатом на ув'язнення або заслання. Ця подія дуже її приголомшила і вона вирішила піти з життя і залишившись у кабінеті сама перерізала собі кровоносні судини на обох руках. Її врятували сусіди-лікарі, що їх покликала доглядачка дітей. Одужавши Віра продовжувала працю в лікарні, аж до початку Другої світової війни і окупації України. В роки війни вона також мала декілька трагічних пригод, що негативно відбилися на її психічному стані: по-перше, вона була свідком майже тотального винищення німцями психічнохворих у лікарні, де вона працювала; по-друге, під час воєнних подій була контужена вибухом гарматного набою. Німецький окупаційний режим, для неї і її родини нічим не відрізнявся від комуністичного: страхиття голоду, терору, холод і непевність завтрашнього дня – були такими ж як і при більшовиках. При відступі німців Віра Козак-Грущенко подалася з родиною на Захід, і з великими труднощами дісталася в грудні 1943 р.

до Кілю (*Німеччина*), де спочатку працювала як звичайний робітник, а пізніше – лаборанткою у медичній лабораторії [4, с. 5].

Після капітуляції Німеччини перейшла з родиною до українського табору «Ді-Пі» в Корінген біля Кілю, де працювала лікарем до лютого 1948 р. Тут вона, як член таборової ради та член різних комітетів і комісій, брала участь у громадській роботі. Примусова репатріація колишніх підсоветських громадян, що відбувалась у цей період, мала дуже драматичний і навіть трагічний вплив на стан її здоров'я. Віра вимушено покинула працю і під керівництвом добрих невропатологів почала лікувати свою нервову систему. Вже за декілька місяців, вона почала почувати себе зовсім добре і мала наміри приступати до праці у таборі. Але доля готувала для неї черговий удар. Керівництво табору послало її до Вестфалії виконувати обов'язки лікаря в таборі «Ді-Пі» у Бохолті, що розташовувався на самому кордоні з Нідерландами. 19 липня вона виїхала до нового місця роботи сама, оскільки для переїзду всієї родини необхідний був час на збори і відповідне оформлення документів. Колишній табір військовополонених, що був у повному розумінні інтернаціональним, бо складався із семи національних груп, навіть із-зовні робив страшне враження, оскільки був не лише увесь обведений дротом, але навіть окремі будинки, зокрема й лікарня. У цей час у таборі лютувала дизентерія і, в той самий день, чи в наступний померло кілька дітей, адже попередню лікарку латишку намагалися замордувати і вона деякий час вимушено переховувалась поза табором. У таборі встановили гострий карантин, нікого з табору не випускали і не впускали. Матері хворих і померлих дітей підняли бешкет, що позбавило медичних працівників можливості налагодити працю. Віра Козак-Грущенко, яка дуже нервово зреагувала на неспокійного і малокомпетентного керівника табору, на чуже, навіть вороже до неї середовище, відразу перейнялася всіма тими ненормальними обставинами і в ніч на 24 липня 1948 р. відібрала собі життя. Так закінчила свій страдницький шлях одна з багатьох жінок-українок. Їй було всього 45 років і вона мала 20 років трудового лікарського стажу. Їй би тільки жити та працювати для себе, своєї родини і свого народу! Але доля судила їй не скористатися всім цим, а закінчити своє страдницьке життя трагічно, самотньо, далеко від Києва, своєї родини і свого народу [4, с. 6].

Віра Козак-Грущенко не залишила після себе наукових праць чи великих громадських заслуг, оскільки умови її життя були такі важкі, всі свої життєві сили змушена була витратити на постійне долаання перешкод. За свого життя навіть не змогла виявити всіх своїх здібностей бо це не було в інтересах окупаційних режимів, проте залишила теплий спомин у всіх, хто її знав, з нею зустрічався, співпрацював у професійній і громадській сфері. Її щирість, працьовитість, прихильність до всіх, хворих і немічних,

її відданість українській визвольній справі, завжди нагадуватимуть усім, хто її знав чи не знав, що вона була, жила, працювала, і не перенівши тягар життя – дочасно відійшла від нас [4, с. 6]. Вона відійшла у вічність напередодні еміграції на стале переселення до вільних країн. Чоловік покійної, Григорій Козак, разом із двома дочками, переселився до Австралії [3, с. 4].

Її ім'я «великі патріоти» Україні намагалися повністю викреслити з народної пам'яті, з української історії, але маємо добру надію, що українка-подолянка Віра Козак-Грущенко, як і вся її родина свідомих українців, дочекаються свого дослідника і гідного повернення із забуття в Україні.

Джерела та література:

1. Джигун Людмила. Історична зумовленість творення спогадів (на прикладі діаспорної літератури). *Вісник Черкаського університету. Серія: філологічні науки*. 2018. Вип. 1. С. 73–80. [Електронний ресурс]: URL: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchuF> (дата звернення: 07.10.2021). Назва з екрану.
2. Ралдугіна Т. П. Павло Скоропадський – нащадок славетних українських родів (за матеріалами Національного музею історії України). *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 7. С. 95–106 [Електронний ресурс]: URL: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip> (дата звернення: 07.10.2021). Назва з екрану.
3. Розгін Євгенія. Д-р. Віра Грущенко (біографічний нарис). *Наше життя* (Нью-Йорк). 1960. Ч. 5. Травень. С. 3–4.
4. Розгін Євгенія. Д-р. Віра Грущенко (біографічний нарис). *Наше життя* (Нью-Йорк). 1960. Ч. 6. Червень. С. 5–6.
5. Стех Ярослав. Загибель Центрального повстанського комітету. *Свобода* (Нью-Йорк). 2021. № 35. 27 серпня. С. 6.
6. Українські республіканці під большевицьким судом. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1921. Ч. 80. 6 квітня. С. 1.

КРАЄЗНАВЧІ МАТЕРІАЛИ

*Сердуніч Л.А.
с.м.т Стара Синява*

ХУДОЖНИЙ СВІТ ПОЕТІВ ПІВДЕННОГО ПРИБУЖЖЯ: ЛІТЕРАТУРНИЙ РОЗМАЙ СТАРОСИНЯВЩИНИ (до літературної мапи Хмельниччини)

*В Україні Іква не одна є.
Нам же є найдорожчою ця,
Що, як муза, назавжди єднає
Поетичні синявські серця.
(Любов Сердуніч).*

Українці – нація поетів, писав Олесь Гончар. А література – це потужний носій ідентичності нації, генетичного її коду, важливий чинник для витворення національної ідеології, без якої неможливо збудувати державу і виховати свідомого українця. Не знаючи історії Вітчизни та ріднокраю, важко усвідомити себе патріотом. Мій ріднокрай – Надіквиння, живе і квітне над річкою Іква, лівої видноги самого Бога (Південного, нині званого Бугом). Старосинявське Прибужжя славне не лишень історичними подіями, зокр., Пилявецькою битвою, та працелюбними людьми. Надихає наш край на творчість і тих, хто тут народився, й тих, хто жив тут і працював у різні роки. Благодатна старосинявська земля зростила цілу плеяду творчих людей, зокр., письменників та літераторів. Ми свято пишаємося, що серед них – і відомі в Україні та за її межами.

Володимир Іванович Ладичець, член НСПУ, народився 17 червня 1924 р. у селі Харківці Старокостянтинівського (пізніше – Старосинявського) р-ну. Навчався у Харковецькій семирічній та Левківській середній школах. З 1942 по 1944 р. – у Радянській армії. Після війни деякий час працював у редакції Хмельницької обласної г-ти «Радянське Поділля». Автор поетичних збірок «Славлю труд» (1950), «Єдність» (1951), «Винобрання» (1952), «За синіми перевалами» (1955), «Лірика» (1959), «Між берегами» (1962), «Вічне коло» (1978), збірок оповідань «Ми і діти» (1962), «З далеких і близьких доріг» (1963), «Ясновид» (1974), нарису «На велику сцену» (1964), повісті «Рапсодія степу» (1969). Автор казок та лірико-епічних творів для дітей «Сопілка» (1953), «Казки» (1955), «Я живу на Закарпатті» (1956), «Про хлопчика Прокопчика» (1957), «Снівочки для Ганноч-

ки» (1958), «Герої нашого двору» (1959), «Ой дударі-трудоарі» (1960), «Ми веселі веселята» (1961), «Біг лисок через лісок» (1962), «Кришталеві палаци» (1962), «Топ, топ, топаночки» (1964), «Я малий собі гуцулик» (1965), «Ой чесало дівча косу» (1967), «Маячок» (1968), «На високій полонині» (1969), «Гей, коники, гей, коненята» (переклад угорською мовою, Будапешт, 1973), «Трембіта» (1974), «Сонце над верховиною» (1979), «Ластівки з Карпат» (1984), романів «Перехрестя» (1967, 1980), «Розхитана земля» (1970), «За бруствером – світанок» (1976). У різні роки в перекладі московинською мовою вийшли у Москві книги для дітей «Закарпатська свирель», «Вишло сонце на лужок», «Орлиний дом», «Черевички», роман «Перехрестя» (1980), «На перепутьє» (1980), «Вибране» (1984). За книгу поезій для дітей «Ластівки з Карпат» та «Орлиний дім» удостоєний республіканської премії імені Лесі Українки (1984). Входив до Спілки письменників СРСР з 1950 року. Закінчив вищу партійну школу при ЦК КПУ (1949). Навчання поєднував із роботою в газеті «Молодь України». Був на редакційно-видавничій роботі. Головний редактор обласного видавництва, редактор альманаху «Карпати». Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Помер 1991 року [1].

Село Гречана – батьківщина поета **Романа Йосиповича Юзви**. Народився Р. Юзва 4 листопада 1934 р. в родині колгоспників у селі Гречана. Навчався в сусідньому селі Пасічна. Середню освіту здобув у м. Шпола на Черкащині. 1958 року закінчив гірничий факультет Київського політехнічного інституту. Працював за фахом: інженером-шахтобудівником. Із 1974 р. – на журналістській і літературній роботі. Майже 50 років мешкав у Івано-Франківську. Зустрічався зі школярами й поетами ріднокраю. Входив до НСПУ, автор збірок «Береза під вікном» (1972), «З глибини землі» (1977), «Вишійте веселку» (1981), «Надія» (1985), «Біль» (1992), «Поклик землі» (1994), «Світло любові» (2000), «Віче правди» (2002), ряду публікацій у пресі. Помер Р. Й. Юзва 14 жовтня 2003 р.. Після відходу у засвіти завдяки старанням удови поета видана книжка «Чарівна тилинка» для дітей [2] та вибрані твори «Я належу Україні» [3].

Неодноразово разом із дружиною, краєзнавицею **Марією Каранською** був на її батьківщині, в селі Пишки, поет і прозаїк **Андрій Михайлович Патрус-Карпатський**.

У 1920-их роках у селах Старосинявського району побувала письменниця **Олена Вікторова** (Шульц Олена Вікторівна). В результаті цієї поїздки написала низку оповідань [4].

Село Щербані – батьківщина д. ф. н., професора Київського держуніверситету ім. Т.Шевченка, поета **Петра Івановича Гаврилюка**, сподвижника науки, культури, педагогіки, автора кількох поетичних збірок, численних наукових робіт із філології, мовознавства та педагогіки.

Заслугове уваги не довга, але помітна літературна діяльність *Анатолія Кириловича Луценка* (1934 – 56), поета-початківця, який працював у редакції газети «Радянське село», друкувався в районній та обласній пресі. Не менш цікавим було життя *Станіслава Вітомського* (народився в с. Адампіль), автора байок, із якими виступав зі сцени, в районній та обласній пресі. Помер молодим.

У 1950-і роки в Старій Синяві жив і працював у редакції г-ти «Радянське село» поет *Іван Васильович Рибицький* (21.05.1936 – липень 2005), уродженець с. Цвітоха (Славутчина). Чимало його чудових поезій присвячені старосинявцям і нашому краю.

Зі Старою Синявою пов'язане життя та творчість і члена НСПУ *Сергія Вікторовича Цушка*, який народився 21 липня 1945 р. в селі Лиса Гора Первомайського району Миколаївської області. Дитячі та юнацькі роки пройшли у Ст. Синяві. Навчався у Старосинявській середній школі, яку закінчив 1963 року. Вищу освіту здобув на факультеті автоматики та електроприладобудування Київського політехнічного інституту. Працював наладчиком систем автоматизації технологічних процесів цукрової промисловости.

Аматорська зацікавленість Сергія Цушка літературною діяльністю перейшла у професію: з 1997 по 2000 роки працював заступником редактора освітянських видань: газети «Витоки» і часопису «Світло», а з січня 2001-го по липень 2013-го він – головний редактор Університетського видавництва «Пульсари». Мешкає в Києві, працював заст. редактора київської обласної г-ти «Витоки» і часопису «Світло», редактором університетського видавництва «Пульсари». Наставник юних і молодих поетів, дає уроки літератури молодому поколінню, ділиться новинками освіти та літератури з педагогами та учнями.

С. В. Цушко загалом видав такі збірки поезій: «Внутрішні монологи»; «Слово»; «Хор»; «Закоханий мандрівець»; «Мій майдан»; «Сонце осені», 2010; «Грамматика життя»; «Один із вас» (вибране із 5 збірок); «Метелик у місті (нові поезії)».

Поетичні книжки для дітей: «Данилкова абетка»; «Ганнусина книжка»; «На кого я схожий» (збірка чотирьох авторів); «Вухолапохвіст» (збірка різних авторів); серія «Малюк-розумняк» (вірші для дошкільнят. 10 книжечок); Серія «Зимові книжечки» (3 назви); «Улюблена абетка»; «Дощик вибіг на перон» (вірші для дітей).

Як прозаїк написав новели й оповідання: «Діду мій», «Квітковий мед», «На дискотеку», «Вічна троянда», «Калічка», «Німецька яма», які були опубліковані у газетах «Жива вода» та «Радосинь», у «Літературній Україні» й часописі «Жінка». Окремо не виходили.

Прозові казочки для дітей надруковано у низці часописів, зокрема, їх перекладено за кордоном: у Боснії та Герцеговині – й опубліковано в часописі «Riječ» («Мова»).

С. В. Цушко – упорядник книжок: «Вічний бій» (1996, доля і творчість Володимира Чубинського) та збірки авторських пісень В. Чубинського «Поет гитара» (2002), «Капела – співуча родина» (2009).

Розповідь про поета і вірші Сергія Цушка увійшли, крім багатьох всеукраїнських, і до місцевих (районних та обласних) збірників: «Старосинявська весна» (Поетична збірка); «Осик осінній сон» (Книга друга із серії «Хмельниччина поетична-2000») (Сучасна поезія Хмельниччини). Друкується у періодиці й альманахах.

Поет, прозаїк, перекладач (із білоруської, литовської, польської, вірменської). Співак відомого київського хору «Чумаки», журналіст.

Автор музики до пісень на власні поезії та на вірші інших поетів, зокрема, й авторки цієї статті, Любови Сердунич.

Літературний редактор. Із 1997 року входить до Національної спілки письменників України. Публікується у соцмережах та літературних виданнях, зокр.: «Слово Просвіти», «Літературна Україна», «Українська літературна газета» та інших. Поетичні добірки Сергія Цушка виходили у часописах «Київ», «Дзвін», «Березіль», «Соборна вулиця».

У нашій Цимбалівці народилася сучасна поетка **Валентина Борисівна Савелюк** (Євсєєва). Тут минули її дитячі та шкільні роки. Нині мешкає в Києві, працювала журналісткою в одній зі столичних газет. Має збірки.

Зі старосинявськими школярами зустрічалися й сучасні поети Хмельниччини: **Анатолій Ненинський**, **Віталій Мацько**, **Василь Горбатюк**, **Віталій Міхалевський**, **Володимир Олійник**, **В. Савчук**, **Марія Лисайчук**, **Віктор Цимбалюк**, **Петро Войчишен-Лугівський**, а також **Василь Остапов**, член НСПУ (м.Хмельник, Вінниччина, 1950 – 2009)... Пилявську землю відвідав поет **Іван Іов**, був на відкритті пам'ятника Т. Шевченку в Ст. Синяві. У Ст. Синяві довгий час жив письменник **Микола Мусійович Гринчук** (1935 – 1995). Працював редактором «районки». 2002 року (13 березня), під час передвиборчої кампанії, Ст. Синяву відвідав відомий сучасний поет **Микола Луків**, зустрічався з учителями Старосинявської ЗОШ І – III ст.

У с. Мшанець народився поет **Володимир Миколайович Ярчук** (14.02.1940 – 16.04.2019), поет, художник, музикант. Закінчив Кам'янець-Подільське культосвітнє училище, Московський інститут культури. Працював директором Будинку школярів, заврайвідділу культури у Ст. Синяві, художником-оформлювачем і графіком у м.Хмельницький. Входив до Хмельницької літспілки «Поділля». Автор семи поетичних збірок. Був членом Хмельницької літературної спілки «Поділля», Хмельницького обласного осередку ВТС «Конгрес літераторів України», обласної органі-

зації Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т.Г. Шевченка, полковник Окремого Подільського козацького полку «Молода Січ» ім. Устима Кармелюка.

Ярчук В. М. – автор збірок: «Відлуння літ» (2003); «Вустами серця» (2005), «Люстерко долі» (2010), «На крилах душі» (2005); «На семи вітрах» (2009); «Наперсток духмяного літа» (2010); «Повінь душі» (2016); «Споконвічна музика моя» (2013); «У купелі суцвіття» (2006); «У шатах перелесника» (2007); «Цвіт благодаті» (2014); «Цвіт незабудок» (2008), інших.

Має власні збірки і наш земляк-поет **Павло Козінчук** (1947 р.н.), уродженець с.Лисанівці, співавтор збірників. Мешкає у м.Хмельницький. У Харківцях працювала **Надія Сидоренко**, уродженка Летичівщини, автор збірки «Дзвінка криниця». Нині живе у Криму.

Письменницькі традиції примножують члени **районного літературного об'єднання «Джерелинка»**, яке утворене 1999 року з ініціативи колишнього директора центральної бібліотечної системи Галини Мальченко та **Любови Сердунич**.

Любов Сердунич – уродженка села Теліжинці, голова літоб'єднання «Джерелинка». Письменниця, просвітянка, дослідниця голодоморів, краєзнавиця. Входить до Національних спілок письменників України (з 2018 р.), журналістів, краєзнавців, Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Очолює рай. організації Всеукраїнського об'єднання ветеранів, ВТ «Просвіта» імені Т.Г. Шевченка і творчі гурти для дорослих та дітей. Наставниця молоді. Волонтерка з 1995 року. Входить до ГО «Народне об'єднання «Майдан» (з 2013 р.), до ГО «Об'єднання українок «Яворина» (заст. голови РО ГО), часто виступає зі своїми віршами перед школярами, студентами, громадськістю, воїнами на буремному сході України. Публікується у часописах та газетах України і за кордоном, на літсайтах і в соцмережах. Переможниця багатьох літературних конкурсів. Літредактор, співредактор, авторка передмов, співавторка багатьох міжнародних та всеукраїнських альманахів і збірників. Перекладає з московинської. Деякі твори Любови Сердунич перекладено французькою та московинською мовами.

Л. А. Сердунич – авторка 21 різножанрової (поетичні, прозові, дослідницькі і краєзнавчі) книг для дітей та дорослих: «Перша крапелька», «Джерелинка», «Квіти грудня», «Городище над Іквою», «На човнику долоньки», «Загублений перстень», «Барва смерті – 33-ій», «Душа не терпить порожнечі», «ОдКРОВення» (2 видання), «Краплини сонця на долоньці», «Вустами правди і болю» (2 видання), «Із народної криниці» (2 видання), «Дві барви», «Вітражі жартів», «Столиця твого родоводу», «Зайдам – зась!» (2 видання), «Розвиднень» (3 видання), «І слово боролось», «Сучасний, злободенний, вічний», «Без чого не буває дня?», «Народитися вдруге». Лавре-

атка Хмельницької обласної премії імені Микити Годованця та Хмельницької крайової імені Лесі Українки (2021 р.). За просвітницьку діяльність відзначена медаллю «Будівничий України». За вагомий особистий внесок у дослідження голодоморів в Україні та активну громадську діяльність нагороджена орденом «За заслуги» III ступеня. [6].

Першими членами «Джерелинки» були і поети-початківці **Юлія Кирилкова, Марія Молчанова, Геннадій Колосюк, Тетяна Руса**, авторка посібника «*Байдужим спогляданням не обмежусь*» і збірки «*На крилах мрії*» (2006), а також **Анатолій Ілліч Стоян** (1933 – 2009), автор збірки віршів «*Впала на скроні пороша*» (2007).

Райлітоб'єднання, до якого входить понад 20 творчих людей, гуртує шанувальників поезії і гартує Слово. Серед нас – **Олена Телендій, Поліна Янківська, Іван Турук, Олена Плетенцова, Людмила Олійник, Василь Горобченко**, а також молодий автор-співак **Віталій Войтко**, який дебютував збіркою «*Мамина пісня*» [7].

Літоб'єднання всякчас повниться новими людьми. У «Джерелинці» – члени ВУТ «Просвіта» ім. Т. Шевченка, красназавці, журналісти, композитори, вчителі. Тож завдяки цьому літоб'єднання набувало і просвітницько-мистецьких ознак. Проводимо уроки літератури рідного краю, даруємо книгозбірням власні доробки, проводимо краєзнавчі літературні дослідження з залученням школярів, багато років вели просвітницькі, літературні та краєзнавчі сторінки на районному радіо та передачі на обласному радіо (автор і ведуча – Л. Сердуніч), опікуємось дитячою і молодіжною творчістю, проводимо «ЛітераТУРНі ТУРИ» по ріднокраю.

«Джерелинківці» зустрічаються зі школярами, беруть участь у поетичних конкурсах, проводять зустрічі з відомими людьми, презентації книг, навчання юних поетів у шкільних гуртках та в *районній дитячій літературній студії «Муза Надіквиння»*, утвореній 1993 р. (кер. – Л. А. Сердуніч), видають книги. Вийшов у світ збірник «*Старосинявська весна*» (2002) із творами юних та дорослих поетів, який став візитівкою «Джерелинки» і першою колективною збіркою району. Це своєрідний звіт про зроблене за роки. Доробок літоб'єднання – й *альманах «Село моє, ти – писанка подільська»* (2009), котрий відкрив і об'єднав 19 творчих людей з одного села: Паплинці. А збірник-альманах «*Розмай*» став підсумком роботи літоб'єднання за перше 10-річчя [8].

Своєрідний звіт про роботу дитячої літературної студії «Муза Надіквиння» – і виданий 2008 р. *альманах «Надіквиння»*, присвячений 15-річчю студії, який представив понад півсотні творчих дітей району [9].

А щорічний підсумок літературного життя краю – це традиційне районне (а віднедавна – обласне) *свято поезії «Старосинявська весна»*, яке проводиться з 1995 р..

Ведемо сторінку «Джерелинка» у Фейсбуці, де висвітлюємо твори «джерелинківців» та діяльність районного літературного об'єднання. [10].

Входимо до творчих об'єднань і спілок, співпрацюємо з Хмельницькою міською літспільною «Поділля», Київським обласним літоб'єднанням «Радосинь», Хмельницьким літературно-мистецьким клубом «Золота троянда» (Вінниччина). На вірші поетів композитори краю (і не лише) створили пісні.

Як клумба розмаєна за барвами, так і наш гурт розмаїтий за змістом і вподобаннями, чуттями і силою їх вияву, яких вистачить, хочу сподіватися, ще не на одне 10-річчя. Літератори Старосинявщини – наче квітковий розмай поезій, прагнень, задумів-проектів. У творах навіть вибагливий читач знайде тонкі, сповнені зворушливих образів, вірші, і несміливу стежинку до Поезії. Цю різнобарвну клумбу обрамлює-об'єднує одне: любов до рідного Слова. Тож основне призначення літератори-«джерелинківці» вбачають у тому, щоб їхнє слово сприяло пробудженню світлих почуттів, вселяло кращі помисли і віру у відродження нашої культури, рідної духовності та неньки-України.

Джерела та література:

1. Вікіпедія. Ладижець Володимир Іванович: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%B6%D0%B5%D1%86%D1%8C_%D0%92%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80
2. Юзва Р. Чарівна тилинка. Казка та вірші для дітей. – Івано-Франківськ: Нова Зоря. – 2005.
3. Юзва Р. Я належу Україні. Вибрані твори. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2010.
4. Мацько В. Літературне Поділля: Довідник і переклади // Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991.
5. Вікіпедія Цушко Сергій Вікторович: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D1%83%D1%88%D0%BA%D0%BE_%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B3%D1%96%D0%B9
6. Вікіпедія. Сердунич Любов Андріївна: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B4%D1%83%D0%BD%D0%B8%D1%87_%D0%9B%D1%8E%D0%B1%D0%BE%D0%B2
7. Войтко В. Мамина пісня. (Поезія). Ред.-упорядник Л. Сердунич. – Хмельницький: Вид-во С.Пантюка, 2009.
8. Розмай (Альманах). Редактор-упорядник Л. Сердунич: – Хмельницький: Вид-во ПП Цюпак А.А., 2010. – 68 с.
9. Надіквиння (Орган літстудії «Муза Надіквиння», що діє при Старосинявському РЦСССДМ). Редактор-упорядник Л. Сердунич. – Хмель-й: вид-во А. Цюпак, 2008.
10. (1) Джерелинка | Facebook

ПОГЛЯД У МИНУЛЕ

(відомості з біографії Клеоніка Мефодійовича Шостацького)

Усім відомо, що досягнення минулої та сучасної цивілізації здатні творити справжні дива. Саме тому мова піде про архів та інтернет.

Архів – це неймовірна установа! Особливо в умовах нашої стражденної Батьківщини: втрачено величезну кількість безцінних матеріалів. Багато інформації нам не повернути, на жаль, ніколи. Навіть ті документи, які збереглися, під – великою загрозою. Велику небезпеку несе час: багато документів псуються від користування ними, при зберіганні. Часто умови зберігання бувають невідповідними. Буває причиною псування й людський фактор. З історії архівної справи відомо, що документи часто використовували для різних потреб: як обгортко-вий матеріал, для розпалювання, навіть для підстилки в стайні... Так було при царизмі, при більшовицькій владі та гітлерівській окупації. Багато важливих документів викрадено, багато зберігаються в архівах Москви та Санкт-Петербурга. Тому усі матеріали, які збереглися до нашого часу, є безцінним джерелом історії нашої держави, населених пунктів, церкви, родів.

Дослідники знають, яке щастя знайти рідні імена, дати, зробити нові відкриття. Кожна знахідка змінює історію пошуку назавжди. Неймовірно цікаво розгадати якусь таємницю. Тоді ти сам стаєш іншим, відчуваєш цей дивний зв'язок і розумієш, що з цієї хвилини і назавжди змінено хід твоїх думок. Потрібно бути готовим, що підеш уже іншим шляхом. Тоді, як усі живуть майбутнім, рахують свої зиски та ризики, живеш минулим і чим далі, тим почуваєшся краще. Глибина так захоплює, що уже не можеш бути на поверхні. Той, кому це не знайоме, не повірить і не зрозуміє. Потрібно бути до цього готовим. Але факт незаперечний, що кожен дослідник – найкваліфікованіший спеціаліст у своїй справі. Саме нею він жив і вдень, і вночі, саме він забувся про себе заради пошуку, часто він віддавав останні кошти на архівні пошуки в багатьох архівах України. Потрібно бути готовим до приємних та неприємних сюрпризів, які очікують в ході пошуку, але нехай ніхто і ніщо не зможе відмінити його.

Варто подякувати усім, чії руки будь-коли торкалися цих цінних документів заради їх збереження.

Зволікати з пошуком не варто. Зробити перший крок, а далі допоможе рід. Нехай і не вдасться знайти усе, але знайдене буде безцінним Духовним скарбом, схожим на казку. Це буде особлива «казка», унікальна, не схожа на жодну іншу.

Архів – це не похмура установа, як часто думають. Це – храм минувшини, який оберігають дуже старанні, відповідальні та гарні люди.

Інтернет – це дивовижне досягнення цивілізації. Правильне його використання завжди веде до успіху. Маса цікавих публікацій, розміщення великої кількості цікавих історичних книг, статей та інших публікацій дають змогу, навіть в домашніх умовах робити неймовірно відкриття. Підтверджений матеріал, архівними даними – це частина історії роду.

Саме на підставі архівних матеріалів Хмельницького, Житомирського державних архівів та інтернет джерел я зробила цікаве дослідження стосовно яскравого представника чисельного священницького роду Шостацьких. Це – цінний матеріал для другої частини книги «Пан Шостацький. Історична правда».

Мова піде про священника Клеоніка Мефодійовича Шостацького. Він народився в спадковій священницькій родині в селі Малашівці Проскурівського повіту Подільської губернії в 1837 році. Серед чотирьох дітей Клеонік був наймолодшим.

Дід Клеоніка Шостацького – Роман, священник приходської церкви с.Пахутинці Проскурівського повіту, ніс священницьку службу після свого батька з 1800 року по 1853 рік. Він одержав освіту в Кременецькому польському духовному училищі по класу риторики(1).

Як пише в своїй праці подільський священник-історик Єфімій Сіцінський: «До 1856г. в приході с. Пахутинці существовала небольшая деревянная церковь, построенная в 1769 году старанием прихожан и священника Иакова Шостацкого. Из бывших священников замечателен по своему продолжительному служению Роман Шостацкий (с 1800-1853г.)» (2)

З архівних джерел мені відомо, що Роман Шостацький в 1828 році був священником і Свято-Михайлівської церкви села Глядки Проскурівського повіту Подільської губернії, де усе своє духовне життя (в 1832 році – диякон цієї церкви, а з 1835 року по 1887рік – священник) провів відомий красзнавець, історик, священник, благочинний 6-го округу Михайло Орловський. Тривалий час (з 1830-1845роки, можливо, і довше) Роман Шостацький був спостережним священником при церкві села Бубнівка того ж Проскурівського повіту.(3)

В книзі «Історія Волочиського району» згадується ім'я рідного брата священника Якова Шостацького Івана, як учасника будівництва церкви в селі Пахутинці. (4)

З архівних джерел відомо, що в 1785 році збудована інша дерев'яна церква Яковом Шостацьким та прихожанами. Про участь поміщика Адама Чарторійського, якому належало тоді село, в будівництві церкви в документі не згадується.

Мені не вдалося встановити чи батько цих священників Яків 1-й був сам священником, відомо, що з семи його синів – п'ять були священниками, священником був його рідний брат Матвій та його нащадки. Брати походили з древньої поміщицької родини, як стало відомо з інформації, яку я знайшла в Хмельницькому та Київському державних архівах. (5).

В 1721 році парохом Черноострівського костелу була охрещена дитина шляхтичів Шостацьких гербу Сулима, зазначені в документі спільні предки. Схоже, що це був брат Якова 1-го, від якого пішла інша священницька гілка з Київської губернії Махнівського повіту.(6)

В 1776 році цим Яковом був проданий поміщицький маєток в селі Шебутинці Ушицького повіту поміщику Біскупському. Про цей маєток та інші – відомості з архівних джерел періоду Польсько-Литовської доби: Духовний заповіт Роха Шостацького своїм синам Івану, Якову та Ксаверію від 1556 року (5).

Після продажу маєтностей з'являються відомості про священників роду Шостацьких. Усі вони несли свою священницьку службу на Поділлі, Волині та в Київській губернії. Я навіть знаходила загальну інформацію з інтернет джерел, що духівники роду Шостацьких рахуються з 17 по 20 ст. (7).

Повертаюсь до Мефодія Шостацького, батька Клеоніка. Дата народження: приблизно 1803 рік.

В клірових відомостях за 1827 рік зазначено, що Мефодій Шостацький призначений священником церкви села Малашівці Проскурівського повіту в 1824 році.(8)

Священник Мефодій Романов Шостацький, син священничий ...? Хора в Подольской семинарии ... с аттестатом названія студента первого разряда. В продолженіи курса богословских наук два года был лектором греческого языка трех отделений семинарии. 1826 года месяца апреля посвящен в означенной церкви во священника, грамоту имеет 1833 года месяца декабря 22 дня присутствующих Проскурковского деканата ... 1835 года апреля месяца 26 дня назначен депутатом в Осиповецкой церкви, 1834 года месяца мая 16 дня благочинным.

Про сміливість священника Мефодія свідчить наступний документ: «О спорном церковном лесе села Малашовец между светским статским советником Пшездецким и священником Шостацким» (ДАХМО ф.2, оп.1, спр. 1142, арк.227).*

В 1833 році Проскурівський суд присудив економії Пшездецького невеликий ліс, який виріс ніби-то на землі Малашовецької парафії. Причому тамтешній священник Мефодій Шостацький мав на руках всі необхідні докази, в т.ч. чинну ерекцію, видану ще в 1779 році землевласником ...? Понятовським. Але суд вирішив по-іншому (9).

1845 года по умертвіи священника Мефодія Шостацького по резолюции Его Преосвященства Арсенія Архієпископа Подольского и Брацлавского предоставлен приход за оставшимися онного священника сиротами, а наблюдает онный приход села Волицы Приходской священник Стефан Драгочинский.

Сиротствующие: Александра Мефодиева 17 лет, Марія 14 лет, Елисавета 9 лет, Клеонік 8 лет.

Александра Мефодієва вышла в замужество за окончившего курс Богословских наук Северіана Добриловского. (10)

Священницький рід Добриловських до 1825 року протягом ста років ніс священницьку службу в містечку Зінкові Подільської губернії (11).

СЕСТРИ КЛЕОНИКА ШОСТАЦЬКОГО

Село Гелетинцы Святозачатиевская церковь 1863года.

Священник Северіан Еміліанів Добриловський, священницький син народився в селі Гелетинці в 1820 році, його дружина Олександра, дочка покійного священника Мефодія Шостацького 36 років, діти: Іван – учень...? Духовного училища, Микола 11 років?, Костянтин 9 років навчаються при домі.

Просфорня, сиротствующая девица, священническая дочь Марія Мефодієва Шостацькая.

1863года, с.Маниловка, Свято-Михайловская церковь, построена в 1792 году. Священник Иоанн Андреев Кривицький родился в с.Шаровка Проскуровского уезда Подольской губернии. После Подольской духовной семинарии направлен в Полевые Гриневцы, 33 года. Жена Елисавета Мефодієва 26 лет, дети: Владимир 3 года, Елена 9 лет, Олимпиада 1 год. (12)

Із ревізьких казок Проскурівського повіту за 1850 рік відомо, що Клеонік Шостацький навчався в Барських Духовних училищах в 3-му класі (13 років).

Якось вдалося круглій сироті Клеоніку Шостацькому вижити та одержати духовну освіту в Київській духовній академії. Скоріше йому допомогли здібність та працездатність. З різних інтернет джерел бачу багато інформації стосовно цієї цікавої особистості.

Цікавий матеріал про особисте знайомство Шостацького з відомим істориком Миколою Івановичем Петровим. Вони обидва навчалися в Київській Духовній Академії. Росіянин за походженням, Петров став автором першої наукової історії української літератури.

Найцікавішою з точки зору майбутнього наукового інтересу Петрова до історії української літератури ХІХ ст. є згадка в листі до брата від 30 жовтня 1861 р. про події, пов'язані з перевезенням труни з тілом Тараса Шевченка через Київ. Він писав, що при цьому троє студентів Академії

виголошували промови, за що отримали догану від ректора («за то, что они говорили речи над негодяем, бунтовщиком»).

Свої національні почуття троє студентів Київської Духовної Академії публічно висловили у промовах на Подолі, біля церкви Різдва Богородиці, під час перевезення через Київ труни з тілом Т. Шевченка на перепоховання до Канева в травні 1861р.

«Студенти, – зауважує М. І. Петров – були малороси і захищали Шевченка», і ректор наказав їм подати прохання про звільнення, яке, щоправда, не затвердив митрополит. Пізніше, вивчаючи українське літературне життя XIX ст., Петров отримав додаткові свідчення одного з цих студентів (К. М. Шостацького). За версією цього останнього, ректор, вислухавши його розповідь про промову на Подолі біля церкви Різдва Богородиці, порадив більш нікому про це не говорити.

Про подальші стосунки історика Петрова та учителя Волинської духовної семінарії Клеоніка Шостацького засвідчує наступна інформація з книги Миколи Петрова «Скрижалі пам'яті»: Из письма ко мне учителя Волинской духовной семинарии Клеоны Мефодиевича Шостацкого от 31 августа 1871 года:

«...На днях пишущий сие виделся с одним из окончивших Киевскую Академию, и он, по категории моральности, ассерторически заявил, что Николай Иванович поставил себя в Академии очень хорошо, и он практически лекции повел лучше всех, как-то действительно практически, и проч.» (13)

Цікавим є той факт, що історик Микола Іванович Петров був хрещеним батьком письменника Михайла Булгакова, батько якого був богословом Київської духовної академії. (14)

Клеонік Шостацький – молодший кандидат Київської духовної академії, випуск 1863 р., курс XXI 1859-1863р.), виходець з Подільської губернії. Микола Петров уродженець Костромської губернії. З 1861 року – студент Київської духовної академії. (15)

Відомі особистості, які навчалися в академії тоді, як і Клеонік Шостацький:

У 1861 року Левицький (Нечуй-Левицький) вступає до Київської духовної академії (в майбутньому – відомий письменник). Він був однокурсником історика Миколи Петрова.

Батькові Михайла Грушевського Сергію Федоровичу Грушевському 1855 року вдається поступити у Київську духовну академію, що син згодом опише як «несказаний тріумф» і де навчається протягом 1855-1859 років.

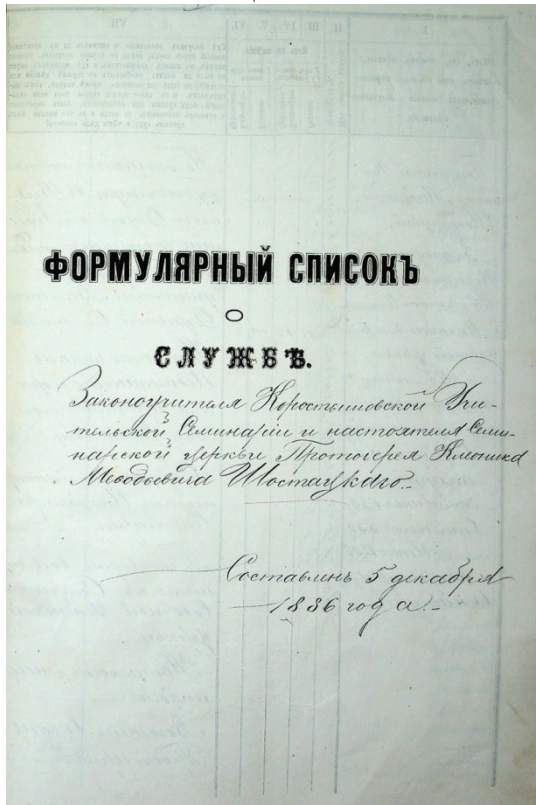
Гулак-Артемовський Олексій Львович 1859 вступив до Київської духовної академії. Восени 1861 року, не відчувавши покликання до теології, перевівся на медичний факультет Київського університету. (16)

Наступні відомості з біографії отця Клеоніка Шостацького:

О возведеніи въ санъ Протоіерея. Состоящій на Протоіерейской вакансіи старшій священникъ Острожского Собора кандидатъ Клеонікъ Шостацкій, во время совершения Его Высокопреосвященствомъ Агаѳангеломъ, Архієпископомъ Волинскимъ и Житомирскимъ, въ Успенскомъ Соборѣ Почаевскія Лавры Божественной Литургіи 1-го сего октября (1872 года), возведенъ въ санъ Протоіерея (17).

Награжденіе набедренникомъ: Старшій Священникъ Острожскаго Собора кандидатъ Клеонікъ Шостацкій награжденъ набедренникомъ за долговременную и полезную службу въ должности наставника Волинской Духовной Семинаріи. (18)

Награжден Орденемъ святой Анны 2-й степ. Протоіерей Житомирской мужской гимназіи Клеонік Шостацкій.

З відомостей «Формулярного списка о службе»: Протоіерей Клеоник Мефодієв Шостацькій родом из Подольской губернії духовного звания обучался в Киевской Духовной Академіи, по окончаніи курса которой со степенью кандидата с 1863 года в след 1864 году назначен преподавателем Волынской духовной семинарії по классу церковной исторіи и соединенных с нею предметов, а к концу своей службы при оной преподавал Гомилетику; в продолженіе службы при означенной семинарії проходил должности члена Педагогического собранія Правленія и помощника инспектора; в 1872 году рукоположен во священники и назначен настоятелем Собора Церкви в Острог Волынской Епархіи; в том же году произведен в протоіереи, в 1873 году определен законоучителем Коростышевской Духовной Семинарії, при которой преподавал кроме Закона Божія, общую и русскую исторію (без особого вознагражденія) и состоял около семи лет библіотекарем фундаментальной и ученической библіотеки, в 1882 году награжден камилавкою; в 1885 году получил от Киевского учебного корпуса благодарность за усердіе к службе, вслед 1886 года награжден за труды рублями из суммы Всемилостивейше назначенной от Высочайшего Имени в том же 1886 году с декабря месяца переведен Законоучителем в Житомирскую мужскую Гимназію. Недвижимого имущества ни сам, ни с женою не имеет. Грамоту на чин имеет, 49 лет. Поведенія отличного, хорошего, судим не был.

В семействе у него: жена Софія, Иванова дочь, дети: сыновья Глеб 1869 года рожденія, Евгений 1873 года рожденія, обучаются в Житомирской мужской Гимназіи, дочь Вера 1883 года рожденія. Жена и дети православного вероисповеданія.(19)

За документами Коростишівської учительської гімназії:

ЗАКОНОУЧИТЕЛЬ Протоіерей Клеоник Мефодійович Шостацький. Кандидат Київської духовної академії (віросповідання православного) Закон Божий 175 уроків. Утримання: платня – 650 руб.; столових – 550 руб. та квартира в натурі.

09.03.1882 Камилавка (по духовному відомству)

з 04.06.1864 з 05.04.1878 р.

Коростишівська учительська семінарія 1885р. Київської губернії Радомишльського повіту в м.Коростишів. Заснована в 1869р. в м. Київ, переведена в м.Коростишів у 1873р.

Коростишівську вчителську семінарію закінчив і досить довгий час працював народним учителем видатний український письменник, прогресивний громадський діяч, Степан Васильович Васильченко (1878-1932). Саме тоді розкрився його талант як письменника. З перших років свого вчителювання він збирав матеріал про життя селян, учителів і учнів, який потім використовував у своїх творах. Він писав твори, в яких критикував

незадовільний стан народної освіти в Україні, злиденність народної школи, тяжке становище народних учителів.(20),(21),(22)

Наступні матеріали з «Волинських єпархиальних ведомостей»:

«3 серпня 1908 року відбулося засідання правління емеритальної каси Волинського духовенства з клопотанням про перевибори її членів, оскільки ревізору о.К.Шостацькому вийшов трирічний термін.

За результатами засідання Клеонік Мефодій Шостацький одержав подяку, винагороду за чесну та старанну працю та був обраний на новий термін».

24) «Западно-русскій лицевой армологіи» 17 в., 25) «Миніатюры и заставки въ греческомъ евангелии 11—12 в.в.», 26) Материалы для исторіи письменъ восточныхъ греческихъ, римскихъ и славянскихъ, 27) «Чествованіе памяти св. Владимира на югъ Россіи», 28) «Древній изображенія св. Владимира», 29) «Отчеты и публістія церковно-археологическаго Общества» при Кіевской дух. Академіи» съ 1872 г. до послѣдняго времени (составляются по обязанности секретари церковно-археологическаго Общества и блюстителя церковно-археологическаго музея) и мн. др.

111. Кандидатъ *Алекскій Павловичъ Соловьевъ*, урож. Владим. губ., сынъ діакона. По окончаніи Владим. семин. въ 1862 г. и Москов. д. Академіи въ 1866 г., назначенъ въ 1866 г. въ Волын. семин. учителемъ по библейской и церков. исторіи въ 4 высшемъ и 1 среднемъ отдѣленіяхъ. Въ 1868 г. 31 авг. переведенъ на кафедрѣ словесности съ исторіею рус. литературы и Логикѣ. Въ 1867 г. 13 сент. опредѣленъ отвѣтственнымъ редакторомъ Волын. епарх. Ведомостей. Въ дек. 1870 г.—инспекторъ народ. учил. въ Волын. г. скончался.

112. Кандидатъ *Клеоникъ Меводіевичъ Шостацкій*, урож. Подольской г. По окончаніи Подольск. семин. въ 1859 г. и Кіев. д. Академіи въ 1863 г., опредѣленъ 15 іюня 1864 г. учителемъ въ Волын. семин. (на мѣсто Аф. Гучинскаго) по библейской и церков. исторіи и соединеннымъ съ нею предметамъ—во 2 высшемъ отдѣленіи. Въ 1867 г. 13 сент. поручено ему преподаваніе археологіи и канонич. права въ обоихъ классахъ вышшаго отдѣленія съ освобожденіемъ отъ преподаванія церк. библейской исторіи. Нынѣ—протоіерей—законоучитель Житомир. муж. гимназіи.

113. Кандидатъ *Афроній Константиновичъ Гучинскій*, урож. Волын. г., сынъ діакона. По оконч. Волын. сем. въ 1857 г. и Кіев. Академ. въ 1861 г., опредѣленъ въ 1863 г. 6 марта—11 іюня учителемъ въ Волын. сем. по *библ. и церков. исторіи, археологіи и канонич. праву*, въ каковой должности и скончался 15 февр. 1864 г.

114. Старшій кандидатъ *Николай Павловичъ Орловъ*. По окончаніи Кіев. семин. въ 1845 г. и Кіев. д. Академіи въ 1849 г., опредѣленъ въ 1850 г. 29 декабр. въ Волын. семин. учителемъ *русской и всеобщей гражд. исторіи и греч. яз.*

115. Старшій кандидатъ *Геромонахъ Арсеній*, урож. с. Шатовки Александров. у. Херсонской губ., сынъ священ. Или Ивашенко. По окончаніи Херсон. семин. въ 1849 г. и Кіев. Академіи въ 1853 г., былъ постриженъ въ монашество 5 іюня то-

Зі «Списка лиц Волынского Епархиального ведомства, жертвовавших в пользу потерпевших в 1867 году от неурожая в некоторых местностях России» бачимо по «Волынской Духовной Семинари: учитель Клеоник Шостацкій».

А 14 січня 1907 року в церкві Св. Софії Житомирського сиротинця хрестили дитину викладача Житомирської 1-ї гімназії Павла Яковича Корольова та його законної дружини Марії Миколаївни Сергія Корольова – майбутнього українського радянського вченого у галузі ракетобудування, основоположника космонавтики.

За даними «Памятной книги Волынской губернии» за ті роки, Клеонік Шостацький, який здійснивав обряд хрещення в церкві при сиротинці, був протоієреєм 1-ї гімназії. Можливо хрестити дітей в сиротинці був його громадський обов'язок.

З невідомої причини дитину хрестив священник жіночої гімназії Анатолій Середович. Так записано в метричній книзі цієї церкви за 1907 рік, що нині зберігається в Державному архіві Житомирської області (фонд 1, опис 77, справа 1771, аркуш 2 (зворот), (23)

Ім'я Клеоніка Шостацького згадується в 1907 році: пенсионное обеспечение за 1907г. заштатному священнику Клеонику Шостацкому в сумме 150руб. в год.

Мені, в результаті пошуків, вдалося встановити наступну інформацію про сина отця Клеоніка, Євгенія Клеоніковича Шостацького: він був письменником.

«Епархиальные ведомости Киевской губернии» 1895 год «23 1 декабря Е.Шостацкий Архипастырское благословление: книгопродавцы... Вказані імена продавців книг: Югансом, Покровський, Суворов, Блодїцька, Я.Зелінський, Кульженко, Підгорський, Ломачевський, Теппалов, **Є.Шостацький.**(24)

Як відомо з інтернет джерел, **Є. Шостацький** був автором трьох книг. Про одну з них – «Сто лет Отечественной войны 1812 года» писало видання «Русское слово» 28(15 июля) 1912 года: Книжный рынок, как никогда; завален в настоящее время всевозможного рода макулатурой, посвященной столетнему юбилею отечественной войны. Чего только нет на этом рынке! Имя Наполеона треплется псевдо-отечественными историками напраполю и является в их освещении синонимом человеческой глупости. Как будто описывается не великий полководец, а подгулявший унтер Пришибеев, взявшийся не за свое дело... И эта вся литературная дрянь готовится, понятно, для народа, в надежде, что им все проглотится.

Между прочим, симпатичным исключением является среди этой «исторической» макулатуры только что поступившая в продажу брошюра Е.Шостацкого «Отечественная война, Бородинский бой». Судя по ее содержанию, можна думать, что ее автор – человек с литературным вкусом и не сторонник распространения на книжном рынке всевозможной белиберды под флагом исторической литературы.(25)

Через рік, в 1913 році, в місті Києві вийшла наступна книга Євгенія Клеоніковича Шостацького «Первый царь из дома Романовых Михаил Федорович» до 300 річчя від дня народження першого царя.

Цю книгу до сьогодні пропонують московські видавництва. Слід зауважити, що постаць першого царя була цікавою. Він навіть був одружений із селянкою.

Так, як автор писав в дусі того часу, – творчість його нам не відома. Книги Шостацького видавались у видавництвах Києва та Санкт-Петербурга.

Продовжуючи наполегливі пошуки відомостей про рід Шостацьких, знайшла інформацію про місце проживання Євгенія Шостацького. З 1898 року по 1930 рік знаходжу інформацію в «Адрес-календаре Санкт-Петербурга» про проживання Євгенія Клеоніковича та службу в м. Санкт-Петербурзі та відповідно в Петрограді та Ленінграді (назви міста в різні періоди).

Про це свідчать наступні записи: 1899-1900, 1902-1903, 1905-1929г. Шостацкий Евгений Клеоникович, гс 3-й, 4-й округ Сибирск. акцизн. Упр. Лесной корпус Климов пер.,5 (2278).

Шостацкий Евгений Клеоникович гос.сл. Клижонь пер.5, 3 окр. Спб, акц.управлен. Санкт-Петербург 1901г.

1904 г. ттс Царское село, Бульварная д.Васильевих, окр. Спб, акцизное управление.

С 1910 Тлф, 6732, Евгений Шостацкий, Инсп.для надзора за типогр., литогр. и т.п.

1911, 1912, 1913, 1914, 1915, 1916 Шостацкая Елена Васильевна, ж, ка, Тлф 6732, Евгений там же.

1916 Шостацкий Василий Евгеньевич.

1923г. Петроград, Шостацкая Мария Андреевна Портн.10 Рождественская, 17-б. Не відомо ким доводиться Клеоніку Шостацькому.

1926г. Евгений Шостацкий помощн. Инсп. Кос-налог «Губфо».

З 1930 року запис про Євгенія Шостацького відсутній (26), (27).

Чому волинський хлопець опинився в Санкт-Петербурзі точно сказати не могу. Багато читала про затребуваність кваліфікованих кадрів Російською імперією, особливо при відкритті нових відомств в Вільно, Санкт-Петербурзі. Такі відомства поповнювали вихідці з українських земель. Можливо, це і є той самий випадок.

А це – імовірно, сини Євгенія Клеоніковича Шостацького – **Шостацкий** Николай Евгеньевич. 4727, 4724, 1, 4711 (27) Та другий: врач, н.ч.(начальник частины) в Звенигородке Василий Евгеньевич Шостацкий, уездная земская больница. (28)

Ким був «Шостацкий Николай Иосифович, 1901 г. р., место проживания: 1-я линия, д. 24, кв. 17», який загинув в блокадному Ленінграді? «Дата смерти: 1942. Место захоронения: Пискаревское кладб. (Блокада, т. 34)»

Можливо це був один з нащадків Шостацького Євгенія. Поки що усі досліджені Шостацькі – нащадки одного древнього роду. (30)

Другий син отця Клеоніка Шостацького – Гліб був казенним службовцем в Харкові. Остання згадка про нього – в 1936 році, як викладача військової справи при Харківському пожежному технікумі.

«Начальник военных дисциплин – Шостацкий Г.К. (он же помощник начальника учебного отдела по военному циклу). – зі споминів Беспалова Е.Ф., випускника Харківського пожежного технікуму 1936р., викладача технікуму, начальника пожежно-профілактичного циклу ХПТУМВС.» (31).

Думаю, що наступна інформація також про цього ж сина Клеоніка Мефодіїва Шостацького. Зі «Списка русских подданных, достигнутых войною за границей»:

МИНИСТЕРСТВО ИНОСТРАННЫХЪ ДѢЛЪ.

Списокъ русскихъ подданныхъ, достигнутыхъ войною за границей. Выпускъ I (съ 26 Іюля по 19 Августа 1914 года).

Шостацкий Глѣбъ, Oranienburgerstr. 45 Pension Gutmann – Мк. 500. Свѣдѣнія отъ 7 Августа. Германия(32)

Яке було продовження цієї славної родини – не відомо. Слід зауважити, що серед представників роду Шостацьких є загиблі в Першій світовій війні, репресовані та загиблі в Великій Вітчизняній війні. Хочу зазначити, що ці гарні люди, про яких іде мова – представники мого чисельного древнього роду, роду Шостацьких. Якби не матеріали архівних установ та інтернет джерела – я ніколи б не змогла зробити цього відкриття. Першу книгу «Пан Шостацький, Духовний скарб» доповнює маса документів, які є матеріалом для наступної книги «Пан Шостацький. Історична правда». Варто зазначити, що історія кожної родини – це складова історії нашої держави. Ці люди творили Україну. Знаю багато імен 16-ти поколінь українців Шостацьких: охоронці кордонів, підстольник на початку 16 ст., священники, учителі, казенні службовці, юристи... Встановлено більше 50 осіб священницького сану за чотири покоління. Дуже велика географія роду. Дослідження триває, є ще не встановлені гілки роду. Попереду – великий пошук.

ВИКОРИСТАНІ АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ, ЛІТЕРАТУРА ТА ІНТЕРНЕТ-ДЖЕРЕЛА

1. Клірові відомості 1822р. // ДАХМО, ф. 315, оп.1. спр.7089
2. Юхим Сіцінський «Епархиальные ведомости Подольской губернии»
3. Клірові відомості 1801, 1822р. // ДАХМО, ф. 315, оп.1, спр.6786, спр.7089
4. Гуляк Л.Я., Михальчишин І.Р. Історія Волочиського району. – Хмельницький : ПП Цюпак А.А.,2010.
5. «Дело о роде Шостацких» // ДАХМО ф.230, оп.1,
6. «Дело о роде Шостацких» // ДАКО спр.6998

7. ridni.org › karta Шостацьких
8. Клірові відомості 1827 р. // ДАХМО, ф. 315, оп.1, спр.7288
9. Сумишин Ярослав. «Чорно-Острівський спадок Речі Посполитої» с.77.
10. Клірові відомості 1863р. // ДАХМО, ф. 315, оп.1. спр.8595
11. <https://zinkiv-kurort.at.ua>
12. Ревізькі казки Проскурівського повіту 1850 р. // ДАХМО, ф.315, оп.1, спр.8118
13. Микола Петров «Скрижалі пам'яті», вид. Київ «Либідь», 2004.
14. Вікіпедія
15. Выпускники Киевской духовной академии // www.petergen.com › kievda
16. Вікіпедія
17. «Епархиальные ведомости Волынской губернии» №21 – 1872г.
18. «Епархиальные ведомости Волынской губернии» №18 – 1872г.
19. Формулярный список о службе
20. Наталя Андрійчук. ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ НАРОДНОЇ ШКОЛИ В УЧИТЕЛЬСЬКИХ СЕМІНАРІЯХ УКРАЇНИ (1860-1917 рр.) //
21. Костюк О. Ю. Становлення та розвиток релігійної освіти на Волині (XIX – початок ХХ ст.): дис. канд. пед. наук : 13.00.01/ Костюк Оксана Юріївна. – Житомир, 2007. – 281 с.;
22. Бричок С. Б. Церковнопарафіальні школи в системі початкової освіти на Волині (др. пол. XI – 20-ті роки ХХ ст.) : дис. ... канд. пед. Наук 13.00.01 / Бричок Світлана Борисівна. – Житомир, 2005.– 206с.;
23. https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/13701-xreshhennya-sergiya-korolova.html
24. forum.vgd.ru
25. Журнал «Русское слово»
26. https://arc.familyspace.ru/archive/Sankt_peterburg_1901_3/p
27. <https://vivaldi.nlr.ru>
28. Ф-40 А В С D 1 ФОНД № 928 Харьковский ветеринарный.. forum.j-roots.info
29. Памятная книжка Киевской губернии на 1915 год.
30. Блокада. Алфавитный список погибших / [https:// pomnirod.ru](https://pomnirod.ru) › 2-mirovaya
31. vypusk.nucz.edu.ua › мемо

НАШІ АВТОРИ

Адамський Віктор Романович, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ

Баженів Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, академік УАН, директор Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, голова Хмельницької обласної організації НСКУ, Почесний краєзнавець України

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Ващук Надія Іванівна, вчитель-методист Кам'янець-Подільської СЗОШ №16

Галатир Віталій Вікторович, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Державного архіву Хмельницької області, член НСКУ

Говорун Валентин Давидович, вчитель біології і географії Хмельницького колегіуму імені В. Козубняка, вчитель-методист, член НСКУ, член Всеукраїнської творчої спілки «Конгрес літераторів України»

Григоренко Вадим Володимирович, учень Хмельницької гімназії №2, член МАН

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної академії інформатизації, член НСКУ, Почесний краєзнавець Хмельниччини

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, учений секретар Хмельницького обласного краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України, член НСКУ та НСЖУ, Почесний краєзнавець України

Завальнюк Олександр Михайлович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, заслужений працівник освіти України, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Коржик Світлана Анатоліївна, вчитель географії Летичівського ліцею №1 Летичівської селищної ради, член НСКУ

Муляр Анатолій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, вчитель-методист

Палаш Руслан Вікторович, краєзнавець (с. Нестерівці Кам'янець-Подільський р-н), член НСКУ

Прокопчук Віктор Степанович, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, член-кореспондент Української академії історичних наук, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Сердунич Любов Андріївна, письменниця (с.м. Стара Синява), членкиня ВТ «Просвіта» ім. Т.Г.Шевченка, НСЖУ, НСКУ

Смірнова Світлана Дмитрівна, магістр історії, молодший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

Трембіцький Анатолій Михайлович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, член НТШ і НСКУ, Почесний краєзнавець України

Шостацька Людмила Василівна, поетеса, член Всеукраїнської творчої спілки «Конгрес літераторів України» (м. Хмельницький)

ЗМІСТ:

НАШ ЮВІЛЯР	3
<i>Завальнюк О.М.</i> НАУКОВИЙ ПРОСТІР ВІКТОРА АДАМСЬКОГО: СТУДІЇ 2016–2021 РОКІВ	4
БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ ВІКТОРА РОМАНОВИЧА АДАМСЬКОГО	14
НАУКОВІ СТАТТІ	42
<i>Адамський В.Р.</i> ПРОСКУРІВСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ТЕХНІКУМ ІМЕНІ Т. ШЕВЧЕНКА НА ПОЧАТКУ 1930-Х РОКІВ	42
<i>Баженов Л.В.</i> СТАНОВЛЕННЯ ЕКСКУРСІЙНОЇ СПРАВИ НА КАМ'ЯНЕЧЧИНІ В 20-ті РОКИ ХХ ст.	53
<i>Блажевич Ю.І., Ващук Н.І.</i> ТОРГІВЕЛЬНО-ВІЗНИЦЬКИЙ ТА ВІДХІДНИЦЬКИЙ ПРОМИСЛИ В ЯМПІЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ХІХ СТ.)	60
<i>Галатир В.В.</i> ЦЕРКОВНИЙ ЛІТОПИС СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКОГО ХРАМУ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ с. ЧАБАНІВКА	65
<i>Говорун В.Д.</i> КОМПЛЕКСНЕ КРАЄЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ С. КОТЕЛЯНКА НА ПОЛОНЩИНІ	71
<i>Григоренко О.П., Григоренко В.В.</i> ДОСЯГНЕННЯ ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО А.Г. ФІЛІНЮКА ЗА РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ	77
<i>Єсюнін С.М.</i> ЗАБУДОВА ТА АРХІТЕКТУРА МІСТА ПРОСКУРОВА У 20-х – 30-х РОКАХ ХХ ст.	102
<i>Коржик С.А.</i> ГРАФИ ЛІДЕРСИ В ІСТОРІЇ ЛЕТИЧІВЩИНИ	132
<i>Муляр А.М.</i> ВПЛИВ ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ХІХ СТ. НА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ВИРОБНИЦТВО	142
<i>Палаш Р.В.</i> РІД ПРОКОПОВИХ З СЕЛА НЕСТЕРІВЦІ, ЩО НА ДУНАЄВЧИНІ	154
<i>Прокопчук В.С.</i> РЕДАКТОР ТАДЕУШ МИХАЙЛОВСЬКИЙ	162
<i>Смірнова С.Д.</i> ЦЕРКОВНИЙ ЛІТОПИС С. КУЯВ З ФОНДІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА	174
<i>Трембіцький А.М.</i> ЛІКАРКА ВІРА КОЗАК-ГРУЩЕНКО – «ВОРОГ НАРОДУ»	179
КРАЄЗНАВЧІ МАТЕРІАЛИ	187
<i>Сердуніч Л.А.</i> ХУДОЖНІЙ СВІТ ПОЕТІВ ПІВДЕННОГО ПРИБУЖЖЯ: ЛІТЕРАТУРНИЙ РОЗМАЙ СТАРОСИНЯВЩИНИ (До літературної мапи Хмельниччини)	187
<i>Шостацька Л.В.</i> ПОГЛЯД У МИНУЛЕ (відомості з біографії Клеоніка Мефодійовича Шостацького)	194
НАШІ АВТОРИ	207

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 33

Підписано до друку 29.10.2021. Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 12,18. Друк цифровий.

Надруковано: ФОП Стрихар А.М.
м. Хмельницький, вул Чорновола, 37.
тел.: (096) 709-11-10